Haggai Erlich

INTRODUCTION TO THE MODERN
HISTORY OF THE MIDDLE EAST

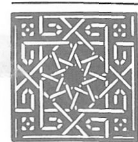
Vol. II

تاريخ الشرق الأوسط
في العصر الحديث

البروفسور
حجاي ارليخ

الجزء الثاني

תוכן העניינים לחטיבה ב

מבוא לחטיבה ב

ביחידה הקודמת למדנו על פלישת בונפרט למצרים, אפיזודה שיש הרואים בה את ראשית המגע האינטנסיבי בין 'המערב' המפותח והנמרץ ובין אזורנו, ששרוי היה עדיין במסגרותיו השמרניות. בסוף היחידה סיכמנו לעצמנו את התחומים העיקריים של האתגר, שהציבה הפרשה בשמו של 'המערב' לעולם האסלאם העת'מאני: עוצמה אסטרטגית עדיפה; סדרי משטר, חברה וכלכלה מודרניים; תשתית רעיונית חדשנית. כמו כן למדנו, שאת העדיפות **הכוללת** הזאת, שבאה לידי ביטוי בכיבוש המהיר של מצרים, לא חזרו מעצמות אירופה לבטא ישירות באזורנו בצורה של פלישה צבאית מקפת ולמטרות כיבוש והשתלטות, אלא לקראת סוף המאה ה־19. 'המערב' הציב איפוא את אתגר עוצמתו הכוחנית, **אך בינתיים נשאר ברקע ההתפתחויות באזור**, כשהוא מעניק לשליטי האזור מעין 'מאה שנות חסד' — ועל תנאי — תקופה שאיפשרה להם לנסות להתמודד עם המציאות החדשה.

בכך נכנס אזורנו לתוך תקופה, שבמהלכה חל תהליך מורכב של יחסי הדדיות הולכים ומתהדקים בינו לבין תרבות המערב ועוצמתה. מרקם יחסים אלה הוא אחד הצירים המרכזיים בתולדות האזור, שלאורכם הפך אזורנו מ"ארץ האסלאם" העת'מאנית ל"מזרח התיכון" של ימינו.

תולדות "העת החדשה" באזורנו הם, איפוא, רצף של פרקי השתנות ותמורה — מהישן והמסורתי אל החדש וה"מזרח תיכוני" של ימינו.

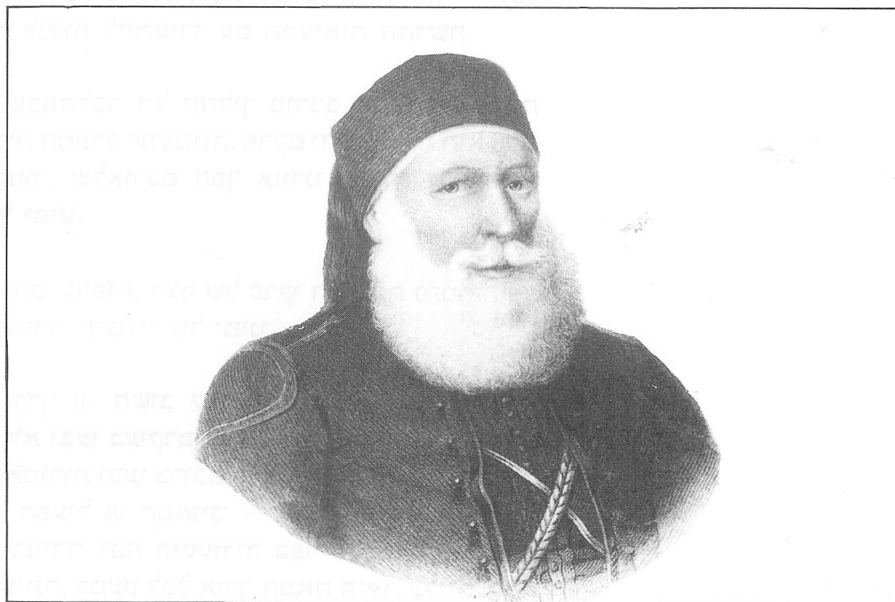
בבואנו ללמוד את פרקיה של דרך זו, חשוב שנבהיר לעצמנו, כי השינויים והתמורות, שהתחוללו לאורכה, **לא נבעו בעיקרם מרצונם הספונטאני של תושבי האזור**. נהפוך הוא; החידושים והתמורות נבעו ברובם מן **הכורח** לבצע שינויים, על מנת להישרד בתנאי העימות — הפעיל או המאיים — עם ה"מערב". דברי ימי האזור בעת החדשה הם איפוא במידה רבה **היסטוריה כפויה** מתוקף הנסיבות. 'היסטוריה כפויה' זו הונעה בראשיתה, כמעט לכל אורך המאה ה־19, על־ידי כמה מנהיגים בולטים במערכת העת'מאנית המסורתית, הן במרכז והן בפרובינציות. מנהיגים אלה היטיבו להבין, כי אין ברירה בידם, אלא לבצע שינויים מהירים, על מנת לסגור את הפער המסוכן בין הציוויליזציה שהנהיגו לבין זו המאיימת מן המערב.

התופעה שאיפיינה את המאה הקודמת באזורנו היתה, שתודעת הצורך בשינויים סוגלה על־ידי חלק מן המנהיגות העת'מאנית־אסלאמית המסורתית, שמצדה ניסתה לכפות תמורות — מלמעלה למטה — על החברה שמתחתיה. (יעברו עוד דורות עד אשר הדרישה לתמורות חדשניות תנבע גם "מלמטה". עוד נעסוק בכך משנדון בהופעת **הלאומיות המודרנית** באזורנו.)

כתוצאה מכך — חלק גדול מן התמורות, שהתחוללו באזור ברוב שנות המאה ה־19, ובייחוד בתחומי המימשל, היו **כפויות על החברה** ולא נבעו מדחפיה או מצרכיה הספונטאניים. תמורות אלה לא לבשו צורה של צמיחה טבעית, אלא דמו יותר ל'ניתוחי־השתלה', על כל הכאבים והסיבוכים הכרוכים בהם.

בתנאים אלה, כאשר התמורות כפויות מלמעלה, היו הן קצבן והן הצלחתן מותנות במידת האפקטיביות של השליט-המודרניזטור. במצרים נוצרו לאחר פלישת בונפארט תנאים נוחים וטובים יותר לבנייתו של שלטון ריכוזי מאלה ששררו במרכזה של האימפריה שבאסתאנבול. מסיבה זו הפכה קאהיר, שהונהגה על-ידי **ואלי** שאפתן ונמרץ, לחלוצת תהליכי המודרניזציה באזור, כשהיא מקדימה בכושרה ליישם תמורה ושינוי את שושלת בית עֻת'מאן.

במחצית הראשונה של המאה ה-19 הונהגה תנועת השינויים באזורנו על-ידי שני אישים: הואלי של מצרים, **מֻחַמַד עלי** (1805-1848), והסֻלטאן **מחמוד השני** (1808-1839). שניהם היו מודעים בעיקרו של דבר לעליונותו **הכוללת** של המערב, שהתבטאה כפי שראינו בעדיפות בעוצמה כוחנית, בסדרי חברה וכלכלה מודרניים — ובתשתית רעיונית חדישה. ואולם שני האישים, הן מֻחמד עלי והן מחמוד השני, מיקדו את מאמציהם בעיקר בראשון שמבין תחומים אלה — בהשגת עוצמה כוחנית ובמה שמשרת את בנייתה. כלומר, לאתגר הכולל והמגוון הם ניסו לתת מענה חלקי בלבד (וכי יכלו אחרת?).

איור 1
מֻחמד עלי

התנאים בהם פעלו השניים לא היו זהים: מֻחמד עלי במצרים שלאחר בונפארט נהנה **מחולשתה של האופוזיציה בארצו** ומיכולתו לבנות את המנגנון, שהיה דרוש לביצועה של פרוגרמה. זאת ועוד, התנאים האסטרטגיים, שנוצרו באזור, איפשרו למחמד עלי לבטא את עוצמתו החדשה באמצעות תהליך של כיבושים טריטוריאליים, שאותם הפך בתורם אמצעי נוסף לביצורה ולחיזוקה של עוצמתו. הסלטאן מחמוד השני לעומתו נאלץ להתמודד עם אופוזיציה חזקה מבית, ולעסוק במיגננה מכאיבה במערכות-החוץ שלו, בעיקר במחוזות האירופיים של האימפריה השוקעת, ולבסוף גם כנגד מחמד עלי עצמו.

החטיבה שלפנינו תעסוק במִפעלי המודרניזציה של מחמד עלי ושל מחמוד השני, בהתנגשות שנוצרה ביניהם ובהתערבותו המחודשת של 'המערב', שחתמה בכישלון את ניסיונם לענות **כפי שענו** על אתגרו.

יחידה 3:

מחמד עלי במצרים —
מודרניזציה תוך כדי התפשטות

כתב: פרופ' חגי ארליך

כותב היחידה: פרופ׳ חגי ארליך

השתתפו בכתיבה: דובי בן־עמי; חוה גולדין־בקר; דרור זאבי

יועץ: פרופ׳ יהושע פורת

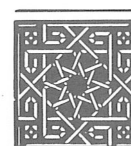
צוות הקורס:

ראש הצוות: פרופ׳ חגי ארליך
חברי הצוות: דובי בן־עמי; חוה גולדין־בקר; הדסה וורטמן; דרור זאבי; עמיחי ישראלי
עריכה והבאה לדפוס: עמיחי ישראלי
התקנה: אדי זילצר; צבי שטיינר
גרפיקה: רותי אפלברג
עטיפה: איבונה בר־עם
צילום: יורם וינברג
סדר מחשב: מירי בן־ששון

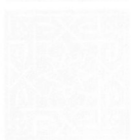
מסת״ב — ISBN-965-302-338-1

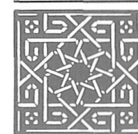
בית ההוצאה לאור של האוניברסיטה הפתוחה, קלאוזנר 16, רמת־אביב, ת״ד 39328, תל־אביב 61 392.
Everyman's University, 16 Klausner St., Ramat-Aviv, P.O.Box 39328, Tel-Aviv, 61 392. Printed in Israel.

סודר בסדר־מחשב של האוניברסיטה הפתוחה.

תוכן העניינים

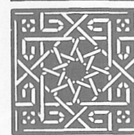
יעדי הלימוד

בתום לימודיך ביחידה זו אנו מצפים ממך שתוכל:

- לדעת את נסיבות עלייתו של מֻחמד עלי לשלטון במצרים ואת דרכי שלטונו.
- להכיר ולהבין את מִפעלי הריפורמות השונים, שהנהיג מחמד עלי במצרים, ואת חשיבותם בהיסטוריה המצרית.
- להבין את יעדי התפשטותו של מחמד עלי באזור כולו, ואת מסכת יחסיו עם ריבּוֹנוֹ — הסֻלטאן העת׳מאני.
- לעמוד על אופי התייחסותן של מעצמות המערב השונות למִפעלו של מחמד עלי במצרים ובאזור.
- להבין את משמעותו של הפרק כולו כצעד בדרכו של האזור מהוויתו המסורתית־האסלאמית אל הוויתו המודרנית.

L'EGYPTE
AU
XIX SIECLE
MEHEMET ALI EST UN GRAND HOMME
DE LAMARTINE
PAUL BOIZARD
EDITEUR

3.1

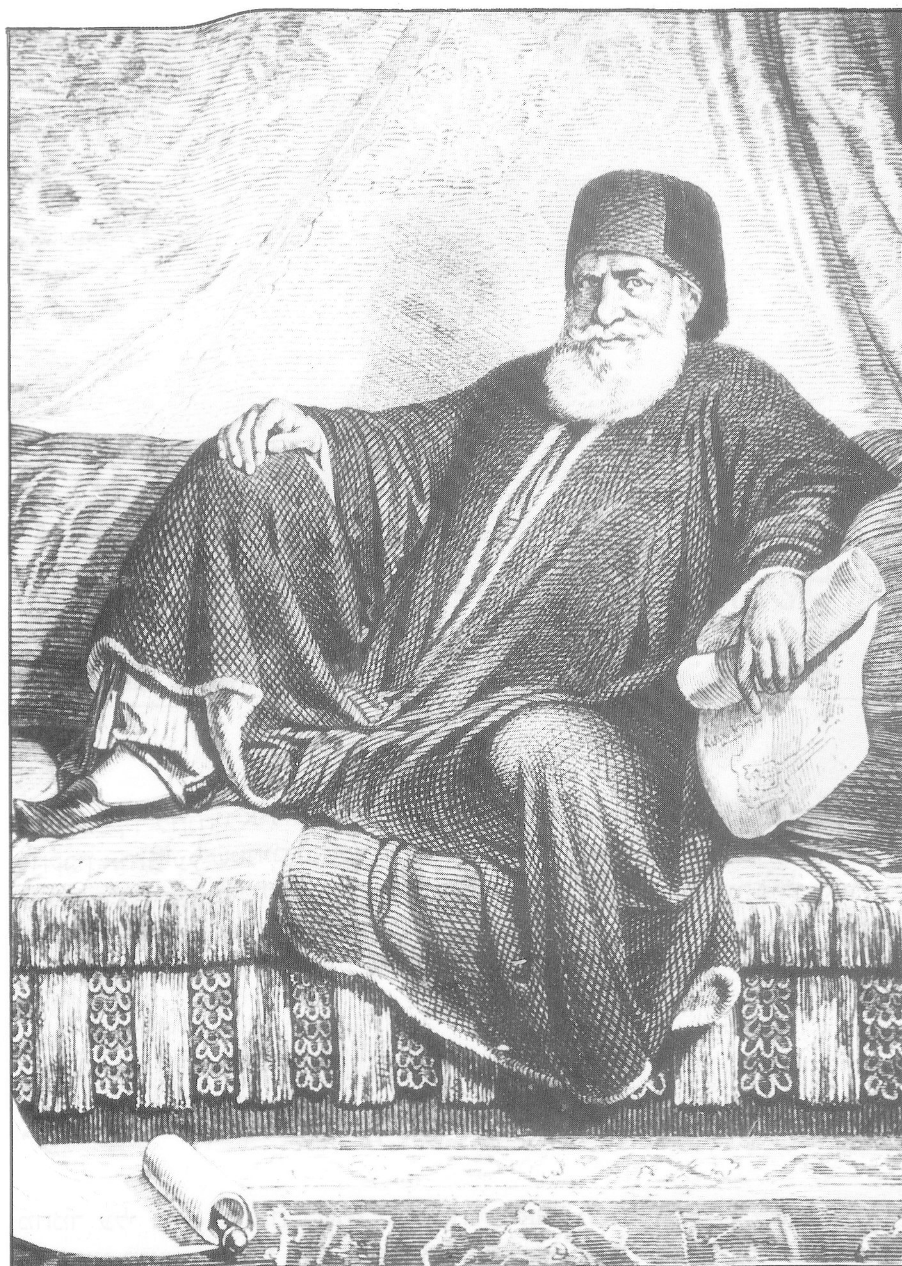
מחמד עלי — ״מייסדה של מצרים המודרנית״

את התפקיד להנהיג את ראשית תהליכי התמורה בעמק הנילוס שלאחר בונפארט; להקרין אותם על שטחים נרחבים בסוריה, בארץ־ישראל, בסודאן ובחצי־האי ערב; להפוך ל״מייסדה של מצרים החדשה״ ולהשפיע בכיוון זה על האזור כולו לאורך כל המחצית הראשונה של המאה ה־19 — את אלה זימנה ההיסטוריה לנער, שנולד מאות מילין הרחק משם, בעיר הנמל המאקדונית קאוואלה.

3.1.1 האיש הנכון במקום הנכון

מֻחמד עלי נולד כנראה בשנת 1770 (הגירסאות נעות בין 1769 ל־1771) לקצין עֻת׳מאני ממוצא תורכי (ויש אומרים — ממוצא כורדי) בשם אִבּראהים אגא, בן למשפחה ותיקה של אנשי צבא, שהתגלגל בנפתולי הקריירה שלו לעיר המאקדונית קאוואלה, ובא בקשרי חיתון עם המושל המקומי. בנו, מחמד עלי, נלקח בנערותו לחצר המושל, ושם זכה להכשרה כצעירים רבים אחרים בני מעמדו. הוא אומן בשימוש בנשק, למד לרכוב על סוס וחונך לפי תפיסת העולם המֻסלמית. כשבגר מעט החל לספק שירותים לאדוניו כגובה מִסים וכלוכד פושעים.

עד מהרה החל מחמד עלי להפגין את מִכלול התכונות, שאיפשרו לו להעפיל במרומי הקריירה המזהירה שנכונה לו. הוא ידע לקנות את לב אדוניו בחיוניותו הנמרצת ובחריפותו, והשכיל לשלב סבלנות, ערמומיות וקשיחות, שבהן מילא את משימותיו על גבם של התושבים המקומיים. הוא הפגין גם חוש כלכלי מעולה משלח ידו בסחר הטבק וצבר בו הון, ונשא לאשה אחת מקרובותיו של המושל, שנעשתה אִמם של חמישה מתוך 30 הצאצאים (17 בנים ו־13 בנות), שעתיד היה להוליד מכעשר נשים שונות.

איור 2
מחמד עלי על כס שלטונו — ליתוגרפיה של פורבין, מתוך ספרו של וייגאן.

צאצאיו הישירים, בניו ונכדיו המרובים, היו אכן עושי־דברו הנאמנים, ועתידים היו להפוך למשענתו העיקרית בדרך הנפתולים שאליה יצא. אך בעיקר עתידות היו לעמוד לו תכונותיו שלו: שאפתנות ללא מצרים, מלווה בסבלנות אין־קץ ובראייה כוללת ומקפת; תשלובת פרגמאטית של גמישות וקשיחות, כושר ניתוח יוצא דופן לקרוא את מפת ההתרחשויות ולבור לו את רגעי ההזדמנות; כל אלה — מבלי לאבד את שיקול הדעת, שנבע — למרות בורותו — מתפיסה אינסטינקטיבית, אך עמוקה ורחבה, של תהליכים היסטוריים רחבי־יריעה וארוכי־טווח.

כאשר נדרש מושל קאוואלה בשנת 1801 לשלוח גדוד בן 300 איש לעזרתו של החַיִל העת'מאני, שיצא כנגד חיל הכיבוש הצרפתי במצרים, מינה המושל את בנו למפקד הכוח, ולסגן מפקד הגדוד מינה את מֻחמד עלי, שכבר היה אז כבן שלושים ואחת.

איור 3
מחמד עלי רוכב על סוסו –
תחריט בן הזמן.

◄ קרא בספרו של שמיר על עלייתו של מחמד עלי לשלטון, על אישיותו ועל השיטות שנקט לבצר את שלטונו ולחסל את מתנגדיו (ע"ע 35-40).

איור 4
טבח הממלוכים. איור בן הזמן.

איורים 6-5
איורים בני הזמן של טבח הממלוכים. מחמד עלי דאג להנציח את טבח הממלוכים בציורים רבים, מה שיכול להעיד על חשיבות האירוע בעיניו.

כפי שקראת, תקופת שלטונו של בונפארט במצרים לא חיסלה לחלוטין את שני הכוחות ההיסטוריים, שהתחרו עד אז על ממשלתה: הממלוּכּים (עתה בראשות אַלְפִי בֵּי ובַּרְדִיסִי בֵּי) מחד — והוואלי ושליחי הסֻלטאן האחרים מאידך (חֻ'סְרוּ פאשא, טַ'אהֶר פאשא, ח'וּרְשִׁיד פאשא). ואולם מחמד עלי הצליח במשך השנים 1805-1803 לתמרן בין כוחות אלה (שהיו מפוּלגים, כפי שראית, בינם לבין עצמם), להישען על האחד כנגד השני ולבסוף להשתמש ב"גורם אשר מקיומו נהגו הכל להתעלם — האוכלוסייה המקומית" על מנת לזכות במעמד של **ואלי** מצרים. להלן תיאורו של ההיסטוריון פ. ג'. וַטיקְיוֹטִיס, בספרו **תולדותיה של מצרים — ממוחמד עלי עד סאדאת**:[1]

יציאת הצרפתים ממצרים באוקטובר 1801 הותירה חלל ריק בשלטון המדינה, ומיד פרץ מאבק בין קבוצות־כוח מתחרות. מן המאבק הזה יצא מוחמד עלי מנצח כשליטה החדש של מצרים. בין אנשי הצבא העות'מאני — תורכים, אלבאנים ואחרים — שררה תרעומת בגלל פיגורים בתשלום שכרם, ובמהרה התמרדו נגד המושל התורכי, ח'וסראו, שנמלט לדַמְייטָה. מפקד החטיבה האלבנית, טאהיר פאשא, נתמנה למושל במקומו של ח'וסראו, אך נהרג כעבור שבועות מעטים. לבסוף נתמנה לכהונה זו ח'ורשיד, שהחזיק מעמד פחות משנה ומחצה. כל אותו הזמן פעל מוחמד עלי להשיג את מקום כהונת מושל מצרים לעצמו, ובייחוד משהצליח לרשת את מקום הממונה עליו, טאהיר פאשא, כמפקח החטיבה האלבנית.

בתקופה שבה החזיק ח'ורשיד בכהונת המושל כבר היה מוחמד עלי בקי בכל נקודות התורפה של המצב המדיני. הוא ידע שהממלוכים שואפים לחדש את כוחם ומעמדם במדינה, דבר שיכלו להגשימו רק על חשבון שלטונו החוקי של נציג הסולטאן, אולם אוכלוסיית הארץ, ובייחוד נכבדיה ומנהיגיה הדתיים, אינם רוצים לראות בתקומת הממלוכים. למוחמד עלי היה ברור איפוא קו הפעולה שעליו לנקוט: לכרות בריתות אשר יסייעו לו לסלק, בזו אחר זו, את קבוצת המתחרים על השלטון — וכך בדיוק עשה.

[1] פ. ג'. וטיקיוטיס. **תולדותיה של מצרים — ממוחמד עלי עד סאדאת**. (תרגום עברי; ירושלים, תשמ"ג), ע"ע 51-50.

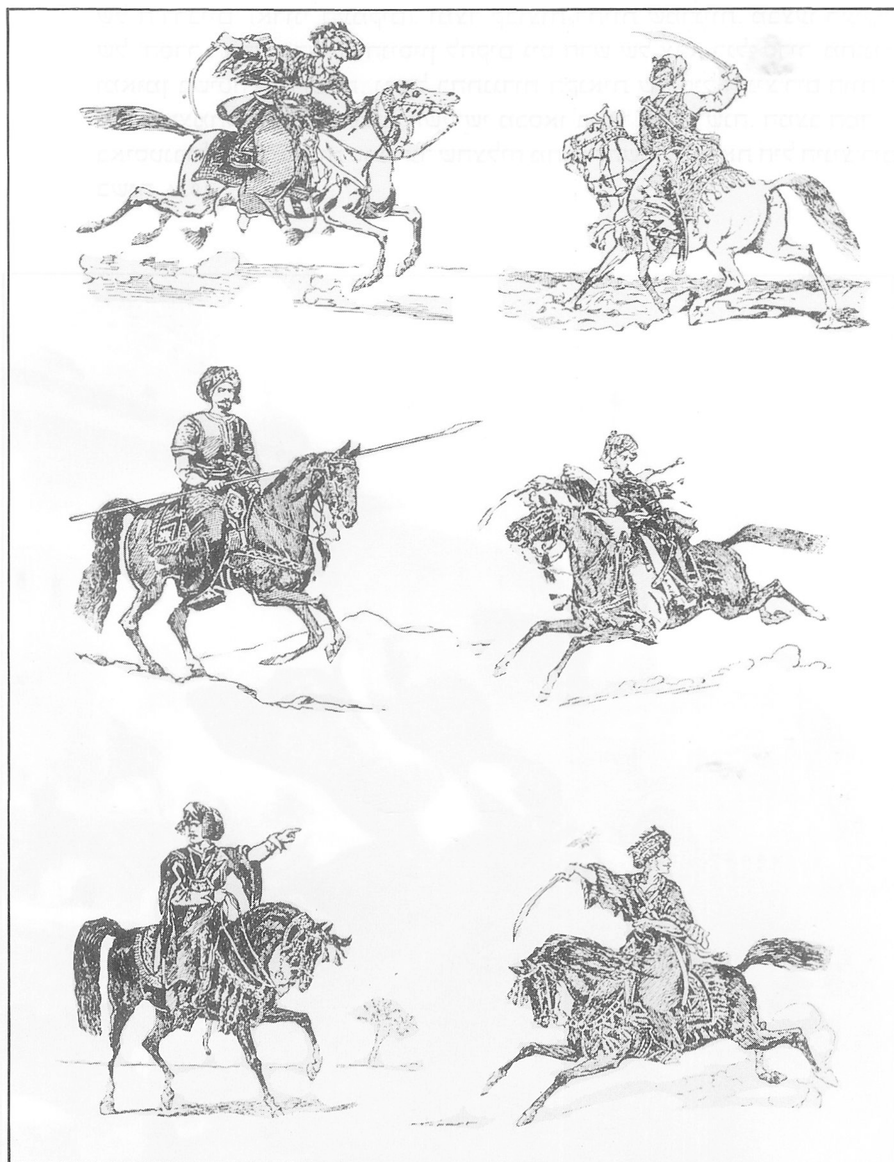
איור 7
חיילים אלבניים — תחריט בן הזמן מאת ג׳ ב׳ ויליארד.

קודם כל בדק ומצא, שמתחריו הממלוכים מפולגים בינם לבין עצמם. אלפי ביי וברדיסי ביי היו כנראה שני המתחרים הראשיים על הנהגת המחנה הממלוכי, והיה עליו לטפל בשניהם. שניהם היו ממלוכים של מוראד ביי הנודע לשמצה. נראה שלפחות אלפי ביי שאף ברצינות למצרים עצמאית תחת שלטון ממלוכי. מצד אחד, שקל אפשרות להיעזר בבריטים, שאולי יערבו מבחוץ לעצמאותה של מצרים כזאת, ומצד שני, כדי לסכל את תכניות מוחמד עלי, ביקש לבוא בברית עם התושבים, שהיו מיוצגים, ואולי אף מונהגים, על ידי עומר מכראם. מוחמד עלי מצדו השתדל למנוע מראש אפשרות כזאת, ופנה אל ברדיסי כדי לגייס את תמיכתו נגד מתחרהו אלפי.

איורים 8-9
חיילים אלבניים. מימין: מפקד ביחידות האלבניות של מחמד עלי — ליתוגרפיה על־פי ציור של א׳ דה־וֶריה. משמאל: חייל אלבני — תחריט בן הזמן מאת צייר אנגלי.

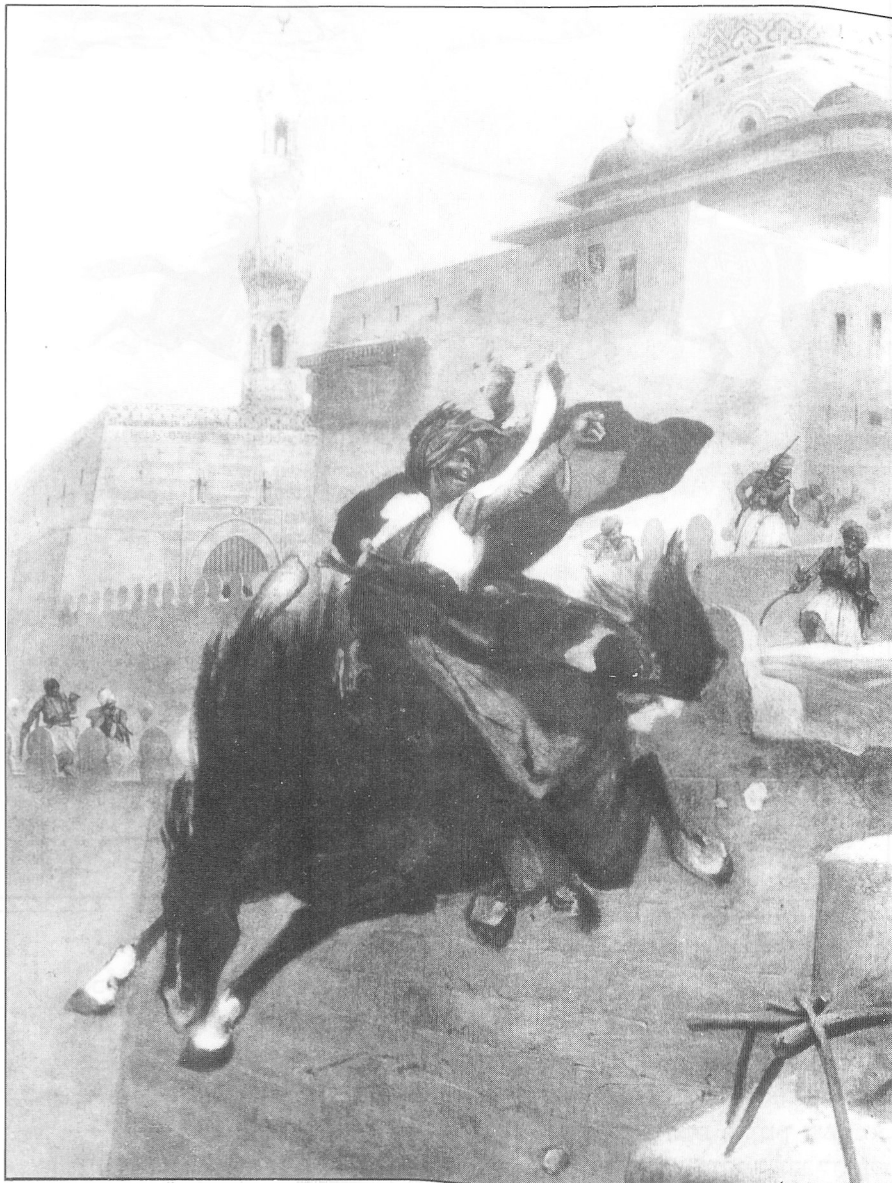
איור 10
ממלוכים. רישומים על-פי ציורים של וֶרְנֶה.

כישלון הממלוכים להתאחד נגד מוחמד עלי היה במידה רבה תוצאת הצלחתו של זה להפנות איבת האוכלוסיה אל העות'מאנים והממלוכים גם יחד, ובמיוחד אל ברדיסי. מוחמד עלי השתדל להוכיח לציבור שסיבת האנדרלמוסיה השוררת במדינה טמונה באי־יעילותם של המושלים התורכיים; אפילו את האשמה בהתמרמרות אנשי הצבא תלה במושלים. משהצליח לזכות באימון העולמא, ובאמצעותם בתמיכת הסוחרים והציבור בכללו, יכול היה מוחמד עלי להופיע כאבירו של העם בהתנגדותו ל'עריצים': העות'מאנים והממלוכים גם יחד. מהלך זה שיווה למועמדותו למשרת מושל מצרים מראה של תמיכה ציבורית איתנה. על־פי צו מאיסטנבול הוא נתמנה 'ואלי' במאי 1805; בשנת 1807 שבקו חיים אלפי ביי וגם ברדיסי ביי. וכך נפטר מוחמד עלי לפחות משני גורמי דאגה, אם לא משני אויבים בנפש. מחודש מארס עד חודש אוקטובר אותה שנה עמד בהצלחה בפני כיבוש אלכסנדריה בידי הבריטים. יתר על כן, בשנת 1807 היה הסולטאן המתקֵן, סֶלים השלישי,* שרוי במצוקה רצינית באיסטנבול ולא היה יכול להשפיע הרבה על תוצאות המאבק במצרים. נסיונו של סלים לתקן את המבנה המינהלי והפיסקאלי של הממלכה העות'מאנית עורר התנגדות עזה מצד המעמד הוותיק

* ראה לעיל 2.2.3

של ה׳דֶרֶבֵּיים׳ (אדוני העמקים), ומצד קבוצות דתיות שמרניות. מִבצעו העיקרי של ׳הסדר החדש׳, דהיינו הניסיון להקים גיס חדש של צבא רגלי סדיר, מחוּמש ומאוּמן בשיטות אירופיות, נתקל בהתנגדות הקנאית של חיל היניצ׳רים הוותיק ורב העוצמה. וכך הודח סלים השלישִי מכסאו במאי אותה שנה. המצב המדיני באיסטנבול הוסיף להיות סוער עד שהצליח מחמוד השני למגר את חיל היניצ׳רים בשנת 1826.*

* בכך נדון להלן, 4.2.1

איור 11
טבח הממלוכים. ציור מצרי, המצוי במוזיאון בקאהיר.

■ חזור וסכם לעצמך את משחק היריבויות השונות, יריבויות שבאמצעותן תפס מחמד עלי את משרת **הוואלי**.

האם היתה דרך זו לשלטון חדשנית ומהפכנית כשלעצמה? על כך עונה ההיסטוריון הבריטי הולט (P. M. Holt), ההדגשות שלנו):[2]

> מאורעות מאי 1805 הוצגו [בעיקר על־ידי היסטוריונים מצריים שונים] ונותחו כאילו היו דוגמה לבחירות עממיות, שהעניקו למחמד עלי את הזכות למשול במצרים. זאת הצגת דברים מטעה. עֻמַר מַכְּרַם והעֻלמא פעלו כפי שהעֻלמא פעלו תמיד בעִתות משבר, על מנת לשמר את עניינה של קהילת המֻסלמים, כשהם תומכים במועמדותו של המתחרה החזק ביותר. הם לא היו בשום פנים ממליכי מלכים ועוד פחות מכך — דובריו של רצון לאומי. פעולתם היתה חשובה למחמד עלי, כיוון שסיפקה לו לגיטימציה זמנית לעמדה שהשיג **בתככים ובכוח**, אך הוא מיהר להשיג את האישור החשוב יותר לכך — הפִרמאן של הסֻלטאן, וכן לא שכח לרגע — כפי שעוד נראה — **שהכוח הצבאי** היה הבסיס האמיתי לסמכויותיו.

■ השווה סיכום זה לתיאור הפרשה אצל שמיר ואצל וטיקיוטיס. היש הבדלים ביניהם?

כך או כך, העובדה כי בסופו של דבר עלה בידי מחמד עלי לזכות בעמדת־הכוח של ואלי מצרים גם תוך **הישענות על תושבי מצרים**, ולא רק מתוך משחק בין גורמי הכוח המסורתיים **שבמערכת הפוליטית העת'מאנית**, היה בה כדי לשמש סימן לבאות. מכאן ואילך פעל האיש מתוך הכרה, כי מן הפוטנציאל הגלום בעמק הנילוס, באדמתו ובתושביו, ולא מתוך המערכת המסורתית, עתיד הוא **בעזרת**

איור 12

מחמד עלי במחנה צבאו. שים לב לתותחים שמימין — ראה להלן מאמרו של דוד פרחי. ציור מספרו של וייגאן.

---

2 P. M. Holt. *Egypt and the Fertile Crescent 1516-1922.* (Ithaca, 1966), p. 177.

מודרניזציה לבנות עוצמה חדישה, שהאזור כולו, השרוי בכבלי עברו, טרם ידע כמוה. הוא נשא עיניו לאזור האסלאמי כולו, אך הבין כי הדרך לשליטה בו מובילה דרך מודרניזציה של הטריטוריות שנפלו ישירות לידיו.

להגיע למִשׂרת הואלי של מצרים היה קל הרבה יותר מאשר להחזיק בה לאורך שנים. בידיו של מחמד עלי עלה להחזיק במִשׂרה במשך 43 שנים, ולהפכה מעמדה זמנית ביותר — הכרוכה לעתים בתלות פטאליסטית בסֻלטאן — למנוף להשתלטות מלאה על מצרים ושכנותיה. זאת ועוד, **מואלי** — בראש **וילאיֶת** — הוא הצליח להפוך **למעשה** (אם כי לא להלכה) לבעל האוטוריטה הבלעדית על **מדינה**, ולהורישה לצאצאיו — בית מחמד עלי — ששלטו במִצרים עד שנת 1952. מטרתו הראשונית והעיקרית של מחמד עלי היתה, להביא לידי ביטוי מקיף ככל האפשר את אישיותו הדומיננטית והשאפתנית וזאת במסגרת העולם האִסלאמי־עת׳מאני שבקִרבו צמח. הוא לא היה בשום פנים ואופן הוגה־דעות — או מהפכן, הפועל לשינוי ולשיפור ערכִּי של עצם תכניה של החברה ומסגרותיה. ואולם בחושיו החדים הבין היטב, כי הסדר הקיים במצרים ובאזור כולו לא יצלח עוד כתשתית לקיומו של שלטון אפקטיבי כזה, שאליו נשא את נפשו, ובוודאי שלא יצלח להגנת עמדתו במצרים בפני הסֻלטאן מחד, או בפני פלישה מחודשת של "המערב" מאידך. הדרך לשלטון של ממש חייבת היתה להיות באמצעות בניית כוח ועוצמה במתכונת שהציג **המערב** לו ולבני דורו. הוא הקדיש את מפעלו להשגתה של עוצמה דומה, ואת דרכו אליה סיכם וטיקיוטיס:[3]

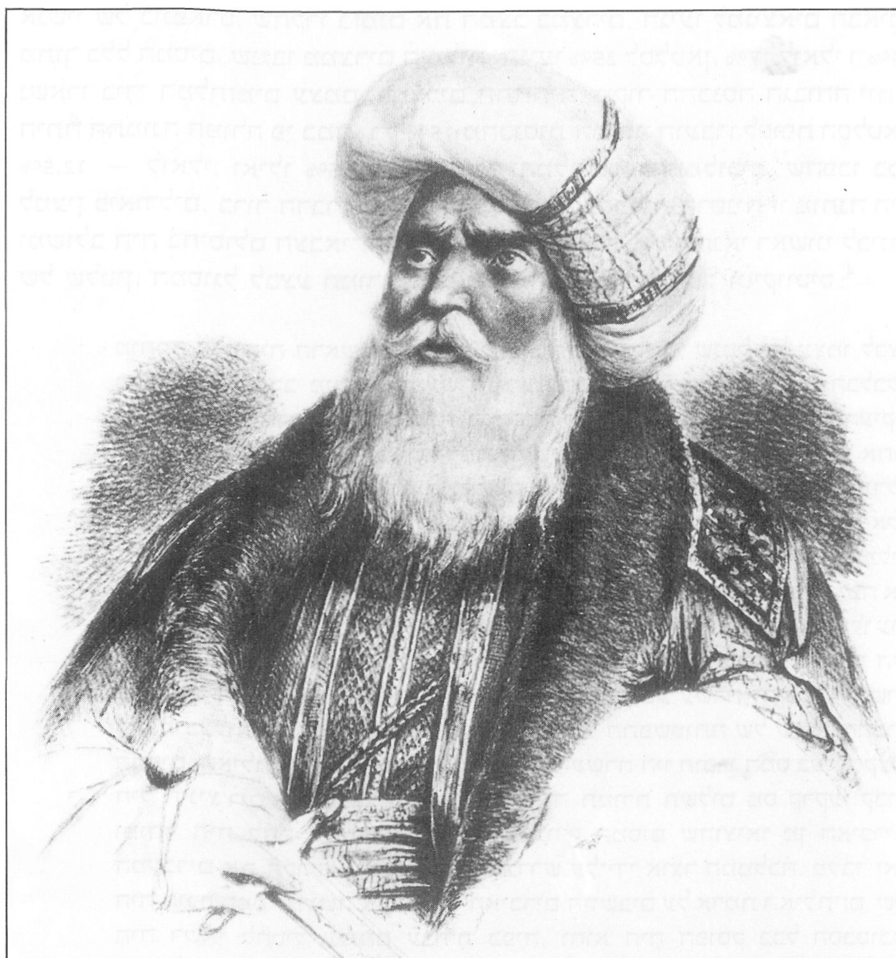
> הוא נטל כמופת את "הסדר החדש" ("ניט׳אם־י ג׳דיד"), שהנהיג הסולטאן סֶלים השלישי בממלכה העת׳מאנית בשנות התשעים של המאה השמונה־עשרה, וחתר להשליט ׳סדר חדש׳ משלו במצרים בשלושים השנים הראשונות של המאה התשע־עשרה. הסֵדר החדש הזה היה למסגרת היסוד, שבה נתבצעה החתירה אל המודרניזציה של הארץ במשך מאת השנים שלאחר מכן. היא כוונה קודם כל לאירגונו של צבא מודרני וגם תבעה רפורמה וחידושים בכמה משטחי הפעולה של המדינה — החקלאות, המינהל, החינוך והתעשיה. מוחמד עלי הנהיג מדיניות אגרארית, ששינתה את צורות הקניין הקרקעי ואת שיטות העיבוד על מנת להגביר את הפריון ולהגדיל את הכנסות המדינה. הוא הנהיג מערכת חינוך ממלכתית, המכוונת לספק כוח־אדם מיומן לשירותים הממלכתיים ובייחוד לכוחות המזויינים. הוא הכניס תיקונים במינהל הציבורי על מנת להבטיח פיקוח יעיל, קפדני וחסכוני על כל פעולות המדינה והממשלה. הוא פתח בתכנית תיעוש שאפתנית, שהביאה להקמת בתי־החרושת הממשלתיים הראשונים במצרים, שהיו אמורים לספק את כל צורכיהם של הכוחות המזויינים.

שאלה 1

האם נכון יהיה להגדיר את מחמד עלי כ"איש הנכון, במקום הנכון, בזמן הנכון"? (ענה בכתב).

---

[3] וטיקיוטיס, **שם**, עמ׳ 50.

איור 13
מחמד עלי. על־פי ליתוגרפיה של דופוי ואטיין.

3.1.2 השלמת חיסול הסדר הישן

גדולתו של מחמד עלי היתה ביכולתו למצות מתוך עמק הנילוס, באמצעות מודרניזציה, את הפוטנציאל הטמון בו — בכוח־אדם ובקרקע — לבנייתה של עוצמה חדשה. ואולם בטרם ניגש לבנייתו של ה׳חדש׳ נאלץ היה להשלים את חיסולו של כל ה׳ישן׳, שעמד בדרכו. כבר קראנו על חיסולם של השליטים **הפוליטיים** הקודמים — הממלוכים — וכן על היחלשות מאחזו הישיר של בית עת׳מאן במצרים. במקביל פעל הואלי החדש גם לחיסול **המשטר המינהלי־כלכלי** הישן והמפגר, שבבסיסו עמדה שיטת **האִלְתִזאם**.*

* ר׳ ערך בחטיבה א׳

במצרים, שבה הגיעו הממלוכים ובתיהם למידה רבה ביותר של עצמאות פוליטית מן "השער העליון", הודגשו במיוחד — מנקודת מבטו של המודרניזטור — ההיבטים השליליים של שיטה זאת. הממלוכים עצמם השתלטו במרוצת הדורות על מערכת זאת של גביית מסים (לצדם החזיקו בעמדות דומות גם עֻלמא, שיח׳ים בדוים ונכבדים אחרים). רבים מן הממלוכים (וכן נכבדים אחרים) הצליחו לזכות באִלְתִזאם כבעמדת־קבע ואף להורישה לבניהם. כתוצאה מהתבצרות פוליטית־צבאית זאת של שיטת האִלְתִזאם, התבצרות שמנעה מכספי המסים מלהגיע לקופת המדינה, נחלשה עוד יותר האפקטיביות של הממשלה המרכזית.

אנשיו של בונפארט, שחקרו בזמנם את המצב במצרים, הגיעו לממצאים הבאים: מתוך כלל המסים, שנגבו ממצרים העילית, הגיעו 25% לסלטאן, 17% לוואלי ו־58% נשארו בידי המֻלתזמים עצמם. במצרים התחתית, מקור ההכנסה הגבוהה יותר, היתה התמונה חמורה פי כמה: רק 15% מהכנסות המיסוי הועברו לקופת הסֻלטאן, 12.5% — לוואלי, ואילו 72.5% נותרו בידי **המלתזמים־הממלוכים**, שהפכו בכך למעין פיאודלים. ברור הדבר, שחיסולה של שיטה כלכלית הרסנית זו מותנה היה ומשולב היה בחיסולם הצבאי־הפוליטי של הממלוכים, והיה תנאי ראשוני לכינונו של שלטון, המסוגל לבצע תמורות של ממש. הנה תיאורו של וטיקיוטיס:[4]

מוחמד עלי היה הראשון בין שליטי ארצות האיסלאם, שנטל על עצמו לבצע פיתוח כלכלי רב מידות: למעשה ניגש להפוך סדרי בראשית של הכלכלה המצרית. את הדבר ניסה לעשות בהרחבת החקלאות, שהיתה המקור העיקרי לכוחה הכלכלי של מצרים, ובהקמת תעשיה גדולת ממדים בעת ובעונה אחת. בעזרת שינוי מהפכני בשיטות החקלאות הרחיב את שטחי העיבוד לשם הגדלת התפוקה; ובהקימו תעשיות התכוון לא רק להרחיב את אפשרויות המסחר, אלא גם להגדיל את ההכנסות ממסים ולהבטיח למדינתו עצמאות כלכלית פוטנציאלית. עם זאת, מעולם לא גרס את חופש הסחר, ולא ראה בעין יפה את רעיונות הכלכלה הליבראלית של אירופה. את תכניות הפיתוח הכלכלי שלו ערך על יסוד של מונופולים, הנתונים בשליטה ממשלתית. לפני עלותו לשלטון היה רובו של הקרקע שייך למדינה. אולם במאות השבע־עשרה והשמונה־עשרה הפכה בעלות המדינה לפיקציה משפטית בגלל התפשטותה של שיטת החכרת המסים, האילתיזאם. במשך כל המאה השש־עשרה היו חוכרי המס בעיקר קציני חיל היניצ׳רים, שהחזיקו בקרקעות המדינה תמורת תשלום מס קרקעי קבוע, ומותר היה להם לשמור לעצמם את עודף המסים שהוציאו מן האיכרים, המעבדים את הקרקע מעבר לסכום הנדרש על־ידי אוצר הממלכה. מלבד זאת היה חוכר המס למעשה אדונם של האיכרים היושבים על אדמת האילתיזם, שכן היה רשאי להטיל עליהם עבודת כפיה, והוא היה הפוסק בכל הסכסוכים שנתגלעו ביניהם לבין עצמם.

המצב בסוף המאה השמונה־עשרה היה, ששיטת האילתיזאם כללה ממלוכים, רבים מן העולמא, פקידי ממשלה, שייח׳ים בדואים ונכבדים אחרים. הם באו, במידה רבה, במקומם של חוכרי המס הקודמים.

בתחילה הוענקו האילתיזאמים לתקופות קצרות — לשנים אחדות בלבד; אבל בראשית המאה התשע־עשרה כבר היו רבים מהם מוחזקים בידי בעלי הזיכיון במשך כל חייהם, ובכמה מקרים אף לצמיתות, כנכס שניתן למסירה או להעברה בירושה. שיטה מקובלת להגשים את התנאי האחרון היתה — לכונן הקדש של אדמה חקלאית.

לפיכך, צעדיו הראשונים של מוחמד עלי בעניין המדיניות החקלאית חייבים היו להיות מכוונים נגד החכרת המסים ונגד חוכרי המס. שיטה זו של אחוזות חקלאיות חייבת היתה להתבטל משני טעמים. ראשית, החכרת המסים שללה מן המדינה אחוז ניכר של הכנסות חקלאיות; שנית, היא נתנה בידי חוכרי המס שליטה רבה על הפלאחים וכך היו הראשונים גורם אפשרי של התנגדות לשלטונו המוחלט של הפאשא. מוחמד עלי התייחס בחשש דומה גם אל מידת ההשפעה והכוח, שזכו לה העולמא באמצעות הפיקוח על נכסי ההקדשים למטרות צדקה ודת (׳אוקאף׳ ו׳ריזאק אחבסיה׳) וההכנסות מהם, שגם הם שללו מאוצר המדינה הכנסה ניכרת.

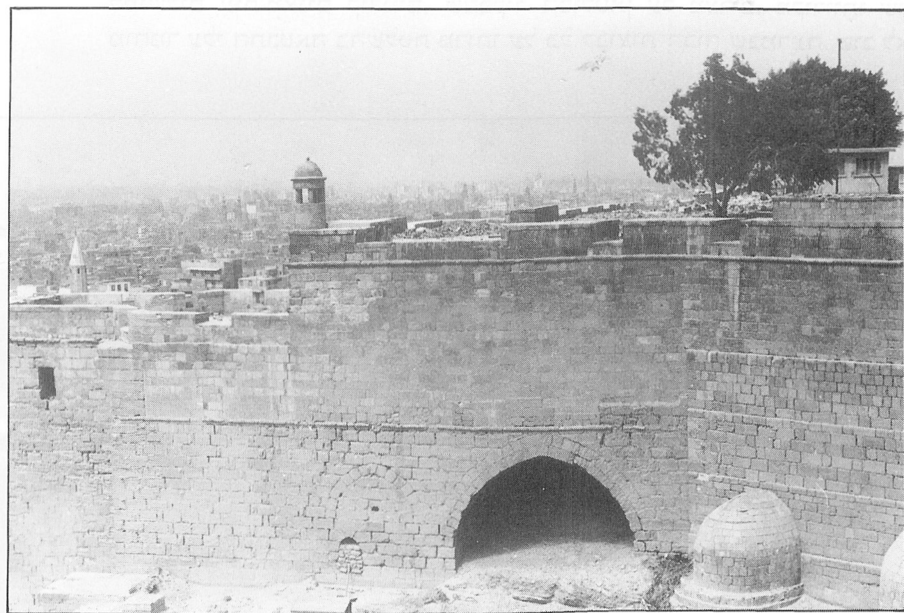
[4] וטיקיוטיס, **שם**, ע״ע 53-54.

כבר בשלב מוקדם של שלטונו הטיל מוחמד עלי מס על אדמות האילתיזאם. עד מהרה למדו חוכרי המס לדעת, שקשה להם יותר ויותר לעמוד בתשלומי המס. בייחוד כשההכנסות מהאחוזות שבידיהם היו נמוכות. בהדרגה הפקיעה מידיהם המדינה, הווה אומר הפאשא, יותר ויותר קרקעות. שנה אחת לאחר שערך את הטבח הידוע בממלוכים במצודה הפקיע מוחמד עלי את שארית אדמות האילתיזאם שהיו בידי הממלוכים ברחבי הארץ; ובמקום להעביר את האדמות הללו (כלומר את חכירת המסים עליהן) לחוכרי מס חדשים, השאיר אותן בידו כנכסי מדינה.

תוצאות המדיניות האגרארית הזאת, מבחינה חברתית וכלכלית, היתה ערעור — ובמהרה גם חיסול — השליטה שהיתה לממלוכים וליתר חוכרי המס על האיכרים. תפקידם של כוהני הדת ומוסדות חינוך דתיים, בייחוד אל-אזהר,* והשפעתם על החברה בכללה, נצטמצמו לאחר שמוחמד עלי הנהיג, בין השנים 1809 ו־1814, מדיניות של הטלת מסים על קרקע שברשות הוקף** (בניינים, גנים ומסגדים נשארו פטורים ממס). לאחר שנערך סקר מסים בשנים 1814-1816, הופעלה שיטת מיסוי חדשה, שלפיה היתה הקרקע רשומה על שם הקהילה הכפרית, וזו האחרונה נעשתה אחראית לתשלום המס ישירות לאוצר המדינה. עובדה בעלת משמעות רבה יותר היתה זו, שהפלאחים לא רכשו בעלות על הקרקע או זכות להורישה; — היתה להם רק הזכות להשתמש בקרקע כל חייהם, ואילו היא עצמה נשארה קניין המדינה; אולם הזכות לעבד קרקע מסויימת, היתה עוברת בירושה מאב לבנו — נוהג שהיה כבר מקובל במאה השמונה־עשרה.

* ר' הערך "אל-אזהר" בסוף חטיבה ב'

** ר' הערך "וקף" בחטיבה א'

איור 14
האזור במצודה של קאהיר, שבו בוצע טבח הממלוכים, כפי שהוא נראה כיום (צולם בידי צוות הקורס באביב 1985).

עם חיסול הממלוכים ("מפעל" שהוחל בו עוד בימי בונפארט), ובמקביל — עם חיסולה של שיטת **האלתזאם**, נהרס למעשה במצרים, במהירות ובקלות־יחסית, סדר בן מאות בשנים.

■ זכור עובדה זו וסיבותיה לקראת המשך דיוננו בשאר חלקי האימפריה ובייחוד במרכזה — אסתאנבול.

מצרים, הארץ שבה החלה בשחר ההיסטוריה ראשית ההתארגנות האנושית, ושהיתה אולי **המדינה** המסודרת הראשונה בתולדותיו של האדם — החלה עתה לצאת מתקופת השקיעה והפיגור, שיצר בה הזיווג האומלל של בית עֻת'מאן ושלטון הממלוכים. מצרים נכונה עתה בידיו של מנהיג, ששאף לְמַרְכֵּז מחדש את מערכותיה ולחשוף את הפוטנציאל הטמון בהן — פוטנציאל שמומש כבר לא פעם בעבר — על מנת להפיק מהן את מירב העוצמה.

3.1.3 הסדר הפוליטי החדש

במקום המערכת הדֶצֶנטראליסטית־יחסית הקודמת של הממלוכים ובתיהם — משולבת כפי שהיתה בקשרי עוֹינות, יריבות ומלחמה עם הואלים העת'מאניים, שהתחלפו חדשות לבקרים — הרי המשטר הפוליטי החדש, שכונן מחמד עלי, היה בראש ובראשונה האיש מחמד עלי עצמו. הוא שלט ביד ברזל במערכות המינהל שהקים, כשהוא מערֵב עצמו אישית כמעט בכל, ומקיים מערכות נוקשות של שכר ועונש. כל האחרים סביבו היו בבחינת מְבַצעים בלבד. סיכם וטיקיוטיס:[5]

> שיטותיו של מוחמד עלי בממשל ובמינהל היו אבסולוטיות וריכוזיות בתכלית. כל כוח השלטון במצרים, שנאצל מסמכותו של הסולטאן, היה מוקנה לו. בניגוד למושלים עות'מאנים קודמים, שהפקיד הסולטאן על מצרים, מקוריותו של מוחמד עלי התבטאה בהשלטת מרותו על כל קבוצות־הכוח שבמדינה. שוב לא

איור 15
מחמד עלי מקבל פני נציגים זרים בארמונו שבאלכסנדריה. קטע מליתוגרפיה בת הזמן מאת הצייר דיוויד רוברטס.

[5] וטיקיוטיס, **שם**, ע"ע 62-63.

היו למשנה לסולטאן [הואלי] **מתחרים לשררה או להשפעה** [ההדגשה שלי — ח.א.] כגון שייח' אל־בלד, האמירים הממלוכים, או המנהיגים הדתיים מאל־אזהר. במקום למסור את הפיקוד על חילותיו לקצינים אלבאניים או אחרים, העמיד מוחמד עלי בראשם את בניו טוסון, איבראהים ואיסמאעיל. צעיר בניו, סעיד, הופקד על חיל הים. נכדו עבאס על המימשל בתחומה של קהיר, ואילו בני־משפחה אחרים, כגון אחיינים ובני אחיינים, תפסו משרות צבאיות ומינהליות־אזרחיות בארצות הכיבוש,* ביחוד בסוריה ובחיג'אז. הוא ריכז את הפיקוח על מחוזותיה השונים של מצרים ואירגן מחדש את האדמיניסטרציה שלהם ביחידות של תחומי־מימשל, מחוזות, גלילות ופלכים, שעליהן הפקיד מושלים, סגני מושלים מפקחים וראשי־ערים, שכולם מהווים חוליות בשרשרת פיקוד אחת. במינהל המרכזי של מצרים במקום מחזיקי המשרות [... (המסורתיות)] באו עתה שרי [... (ממשלה)] בראש מחלקות המופקדות על תפקידי מימשל מוגדרים. שרים אלה היו עוזריו הקרובים של המשנה לסולטאן, אחראים ישירות כלפיו וחייבים אמונים רק לו אישית ולא למערכת כלשהי. סגל המשרדים היה מורכב מפקידים, שגויסו הן מבין האירופים והן מקרב האוכלוסיה הילידה, שקיבלה חינוך והכשרה במסגרת תכניתו המודרנית של המשנה לסולטאן.

* עיין בערכים "אבראהים פאשא"; "טוסון פאשא"; "אסמאעיל פאשא"; "עבאס בן טוסון".

בשנת 1833, לראשונה בתולדות מצרים המודרנית, זכתה מצרים למיניסטריון לענייני חוץ, ובראשו הועמד הארמני בּוֹגוֹס בֵּיי. בשנת 1837 אורגנו שישה

איור 16
בוע'וס בי (1768-1844). איור מספרו של Adam Georges Benis, *Une Mission Militaire Polonaise en Egypt*, שיצא לאור בקאהיר בשנת 1938.

המיניסטריונים הבאים: פנים, שהופקד בידי הנוצרי חביב אפנדי; חינוך ציבורי, שבראשו הועמד אחד מראשוני המשתלמים בצרפת; וכן מיניסטריונים למלחמה, לכספים, לענייני חוץ ולמסחר וצי. כל הדברים האלה העידו על רצונו של המשנה לסולטאן [הואלי] לנהל את ענייני המדינה תוך הכוונה ופיקוח שיטתיים. יתר על כן, ראשי המיניסטריונים היו למעשה מזכיריו הפרטיים. לעומת זאת ביטל מוחמד עלי את הגופים המתקראים 'מחוקקים' ו'מייעצים', שהוקמו על ידי הכובשים הצרפתים, כגון הדיואן של קהיר, המועצות האזוריות והמועצה הכללית של מצרים. במקומם מינה 'מועצת מדינה' ו'מועצה פרטית', שתיהן מורכבות מפקידים בכירים ושרים, שפעלו כעוזרים אכסקוטיביים של השליט ולא כנציגי ציבור.

מנהיגים דתיים, נכבדים ודיינים, או חכמי ההלכה הדתית, הורשו לבצע רק את תפקידיהם המוגדרים. המשנה לסולטאן נועץ בהם רק בעִתּות משבר. פרט לזה היו כפופים למרותה של ביורוקרטיה ממלכתית וחסרים כל השפעה רצינית על השלטון.

בדרגי הביצוע המקומיים והנמוכים נאלץ מחמד עלי להתפשר לעתים עם המנגנונים המסורתיים, שירש מקודמיו. גם את כוח האדם למשרות הגבוהות שאב מן האֱליטה הפוליטית המסורתית של דוברי התורכית, שבתוכה החלו להתמזג אט אט — כתוצאה מיוזמותיו של הפאשא — גם דוברי ערבית ממוצא מצרי, וכמובן גם הקופטים, ששימשו כאנשי כספים במִכלוֹל דרגות המינהל. על כולם הכביד מחמד עלי את ידו החזקה ודאג אישית שהוראותיו תבוצענה לפרטיהן. יעיד על כך הקטע הבא. בשנת 1825 החליט הפאשא לבקר במחוזותיו. טרם צאתו לדרך שלח מכתב־חוזר לכל מושלי המחוזות:

> כאשר חילקתי את הארץ לפְּלַכִים (**אַקְסַאם**) היתה הסיבה לסייע לרווחתה ולקידמתה של החקלאות, אך ישנו חוסר שימת־לב וחוסר נמרצות מצד אחראֵי פְּלכים (**מַאְמוּרוּ אַקְסַאם**), ובייחוד חסרה שימת לב לגידולם של מוצרי חקלאות מיובאים חדשים. [...] לפיכך החלטתי לחקר ב[כל] קצות הארץ, ולשים לב לכל הפגמים של כל אחראי [על פלך] (**מַאְמוּר**), מושל מחוז (**קַאִים־מַקַאם**), מושל נפה (**חאכִּם חִ'טְ**), שַׁיְח' ומפקח (**חַ'וְלִי**). אני אֲכַנֵּס אותם באמצע הקרקע אשר הוזנחה, אצווה לכרות [שם] בור, ולקברם [בו] חיים.[6]

אנו רואים איפוא, כי בראשית שנות ה־20 תם תהליך חיסול המערכת המישטרית הקודמת במצרים, ובמקביל — בנייתו של סדר חדש, צייתני וריכוזי, אשר, חרף מגבלותיו, איפשר למחמד עלי — לא רק לשלוט שליטה פוליטית, אלא אף לכפות ולבצע תוכנית של שינויי־תשתית.

---

6 על־פי אמין סאמי, **תַקְוִים אל־נִיל** (קאהיר, 1936), כרך 2, עמ' 320, כפי שהובא אצל Afaf Lutfi al-Sayyid Marsot, *Egypt in the Reign of Muhammad Ali*, (Cambridge, 1984), p. 101.

3.2

הריפורמות במצרים

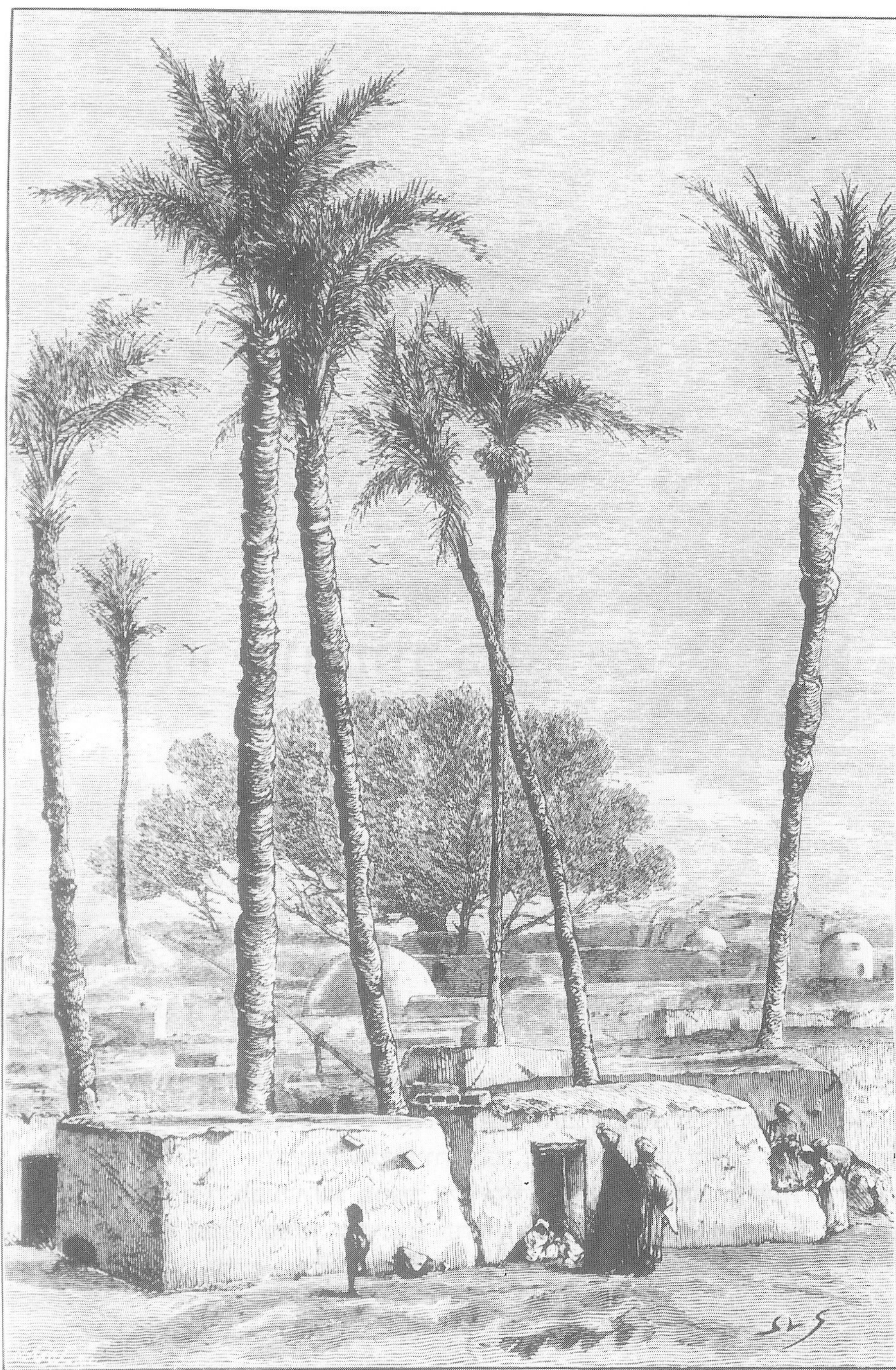
קרא בעיון בספרו של שמיר את הסעיפים, העוסקים במסעותיו של מחמד עלי וברפורמות שלו, בע"ע 40-71.

לאחר קריאתך ודאי תסכים לקביעה, כי מפעלו של מחמד עלי במצרים היה רב היבטים. למעשה הוא יזם פתיחת תהליך מהפכני של מודרניזציה בכל אחד מהתחומים הבאים: בניית צבא, חקלאות, תעשייה, תחבורה, מסחר, כספים וחינוך. השפעת כלל השינויים בתחומים אלה על פני החברה במצרים היתה גם היא — כפי שנראה להלן — בעלת משמעות רבה. לסיכום ניתן לומר, כי בכל אחד משטחים אלה היה מפעלו של מחמד עלי נקודת פתיחה לתולדות העת החדשה, שכן במפעל זה נפתח ונמשך עד ימינו תהליך המודרניזציה וההתחדשות, המעצב עדיין את הוויית ימינו בארץ הנילוס.

הבה נרחיב ונסכם לעצמנו את עיקרי התמורות, שהתחוללו בימיו של מחמד עלי בשטחים הללו.

3.2.1 התמורות בחקלאות

התמורות בחקלאות היו בשלושה תחומים: בבעלות על הקרקע; בתשתית ההשקאה; בהרכב הגידולים ובשיווקם.

איור 17
כפר בדלתה של הנילוס — איור מספר נוסעים מן המאה ה־19.

3.2.1.1 הבעלות על הקרקע

עיין שוב בסיכומו של שמיר (ע"ע 53-56) ולמד גם את ניתוחו של וטיקיוטיס:[7]

לא עברו איפוא עשר שנים מעלייתו לשלטון ומוחמד עלי הצליח להלאים למעשה את הקרקע במצרים על-ידי הריסת מעמדן האגרארי של הקבוצות

[7] וטיקיוטיס, **שם**, ע"ע 55-56.

המיוחסות שמצא במדינה. לעומת זאת, ההתפתחות המהירה שחלה בחקלאות בשלושים השנים הבאות אחראית במקצת למדיניות אגרארית פחות מונופוליסטית מצדו.

לאחר שהרס את שיטת האִילְתִיזאם החל מחמד עלי לחלק קרקע לאיכרים ולראשי הכפרים. הוא הקצה לאיכרים חלקות קטנות לעיבוד (ששטחן נע בין שלושה לחמישה 'פדאנים'*) והרשה להם לעשות ביבול כרצונם, אולם לא העניק להם בעלות חוקית על הקרקע. אולם בתנאים הכלכליים והאחרים, שנוצרו בעשרים השנים שלאחר מכן, היה כדי לגרום סחף במונופול של מוחמד עלי, כלומר של המדינה, על בעלות הקרקע ולאפשר את היווצרותו של קניין פרטי. התפתחות זו היתה מהירה במיוחד ביחס למעמד חדש, גדל והלך, של בעלי אחוזות גדולות.

* פדאן — ר' אצל שמיר, הערה 1 בעמוד 54.

איור 18
דיש במצרים. פלאחים מצפון לקאהיר מנפים את המוץ מן התבואה.

בשנות 1829-1830 החל מוחמד עלי להעניק חלקות גדולות של אדמת בור לפקידי ממשלה בכירים ולאישים אחרים. בעשותו זאת פטר את האדמות ממסים בתנאי שמקבליהן יעבדו אותן ויתרמו להגדלת התפוקה החקלאית של המדינה. מענקי קרקע אלה, שנודעו בשם 'איבעאדיה', לא הקנו בתחילה למקבליהם זכות בעלות; כל מה שהקנו היתה הזכות להשתמש בקרקע. אולם בשנת 1836 החלו קרקעות אלה לעבור בירושה לבן הבכור של מקבל המענק, ובשנת 1842 הצליחו כבר הבנים לרכוש זכות בעלות גמורה. צו משנת 1846 קבע, שהעברתם של קרקעות כאלה, שיעבודם במשכנתא ומכירתם מותרים על-פי החוק.

מלבד שיטה זאת של מענקי קרקע לפקידים בכירים ולנכבדים אימץ מוחמד עלי את השיטה העת'מאנית, הידועה בשם 'ג'יפתליק', כדי להעניק שטחי מקרקעין גדולים, בניינים ונכסים אחרים במתנה לבני-משפחתו. נוהג זה הביא לריכוזן של אחוזות חקלאיות עצומות בידי המשפחה השלטת, עד שבראשית המאה העשרים היה הרכוש הזה כשישית מכל שטחה המעובד של המדינה.

סידרת מערכות צבאיות, בייחוד בשנות השלושים של המאה התשע-עשרה, גרמה להתרוקנות האוכלוסיה בכמה כפרים. צורכי הצבא חייבו גיוס מאסיבי

וממושך. נטל המסים הביא להצטברות של פיגורי מס בכפרים רבים. משנכשלו ההרפתקאות מחוץ לגבולות מצרים, מפני התנגדותן של המעצמות ושל תורכיה, היה אוצרו של מוחמד עלי זקוק למימון דחוף. עתה הנהיג את שיטת ה'עוהדה', שלפיה פקידים בכירים, קציני צבא, מושלי מחוזות ונכבדים מקבלים את הפיקוח על קרקעות שעליהם מצויים כפרים שלמים, תמורת גביית המסים החלים על הקרקעות. ה'עוהדה' היתה שונה מן האלתזאם שקדם לה בכך, שהמחזיק 'עוהדה' היה נדרש להעביר את מלוא שיעור המס שנקבע על ידי הפאשא בלא שתהא לו זכות לגבות מן האיכרים מס נוסף כלשהו. אולם ניתנה לו הזכות לרכוש חלקת אדמה אחת לכל 'עוהדה' שבידו, וחלקה זו היתה פטורה ממס. זאת ועוד, הוא היה זכאי לקבל בחלקה הזאת עבודת-חינם של האיכרים.

בעוד שכוונתו של מוחמד עלי בתחילה היתה שכל שלוש השיטות של חלוקת הקרקעות והענקתם — האיבעאדיה, הג'יפתליק והעוהדה — הן צורות מוגבלות בהיקפן של קניין קרקעי של יחידים, (להוציא את המדינה, כלומר את עצמו), הנה למעשה תרמו כולם יחד להתהוותה של בעלות פרטית על קרקע ולצמיחתן של אחוזות פרטיות גדולות. צירוף של תנאים כלכליים וקשיי מימון, שהתלבטו בהם כמה מיורשיו — בייחוד הח'דיב איסמאעיל, הביא לכך שלמחזיקים בקרקעות אלה היה קל יחסית לרכוש עליהם זכות בעלות עוברת בירושה ולצבור נחלאות נוספות. וכשמביאים בחשבון את מִנהגם של השליטים להעניק מתנות קרקע לעושי דברם וליועציהם בתורת גמול או הוקרה על שירות, או, כפי שקרה לעתים קרובות, במקום קיצבת זקנה, נוכחים לדעת שצבירת רכוש קרקעי רב בידיו של מעמד חדש במצרים התפתחה בקצב מזורז במאה התשע-עשרה. במישור המקומי הכפרי, השכילו גם ראשי כפרים למצוא דרך לצבירת רכוש קרקעי.

בתקופת שלטונו של סעיד פאשא (1863-1854) הוצא צו, המתיר לפלאחים שהיו להם זכויות שימוש בקרקע (ואשר כבר בשנת 1846 הורשו למשכן אותו), להעביר אותו בירושה. צו אחר משנת 1858 הכיר בזכויות הירושה של יורשים, גברים ונשים, לקרקע כזו. אותו צו עצמו גם התיר לנתינים זרים לרכוש קרקע במצרים. הח'דיב איסמאעיל (1879-1863), בהיותו שרוי במצוקה כספית גדולה, יזם את 'חוק המוקאבלה' המפורסם משנת 1871, המעניק בעלות מוחלטת על הקרקע לכל מי ששילם לאוצר מראש את סכום המס למשך שש שנים.

איור 19
דיש בכפר ליד קאהיר — תמונה בת ימינו. שים לב לשימוש בבהמות העבודה, בעיקר שוורים וחמורים, הרווח עד ימינו.

בנושא התמורות בבעלות על הקרקע* עוסק גם ההיסטוריון צ"י הרשלג:[8]

בשנים 1814-1808 ביטל מחמד־עלי את זכויותיהם של המלתזמין בתחום גביית המסים והחזירן לידי המדינה. כמו־כן הפקיע מידיהם את אדמות־ההפקד תמורת פיצויים או ללא פיצויים, ואילו למוכסים־לשעבר העניק פנסיות לכל ימי־חייהם. המדינה (להלכה הסולטאן), ובפועל — מחמד עלי עצמו, נהפכו עכשיו לבעליה של אדמה זו, שנמסרה למעבדיה בחכירה. בעקבות סקר־הקרקעות, שנערך בשנים 1820-1813, ניתנו לכל פלאח בממוצע 3-5 פדאנים (12-21 דונם מטריים), שנרשמו על שמו בספרי־האחוזה כאריסות־עולם, המותרת בהורשה. תמורת זאת נתחייבו הפלאחים להכניס את תשלומיהם ישר לקופת המדינה, באמצעת סוכניו של המשנה־למלך, ולשוב ולעבד את האדמות המוּבָרוֹת. המדינה קיבלה לידיה מונופולין לשיווק התוצרת החקלאית, והיא גם קבעה את מחיריה.

במרוצת־הזמן חל שינוי במעמדו של מחמד־עלי, ובמידה גדולה יותר בזו של יורשיו, כלפי הבעלות על הקרקע, בהשפעת גורמים שונים, כגון לחץ הפיאודאלים והזרים, או שיקולי פיתוח חקלאי נוסף. מאז 1829 נהג מחמד־עלי למסור קרקעות לאמידים ונכבדים בחזקת בעלות גמורה לשם המרצת עיבודן של אדמות־בור, ואף היה משחררם מתשלום מסים לתקופה של עשר שנים. לאיכר ניתנה עכשיו הרשות למכור את יבול שדהו, הן לקונים פרטיים והן לבתי־אחסנה ממלכתיים, או להשתמש בו בכל דרך אחרת כראות עיניו. כמו־כן הורשו האיכרים ב־1864 לשעבד את אדמתם לבעלי־חוב, או אף להעבירה לרשות אחרת, בדרך אישור בכתב (חוג'ה).

משהונהג מחדש הקניין הפרטי בקרקע והותרו בה עסקות חופשיות, בייחוד בימי סעיד בשנות החמישים, העמיקה הדיפרנציאציה החברתית, באופן שמצד אחד נתרכזו קרקעות נרחבות בידיים מועטות, ואילו מצד שני עלה מספרן של החלקות הקטנות, שלא היה בהן כדי לפרנס את בעליהן. אחד הגורמים העיקריים להתהוותו של מצב זה היה המעבר לגידולים מסחריים, ובייחוד לכותנה. התנודות בשווקים הכריחו את הפלאח להיזקק לאשראי בריבית קצוצה מידי הסוחר, ובעקבות זה בא לעתים קרובות שעבוד היבולים, ולאחר־מכן אף הקרקע עצמה. בני המשפחה המולכת, או אמידים אחרים, שקיבלו בחכירה אדמות לשם טיובן, הפכו לבסוף את קרקעותיהם לרכושם הפרטי, בייחוד באמצעות חוק ה"מוקאבלה" משנת 1871 [...].*

את פועלו של מחמד עלי בתחום הקרקעי סיכם ההיסטוריון הבריטי הולט במלים הבאות:[9]

כל חידושיו של מחמד עלי היו רק אמצעי־עזר בשירות המטרה העיקרית של שמירת עמדתו. כדי לעשות זאת הוא הסתמך בעיקר על צבאו, אך עוד הרבה לפני שזה הוקם הוא החל לארגן את תחומי הכספים והקרקעות באופן שירכז כוח בידיו. הצורך העיקרי היה הריסת שיטת האִלְתִזאם, באמצעותה נכנסה מרבית ההכנסה במצרים לכיסי המֻלתזמים ובראשם הממלוּכים. גם לַעלמא היו חלק ונחלה בשיטה הקיימת, היות שהם נהנו מהקדשי הקרקע, שניתנו למטרות דתיות.

[...] עם היעלמות הממלוּכים ב־12-1811 התאפשרה ההסתערות על השיטה כולה — ראשית על האִלְתִזאם במצרים עילית ואחר כך (ב־1814) במצרים תחתית. פנסיות לכל החיים שולמו כפיצוי למֻלתזמים של מצרים תחתית ואדמות־הקדש הוחרמו בשיטה דומה. אמצעים אלה, שהחזירו חלק גדול מהאדמות המעובדות של מצרים לבעלות המדינה (כלומר לידי השליט), מנעו את גידולו של מעמד

* ראה גם הערך "גבריאל בר ועבודותיו בנושא היחסים האגראריים במזה"ת". להרחבה בנושא זה ראה בספרו של בר, **מבוא לתולדות היחסים האגראריים במזרח התיכון, 1970-1800**, (ל.מ., 1971), ע"ע 19-23.

* על הצבר הקרקעות בידי השכבות העליונות וגידולו במחצית השנייה של המאה ה־19 נדון להלן בחטיבה הבאה.

8 צ"י הרשלג, **מבוא להיסטוריה הכלכלית של המזרח התיכון בזמן החדש**. (ת"א, 1965), עמ' 81.

9 Holt, *Egypt and the Fertile Crescent*, pp. 188-189.

בעלי הקרקעות, שיכול היה לאיים על מעמדו של השליט, וערערו את עצמאותם של העִלמא.

ואולם על-פי פעילותו המאוחרת יותר של מחמד עלי מתברר, ששינויים אלה נבעו בראש ובראשונה ממטרות פוליטיות בלבד. שכן במרוצת הזמן הוא איפשר את צמיחתה של שכבת בעלי קרקעות חדשה, מורכבת מאנשים שהיו בני-תועלת למשטרו החדש או לפחות נטולי סיכון. ביניהם בלטו במיוחד קרובי משפחתו.* במשך שני העשורים האחרונים של שלטונו חלקות קרקע אדירות מימדים הועברו לידי אנשי משפחתו. [...] אפילו חכירת מסים, שהיתה בטבעו של האִלתִזאם, חזרה מחדש בסוף ימיו.

* ר' לעיל בעמוד 8

שאלה 2

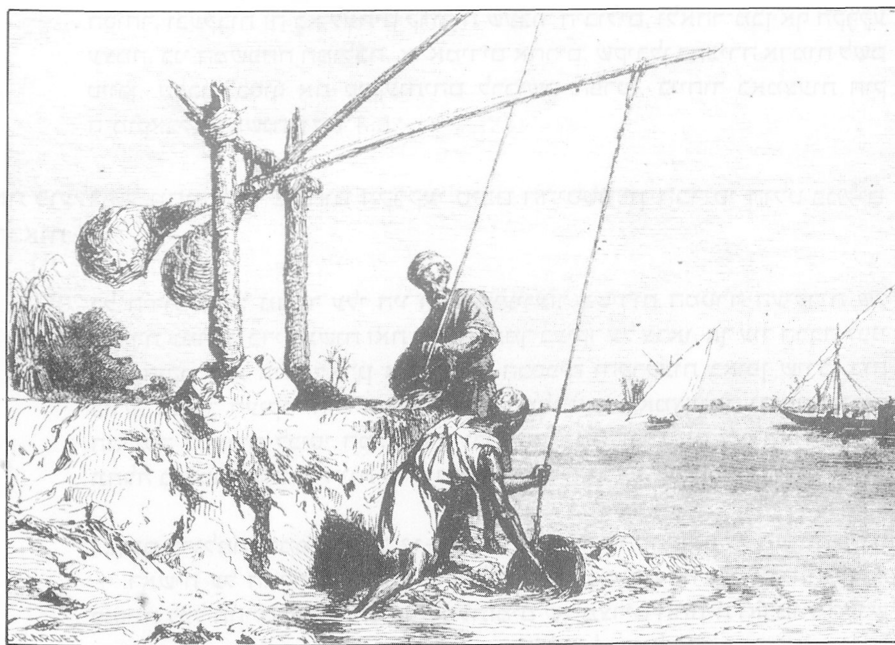
את ניתוחו בנושא השינויים האגראריים חותם הולט בקביעה הבאה:[10]

> השינויים האגרריים, שעשה מחמד עלי, לא היו למעשה בחזקת ריפורמות — שום עיקרון חדש לא יושם. במעשיו הוא חזר למעשה על מסורת ישנה, הכרוכה בחילופי שלטון במצרים; כלומר, נטילתה של קרקע מקבוצת אֱליטה שלטת קודמת — ומסירתה לתומכיו של השליט החדש. המשמעות המעשית של צעדיו היתה: הקמת מעמד חדש של בעלי קרקעות.

לאור כל מה שקראת לעיל — התסכים במלואה עם קביעה זו? (נמק בכתב).

3.2.1.2 פיתוח תשתית ההשקאה

פיתוח ההשקאה היה ללא ספק אחד ממפעליו הגדולים של מחמד עלי בתחום המודרניזציה של חקלאות מצרים. הרשלג מסכם נושא זה:[11]

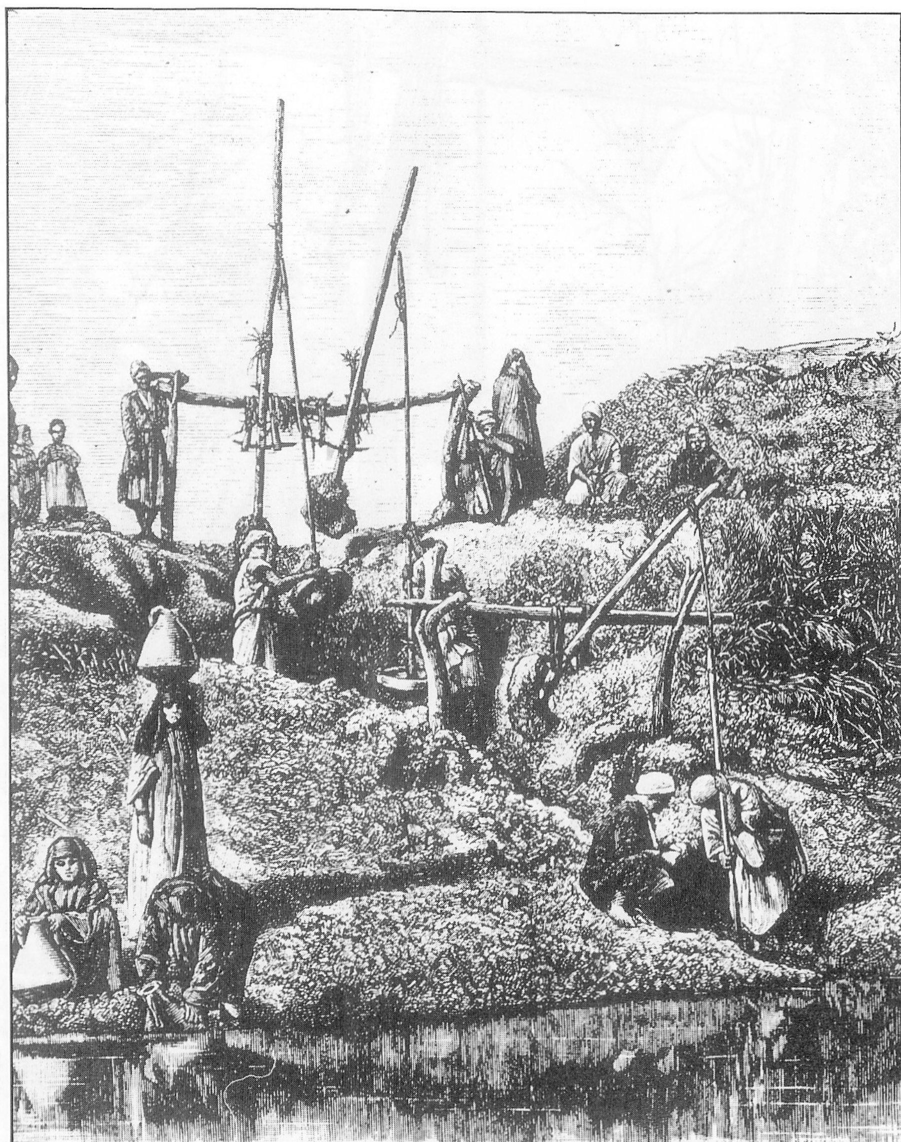

[10] הולט, **שם**, עמ' 189.

[11] הרשלג, **שם**, ע"ע 81-83.

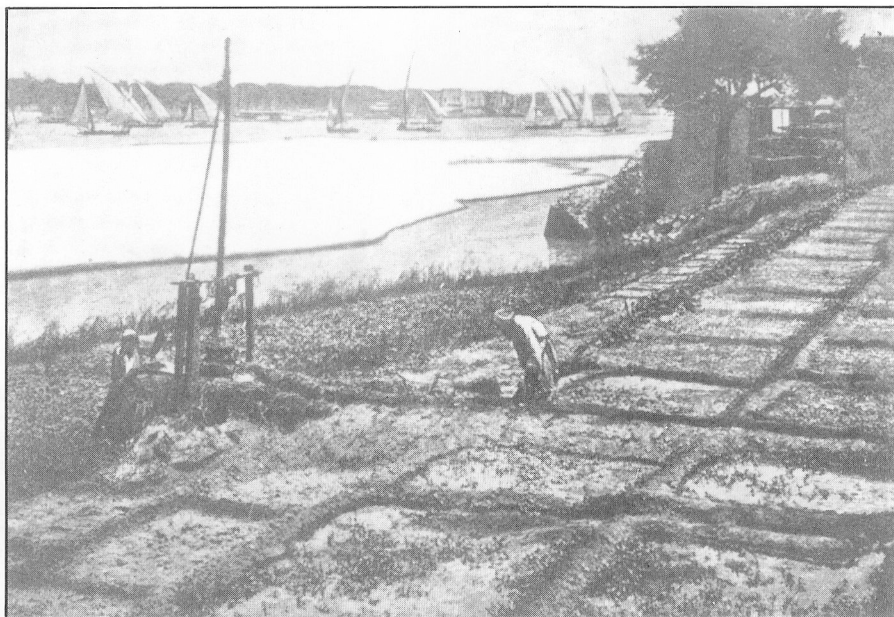

איורים 21-20
שאדוף — אחת מהשיטות המסורתיות לשאיבת מי הנילוס אל השדות. שני איורים מתוך ספרות־נוסעים מן המאה ה־19.

איור 22
שורת משאבות שאדוף לשאיבת המים מן הנילוס אל השדה שלחופו. תחריט מהמאה ה־19.

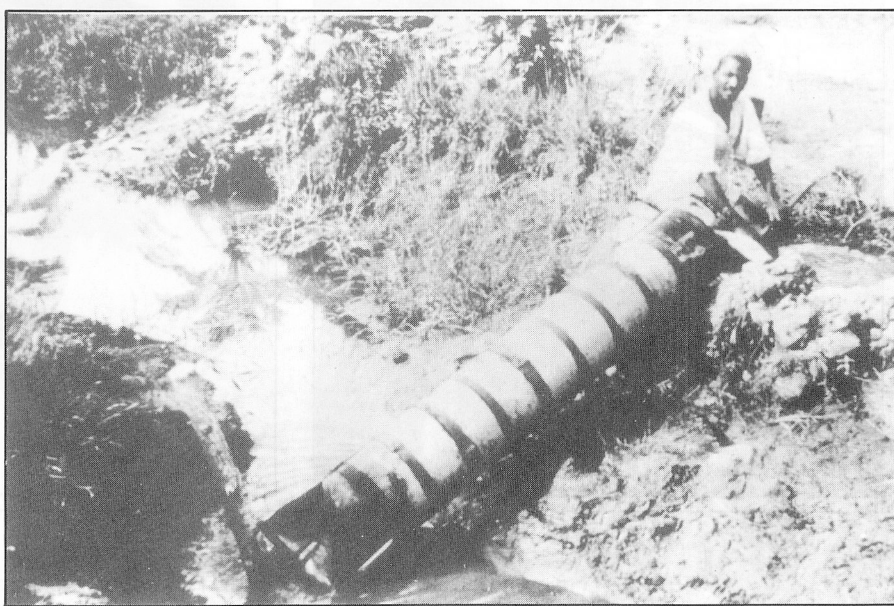
תיקוניו של מוחמד עלי בשיטות ההשקיה והעיבוד זכו לאריכות־ימים יותר מתיקוניו בתחום הבעלות. שיטת ההצפה, שהיתה נהוגה עד אז ושעל פיה הוצפו חלקות־הקרקע, כמעין בריכות, במי הנילוס בחדשים אוגוסט-אוקטובר ולאחר־מכן נזרעו בהם הגידולים, איפשרה קבלת יבול אחד בשנה בלבד, והחקלאות המצרית התרכזה בגידולים החרפיים (דגניים: חיטה ושעורה, וקטניות: שעועית, עדשים) ונמנעה הרחבתם של גידולי הקיץ והסתיו המועטים (קני־סוכר, כותנה, דורה, אורז ותירס). האוכלוסייה היתה תלויה כמעט לחלוטין בחסדי הנילוס מכמה בחינות: העונה החקלאית היתה מוגבלת בעיקר לתקופה שלאחר הגיאות, היא סוף הקיץ ותחילת הסתיו; בשנות שפל לא הספיקה לחות הקרקע לגידולים הקיציים; ולעומת זאת, בעונות גיאות בלתי־רגילה נשמדו יבולים ובעלי־חיים, נהרסו בתים וניזוקו דרכי תחבורה. מחמד עלי שאף לצמצומה של תלות זו ולהרחבת אזורי ההשקיה והגידולים. תנאי מוקדם לכך היתה התקנת רשת נרחבת של תעלות והקמת סכרים על הנילוס, כדי שאפשר יהיה לכוון את זרמו ולנצל את מימיו לא רק בתקופות הגאות, בחדשי הקיץ המאוחרים, אלא גם בעונת השפל של הנהר.

איור 23
השקיית שדות על־ידי הזרמת המים בתעלות. עד להקמת הסכר הגבוה באסואן (אשר הפעלתו מווסתת את הגאות והשפל), סמוך לימינו, זו היתה שיטת ההשקייה המקובלת בעונת הגיאות.

בשנת 1820 הוחל בחפירת התעלות בדלתה של הנילוס ובביצוע מפעלי־השקיה כל־שנתיים, בעזרת תעלות וסכרים.* אמנם מפעל הסכרים, שהתחילו בו ב־1832 במקום המפגש של הסתעפויות רוזטה ודמייטה, הוזנח עד 1842, והשלמתו נדחתה פעמיים, עד 1861. ניצולם בפועל של הסכרים, שהושקעו בהם במשך הזמן 4 מיליון לי״ש, התחיל רק בשנות השמונים; אולם בינתיים, בייחוד בשנים 1842-1835, נבנו תעלות מרובות בפרט באיזור הדלתה, בעומק הדרוש להזרמת מי־הנילוס בעונת הקיץ. מסעות המצרים לסודאן; התבצרותם שם ב־1822 במקום החיבור של הנילוס הלבן והכחול; סיורי המשלחות, בהנהלת לינאן (Linant), לגילוי מקורות הנילוס בשנת 1841-1839; וההמשך שהיה לפעולות אלו בשנות החמישים והשישים נבעו בעיקר מהדאגה המצרית הגוברת להבטחת השליטה על הנילוס, בפרט לרגל השינויים בשיטות ההשקיה.

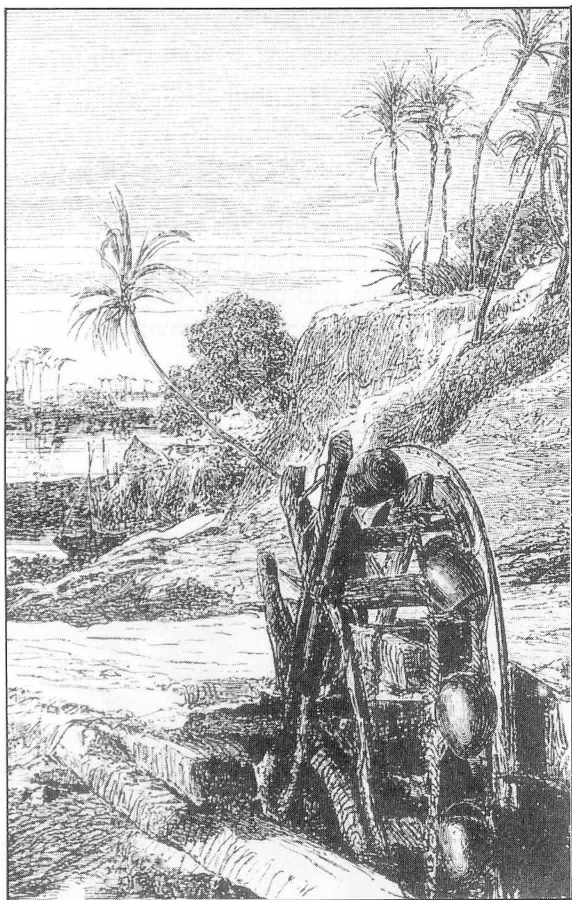
* עיין להלן בערכים ״תעלת מחמודיה״; ״סכר האצירה על הנילוס שיזם מחמד עלי״.

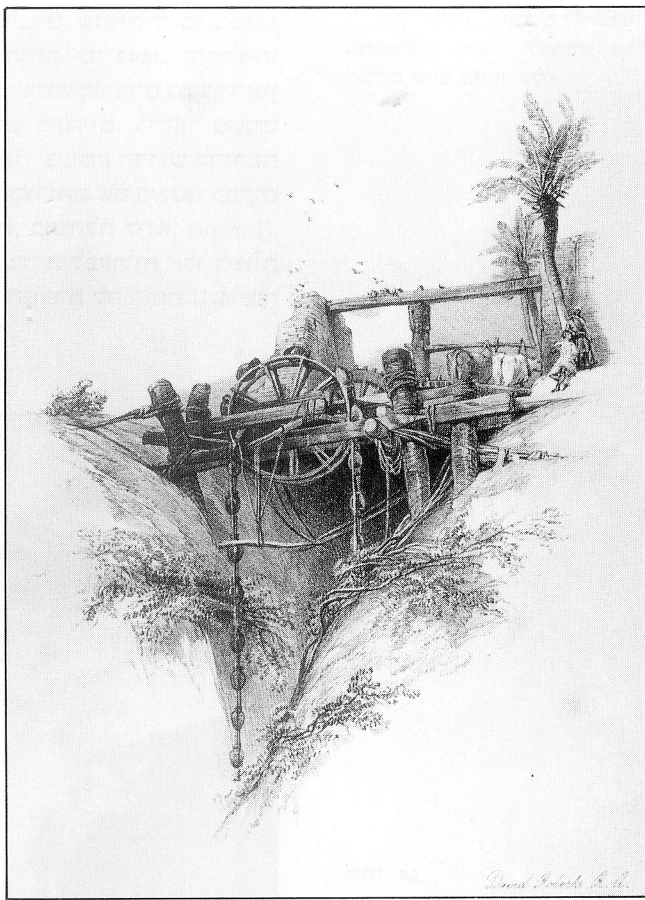

איור 24
״בורג ארכימדס״ — שיטת שאיבה עתיקה זו עדיין שימשה בתקופת מחמד עלי לשאיבת מים אל השדות.

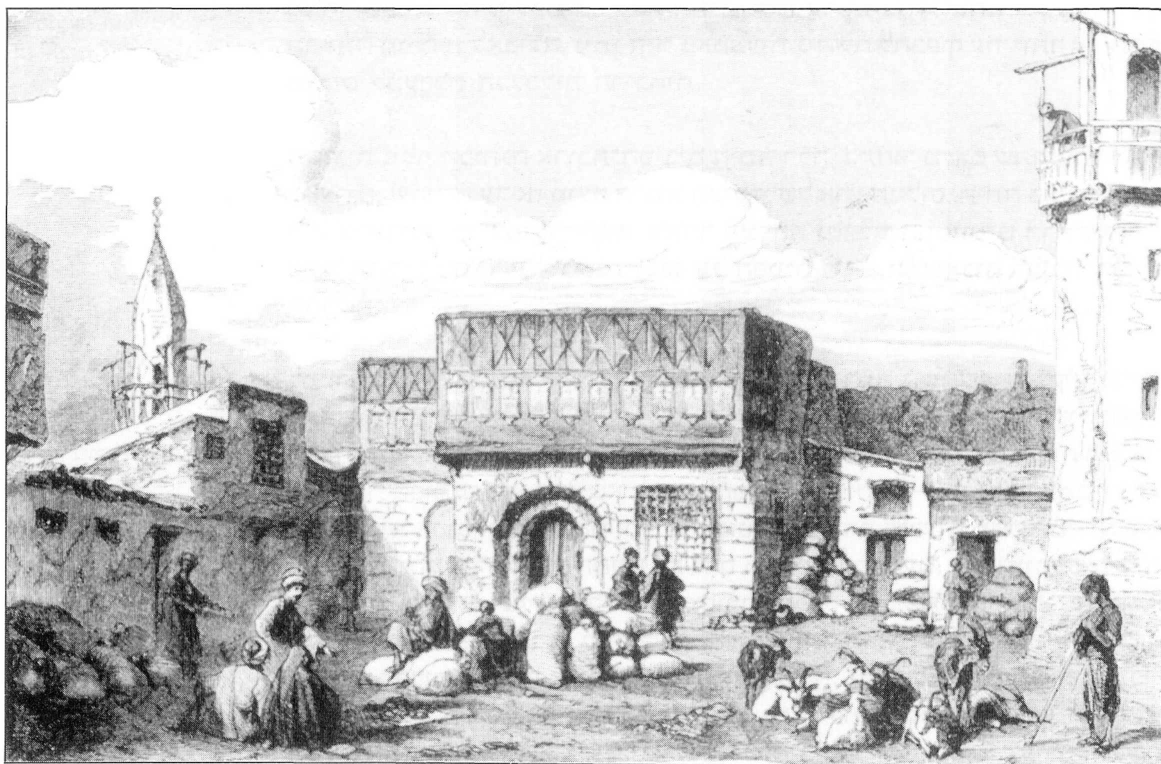
איור 25
תַוַאבִּית אל-סַאקִיַה (״תיבות השאיבה״; אַנְטִילְיָה) — מערכת שאיבת מים, המונעת בכוח הבהמה.

איורים 27-26
סאקיה — בשיטת השקייה זו נשאבים המים באמצעות כדים, המחוברים אל גלגל עץ, המסתובב על צירו.

מאחר שהיה מחסור אף במשאבות־המים המסורתיות, כגון הסאקִיָה והשַדוּף, והפעלתן היתה מותנה בידיים עובדות מרובות, נבנו מחסומים להגבהת פני־המים, ונוסף על הגדלה ניכרת של מספר הסאקיות — הופעלו משאבות־קיטור להעלאת המים לתעלות בעונות השפל, כדי להשקות את הגידולים הקיציים. בדרך זו נתאפשרו לא־פחות משני יבולים בשנה והורחבו גידולים מסוימים, כגון האורז והפשתן, ומעל לכל — הכותנה. כמו־כן ניטעו מאז 1813 ואילך עצי־זיית, בייחוד באזור פאיום, ועצי־תות לגידול תולעי־משי, בעזרת סורים ולבנונים, שהובאו במיוחד למטרה זו למצרים. אמנם בתחילת המאה הכניסו קני־הסוכר רווחים גדולים יותר ליחידת־שטח מהכותנה ועוד יותר מגרעינים, אך גם התשומה בהם היתה גבוהה ויקרה מדי בשביל הפלאח, ומשום־כך הוא התרכז בחיטה ודורה, שתפסו 70% מהשטח הזרוע במצרים העליונה ולמעלה מ־30% מזה שבמצרים התחתונה. שטחי הגידול הכלליים בתקופה שבין 1824 ל־1840 עלו ב־25%, והגיעו לכדי 3,856,000 פדאן (מתוך כ־7 מיליון פדאן, שנחשבו כראויים לעיבוד בימים ההם) ושטחי היבולים — אף בשיעור גבוה מזה, בעקבות המעבר להשקיה רצופה. לאחר הנהגת השיפורים בהשקיה לתועלת שלושת הגידולים הנזכרים (כותנה, אורז ופשתן), שהיו גידולי־קיץ, ניתנה עדיפות לכותנה, שהביקוש לה בשוק העולמי עלה במהרה.

איור 28
שוק התבואה בסואץ — ציור מאמצע המאה ה־19. תחריט מספרו של אדוין דה־ליאון (ר׳ להלן איור 40).

3.2.1.3 מדיניות הגידולים והכותנה ארוכת הסיבים

אם הניסיון לרתום את הטבע לעגלת הריפורמות באמצעות סכירת מי הנהר ואצירתם לא עלה למישרין — הנה התמורה בתחום הגידולים היתה מרחיקה לכת.

עיקרה של תמורה זאת היתה הכנסת הכותנה ארוכת הסיבים, שראשיתה בגילוי מִקרי, אשר הפך — ביוזמתו ובניהולו של הפאשא — מפתֵח למהפכה הכלכלית הגדולה, שעברה מצרים בתקופתו ובהמשכה.

הכותנה ארוכת־הסיבים נגלתה על־ידי מהנדס הטכסטיל הצרפתי לואי אלכסיס ז׳ימל (Jumel), שהגיע למצרים בשנת 1817 כדי לנהל מפעל של אריגה וטוויה בבּוּלאק. בשוטטו יום אחד בגן בקאהיר, הוא גילה שיח של כותנה, שסיביה היו ארוכים יותר וחזקים יותר מאלה של כל כותנה אחרת, שגודלה במזרח התיכון. ז׳ימל החל לגדל ולחקור סוג כותנה זה בעידודו של מחמד עלי, אשר שיחררו מתשלום מסים על אדמות הכותנה שגידל ואף תרם כסף למחקריו.

בחושיו המחודדים, שפיתח מחמד עלי עוד בצעירותו כשעסק בסחר הטבק, הבין הפאשא מיד את הערך הטמון בכותנה החדשה, בייחוד על רקע הגידול העצום שחל באותה עת בביקוש העולמי לכותנה. עליית הביקוש לכותנה בשווקי העולם נבעה מהתפתחות התיעוש — שתעשיית הטקסטיל היתה מן העיקריות שבו — בבריטניה, ואחר כך גם בצרפת, בגרמניה ובארצות־הברית.*

מאחר שבניגוד לדגן לסוגיו — שגידוליו שלטו עד אז בחקלאות המקומית — אין הכותנה מיועדת לאכילה, ניתן היה באמצעות גידולה להכפיף עוד יותר את תושבי מצרים למערכת הכלכלית הריכוזית.

חשיבות גילוי הכותנה ארוכת־הסיבים היתה רבה, בייחוד משום שהחיטה שגודלה במצרים, שהיתה עד אז מוצר היצוא העיקרי של ארץ הנילוס, היתה באיכות גרועה ולא צלחה כל־כך כמוצר־ייצוא. לאחר הצלחת גידוליו הניסיוניים הראשונים של ז׳ימל החליט מחמד עלי בשנת 1821 על הפניית מירב המשאבים לעיבוד הכותנה החדשה.

למטרה זו הוקצו שטחי אדמה נרחבים באזורים שהיו נוחים להשקייה בקיץ, ובייחוד לאורך זרועו המזרחית של הנילוס באיזור דַמְיַאט. עובדי־כפייה ניקו והעמיקו תעלות השקאה,* הוקמו תעלות חדשות ונבנו סוללות עפר. כדי לעודד את האיכרים לגדל את הכותנה דאג הפאשא לספק להם תנאים נוחים — לאיכרים נמכרו בעלי־חיים באשראי וכן סופקו להם זרעים, מכונות להפרדת הזרעים מהכותנה, מַכבֵּשים וכיו״ב. אך המעבר לגידול החדש לא היה תמיד בדרכי נועם. במקומות רבים סירבו האיכרים לנטוש את גידוליהם המסורתיים — שביבוליהם יכלו להזין את משפחותיהם — ולעבור לגידול החדש, שאותו אוּלצוּ לשווק לממשלה בלבד. באותם מקרים נקט הפאשא בשיטותיו הנוקשות, וביד קשה אילץ את האיכרים לעבור לגידול הכותנה. לאחר שהתאכזב מן היבול הראשון החליט מחמד עלי בשנת 1822 להקנות לפלאחים ידע מקיף והדרכה נכונה בשיטות העיבוד. לשם כך הביא מומחים זרים, שנתמנו להדריך ולפקח בכפרים. מומחים אלה בחרו את הקרקעות המתאימות לגידול הכותנה ופיקחו על כל אחד ואחד משלבי עיבודה.

שיפור זה הביא להצלחה גדולה, ויבול 1823 היה רב ובאיכות מעולה. הכותנה המצרית החלה להתפרסם במערב, ואף זכתה לעדיפות על התוצרת האמריקאית הטובה ביותר. ב־1830 נתפרסם ביוזמת הפאשא לוח הנחיות, שנתן הוראות

* על תהליכים אלה באירופה תוכל לקרוא בספרו של ת׳ ס׳ אשטון, **המהפכה התעשייתית 1760-1830**, הוצאת האוניברסיטה הפתוחה, תל־אביב, 1982.

* עיין שוב בערכים ״תעלת מחמודיה״; ״סכר האצירה על הנילוס שיזם מחמד עלי״.

מדויקות בנוגע להכנת האדמה לזריעה, בחירת הזרעים המתאימים, הטיפול הנכון באדמה בזמן הגידול, איסוף הכותנה, עקירת השיחים לאחר נבילתם וכו׳.

הכותנה המצרית החדשה נשתלה במארס או באפריל ונקטפה ביוני או ביולי, בעיקר על־ידי רבבות נשים וילדים. לאחר קטיפתה יוּבשה הכותנה בתנורים ונכונה היתה לעיבוד. ואולם תהליך העיבוד נשאר אִטי ביותר, כי — שלא כבמדינות ארצות הברית — למצרים לא היו עדיין מכונות־הפרדה משוכללות, שתחסוכנה בכוח־העבודה הרב ולא תפגענה בסיבים הארוכים. פעולת ההפרדה נעשתה על־ידי הפלאח עצמו, שפעל על־פי־רוב בחוסר מיומנות. לאחר הפרדת הכותנה נארזה זו בצרורות והועברה למחסן מרכזי באלכסנדריה,* שם רוכזה עם כל שאר המוצרים החקלאיים, שנועדו לייצוא.

* בתקופה זו החלה צמיחתה הגדולה של העיר אלכסנדריה, שהפכה מעיירת דייגים קטנה לעיר השנייה בגודלה במצרים. על כך ראה הערך "עיור ועיריות במצרים בימי סעיד ואסמאעיל", להלן בחטיבה ג.

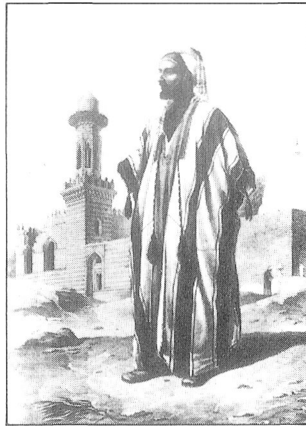
בין השנים 1824-1837 התפתל מחמד עלי בין הדרכים השונות, שנפתחו לפניו בנושא שיווק הכותנה ומכירתה. בהתחלה קיווה הפאשא לחסוך את פער התיווך וליצא את הכותנה בעצמו, כפי שעשה במוצרים אחרים. אולם עד מהרה נקלע מחמד עלי לדוחק זמן ולקשיי נזילות, וכבר ב־1824 נאלץ להיעזר בתיווכם של הסוחרים הזרים. עתה קיבלו הסוחרים הגדולים משלוחי כותנה באשראי, ואילו האחרים שילמו במזומן. בעקבות העניין הרחב, שהתעורר באירופה בכותנה המצרית, נמשכו ובאו סוחרים רבים לאלכסנדריה.

בשנת 1827 שוב שינה מחמד עלי את שיטת השיווק, הפעם בשל משבר כלכלי בשוק הכותנה, שהביא לנפילת מחירים בענף. עתה דרש הפאשא מן הסוחרים תשלומים מראש. שיטה זו של מכירה מראש המשיכה להיות שיטתו העיקרית של מחמד עלי עד שנת 1834, שבה שוב שינה הפאשא את שיטת המכירה, משנוכח שבשיטת המכירה מראש הרוויחו דווקה הסוחרים הזרים.

עתה עבר מחמד עלי לשיטת מכירת הכותנה במכירות פומביות. הכותנה נמכרה באופן זה במשך שנתיים, עד לשנת 1837, עת הגיע המשבר הכלכלי האירופי דאז גם לאלכסנדריה, גרם לסגירת מפעלים ולהפסקת המכירות.

רווחיו של מחמד עלי ממכירת הכותנה נבעו מן ההפרש שבין המחיר ששילם לפלאחים לבין המחיר שהשיג מהסוחרים הזרים. ניתן לומר, שבשנים 1825 ו־1835, שהיו שנים של יבולים טובים ומחירים גבוהים, היו רווחי הכותנה בין חמישית לבין רבע מההכנסה המצרית הכוללת. בשנים אחרות היתה ההכנסה מן הכותנה נמוכה יותר, והיתה רק כעשירית מהכנסות המדינה.

התנודות ברווחי הכותנה היו גורם מכריע בכלכלה המצרית. כשהרווחים היו נאים (למשל בשנת 1836) השתמש מחמד עלי בכסף להשקעות בהמשך המפעל: הוא העביר כסף לאיכרים עבור תוצרתם, על מנת להמריצם להגדיל א.ז שטחי הגידול; שילם מסים לממשלה המרכזית באסתאנבול וכדומה. ואולם משפסקו המכירות, באפריל 1837, מצא עצמו הפאשא במצוקה כספית גדולה. בכל אותן שנים סבל המשק המצרי כולו מצירופם של שני גורמים: מהיעדר העקביות בתנאי השוק באירופה ומהיעדר היעילות בגידול הכותנה במצרים.

איור 29
פלאח מצרי. איור מתוך ספרו של וייגאן, על־פי ציור מאת פְּרִיזֶה.

עם זאת ניתן לסכם ולומר, שמאז הוצגה הכותנה ארוכת־הסיבים לראשונה בשנות ה־20, היתה השפעתה על ההתפתחות הכלכלית של מצרים גדולה ורבת ערך. הכותנה המצרית זכתה לביקוש רב באירופה והכניסה לקופת המדינה רווחים, שהיו גדולים פי ארבעה מן הסכומים שהכניסה הכותנה קצרת־הסיבים הרגילה. גם לאחר תקופת מחמד עלי, משנות ה־60 של המאה ה־19 ואילך, סיפקה הכותנה לא פחות מ־70% מהכנסות הייצוא של מצרים, וענף זה משך והביא למצרים זרם גובר והולך של סוחרים ובנקאים.*

* ראה הערך "גידול שוק הכותנה במצרים בימי אסמאעיל" להלן בחטיבה ג

לסיכום הפרק החקלאי עיין גם בתיאורו של הרשלג:[12]

עד 1820 גודלה הכותנה בקנה־מידה קטן בלבד. מאז נעשו מאמצים לא רק להרחבת הענף בכללו, כי אם במיוחד להכנסת זנים מעולים חדשים. ב־1821 היו יבולי כותנה מזן Jumel, (שנקרא כך על שם המהנדס הצרפתי Jumel [...], מומחה לטכסטילים, שהובא למצרים על־ידי מחמד־עלי, והיה גם מנהל מפעלי־הטכסטיל הגדולים בבולאק) רק 650 ליברות,* אך ב־1823 חלה קפיצה ביבולים אלה עד כדי 18,000,000 ליברות. היצוא הכללי של הכותנה עלה מכמות זעומה של 944 קאנטאר** ב־1821 ל־228,000 קאנטאר כבר ב־1824.

* 1 ליברה — 0.45 ק"ג

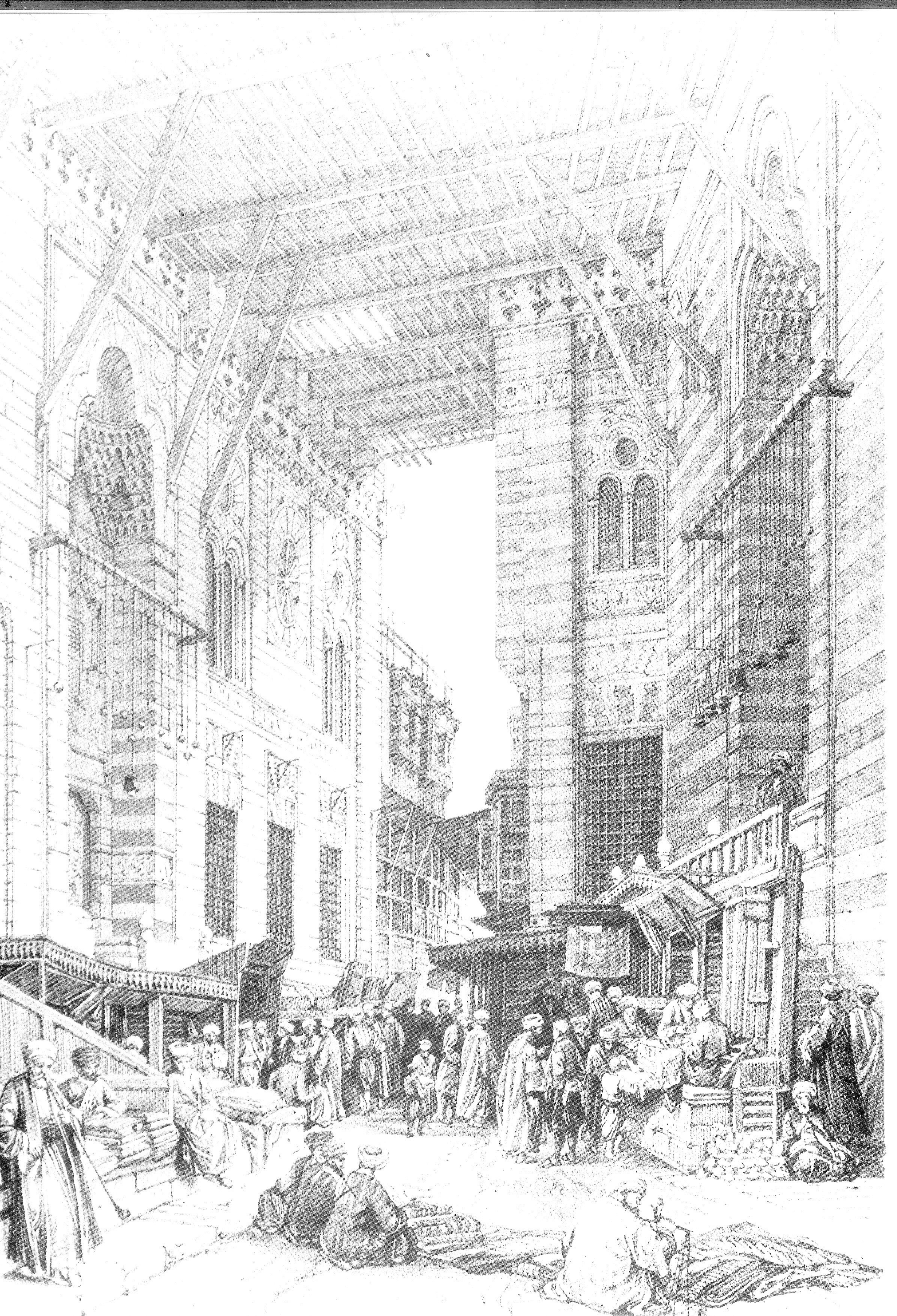
** 1 קאנטאר — 44.928 ק"ג

במשך זמן קצר נהפך ענף זה לבסיסה של החקלאות ושל המשק המצרי בכללו, על כל החיוב והסכנות הכרוכים במונוקולטורה, התלויה במידה מכרעת בשוק החיצוני.

לאחר זמן התברר, ששיטות־העיבוד החדשות כרוכות בקשיים לא מעטים. בעקבות השינוי בשיטות ההשקיה נהרסו ונחרשו ברובן הדפנות של הבאסנים הישנים, ועל־ידי כך נתבטלה ההנאה מיתרונותיה של השיטה הישנה בעונות הגיאות של הנילוס. התעלות, שלא נוקו כראוי, נהפכו למקור מחלות, בייחוד של בילהארציה. חמורה במיוחד היתה בעיית הניקוז, הן של מי־התעלות והן של מי־התהום, שסיכנו את יבולי הכותנה. נוסף על כך נעצר בדרך הטין, העשיר בחומרים מזינים, שקודם לכן הגיע לשדות עם מימי השטפונות, והיה צורך להגביר את השימוש בדשנים כימיים, כדי להחזיר לקרקע את פוריותה. מסיבה זו, וכן מחמת ניצול יתר של הקרקע, היתה מצרים לארץ, ששיעור השימוש בדשנים בה הוא הגבוה ביותר בין כל ארצות המזרח התיכון, ומן הגבוהים בעולם.

איור 30
שוק הכותנה בקאהיר. הדפס אבן מאת דיוויד רוברטס, מתוך ספרו של צ'ארלס פֶּרִי.

[12] הרשלג, **שם**, ע"ע 83-85.

הממשלה ניסתה לעזור לחקלאים גם בדרכים אחרות. היא סיפקה זרעים, העניקה אשראי, קבעה את מחזור הזרעים והיקפי הגידולים, ונקטה באמצעי פיקוח שונים על הייצור; ואולם אמצעים אלה יותר משעזרו לפלאחים נועדו לשרת את המטרות הפיסקאליות ואת מדיניות־התיעוש של מחמד־עלי. המונופולין ומדיניות המחירים של הממשלה, שאמנם הבטיחה, בדרך כלל, את השיווק, גרמו להכנסות ירודות של הפלאחים ולמתח רווחים גבוה לממשלה, כמתווכת בין הפלאח והשוק. כך, למשל, נהגה הממשלה (בשנים 1820-1834) לקנות מהאיכרים כותנה במחיר של 5 ריאלים (או כ־12 פיאסטרים) לקנטאר ומכרה אותו ליצוא ב־25 ריאלים (או כ־60 פיאסטרים) לקנטאר. נוסף על מדיניות המחירים של הממשלה העיקו על החקלאות המסים הכבדים (שחלו בייחוד על תוצרת ששווקה, ובדרך כלל נוסף על מס־הקרקע עצמו), הגיוסים לצבא ועבודות־האנגריה* המרובות. כל אלה פגעו קשות בכושר הייצור של הפלאחים.

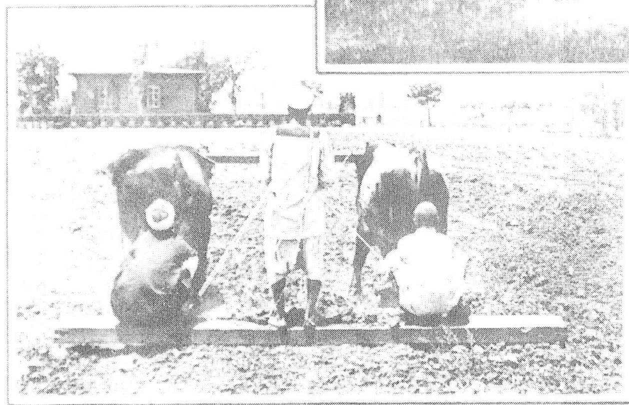
* ר' הערך "אנגריא (סח'רה)"

Kassabieh (niveleuse)

Charrue

Herse

Chadouf

שהתחמקו מהאנגריה, זנחו את שדותיהם וגנבו מכל הבא ליד ; ואף כשמחמד־עלי עצמו נקט אמצעים, נוסף להפשרת המונופולין ונוקשות מערכת־המחירים, לשם ריסון שררתם של בעלי־האחוזות וסוכני־המסים — לא עלה הדבר בידו. יצר־הרכוש, העריצות והניצול, שהוא שחרר במו־ידיו, פשטו ברחבי הארץ והיכו שרשים בקרקע הנוחה של מצרים.

עם זאת הסתכם מאמץ הפיתוח החקלאי בכמה הישגים חשובים ויציבים. שטח העיבוד החקלאי הפיסי גדל מ־3.2 מיליון פדאן בשנת 1800, ל־4.15 מיליון פדאן ב־1852. אמנם אוכלוסיית הארץ גדלה בתקופה זו מ־2.5 מיליון ל־4.5 מיליון נפש, אולם יש להביא בחשבון את העובדה, שבצד גידול שטח־העיבוד הפיסי עלו בהרבה שטח היבולים ושיעור היבולים ליחידה, הודות לשינויים בשיטות ההשקיה ולשכלולים האגרו־טכניים. באמצעות הכותנה, כסחורה עיקרית

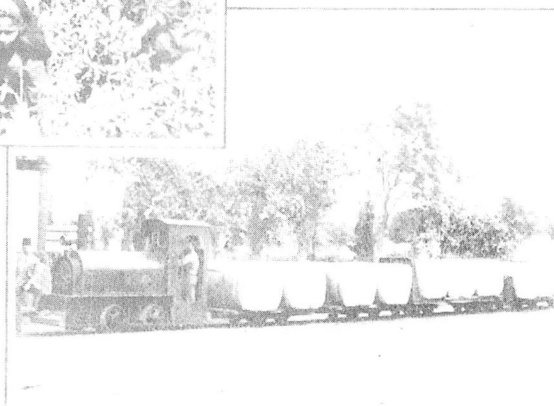
L E[illegible]ment

L'Irrigation

La Cueillette

L'Expedition

איורים 32-31

שלבים בפעילות החקלאית בעמק הנילוס. מתוך ספר צרפתי שהופיע בקאהיר בשנת 1926.

משמאל: גידול הכותנה. מלמעלה למטה: זריעה; השקייה; ליקוט; משלוח.

מימין: "מכונות חקלאיות". מלמעלה למטה: מגרד; מחרשה; משדדה (כלי זה מכסה את התלמים לאחר הזריעה); שאדוף.

במשק־השוק המתהווה, הוחדר למצרים יסוד קאפיטאליסטי חזק, שהגביר את עצימותה של החקלאות וריתק לזמן־מה, בייחוד מאמצע המאה ה־19, את התעניינותם של משקיעים אירופים במשק המצרי.

אחד הגורמים החשובים לקשיי החקלאות היתה זיקתו המיוחדת של מחמד־עלי למפעל התיעוש המואץ [...], שחייב גיוס של אמצעים כספיים גדולים ושל כוחות־עבודה. בפרק־הזמן הקצר, שבו הועמד מפעל התיעוש בנסיון (ולא עמד בו), נהפך התיעוש הצנטרליסטי, המכוון במידה רבה למסלולי תעשייה צבאית וכבדה, לגורם מתחרה עם החקלאות על המקורות המצומצמים ולא לענף משלים.

שאלה 3

תאר ונתח את הזיקה, שבין התמורה בחקלאות — על כל היבטיה — לבין בניינו של משטר פוליטי ריכוזי על־ידי מחמד עלי (ענה בכתב).

3.2.2 התמורות בתעשייה

כפי שכבר קראת, מפעלו של מחמד עלי בתחום החקלאות שזור היה במאמצים לבנות תעשייה במצרים. גם בניית התעשייה, הישגיה וכישלונותיה, שלובים היו ישירות בשאר תחומי הריפורמות ובהתפתחותם.

קרא שוב בספרו של שמיר את הקטע, העוסק בפיתוח התעשייה במצרים בימי מחמד עלי (ע"ע 56-57).

קרא עתה את סיכומו של וטיקיוטיס באותו נושא:[13]

[בימיו של מוחמד עלי יכלה אירופה לגלות לנתיניו של הפאשא את רזי החיים המודרניים.] פירותיהם מעוררי התיאבון של ההמצאות והייצור התעשייתי כבר החלו להיראות, וכן תופעות הלוואי שלהם — כוח ורווחה. הסתבר שתיעוש הוא תנאי מוקדם לקיומה של מדינה עצמאית חזקה. טבעי היה איפוא שמוחמד עלי יקשר עוצמה צבאית והזדקקות לסגל מודרני מאומן, עם הקמתו של מערך תעשייתי, שמטרתו להכין אספקה וציוד לצבא, להגדיל את עושרו ואת עצמאותו, וכן גם יתמוך במנגנוניה של מדינה חזקה.

עם זאת לא היה תיעושה של מצרים רעיון מקורי של מוחמד עלי. אנו קוראים ש'ועדת האמנויות' (Commission des Arts) של נפוליאון חקרה ודיווחה על הפוטנציאל התעשייתי של המדינה בשנים 1799-1800. היא חקרה, למשל, את זקני הכפרים בכל המדינה וגילתה שתשתית תעשייתית כבר קיימת בדמות תעשיות־הבית הכפריות, דהיינו אריגת בד פשתן, קדרות, הפקת שמן, וייצור משקאות אלכוהוליים, בושם וסוכר. הדין־וחשבון המפורסם Description de l'Egypte, מתעד את סקר השדה והעבודה העיונית החשובה, שעשו המלומדים הצרפתים בבואם להגיש אומדנים והערכות של המשאבים הטבעיים המצויים

[13] וטיקיוטיס, **שם**, ע"ע 59-62.

במצרים, לאפשרויות התעשיה ולתכניות החקלאיות. המלצת החוקרים היתה, שכיסוד לכל תיעוש יש למצוא מקור של כוח להנעת מכונות, וכי בתחילה יש להתרכז בתעשיה שבסיסה חקלאי, בכלל זה מפעלי השקאה. בפועל הקימו הצרפתים במשך שהותם הקצרה במצרים בתי־חרושת לאבק שריפה, לשיכר ולכובעים, מפעלים לייצור תותחי שדה, בורסקיות וטחנות־רוח לטחינת קמח — כל אלה על מנת לספק את צורכי צבא הכיבוש.

איור 33
מלאכה מסורתית בקאהיר: נפחים בעבודתם. תחריט של וויסאר, מתוך ספרו של וייגאן.

לפי המסופר קיוו הצרפתים להפוך את קהיר ל'מנצ'סטר של המזרח'. אותם צרפתים שנשארו במקום לאחר הפינוי מצאו תעסוקה אצל שליטה החדש של מצרים, ואולם טכנאים, שנהרו לחצר מוחמד עלי מאירופה, ודאי הגו רעיונות דומים, שכן ייתכן מאוד שחלק גדול מתכנית התיעוש של מוחמד עלי היה פרי השפעתם של יועציו הטכניים ויתר המומחים שלו. כמה מהם היו תלמידי סן־סימון, ואילו אחרים היו נציגיהם הקונסולאריים של מדינות אירופיות שונות. אולם, אחת היא מי היו האירופים הללו, אין ספק בדבר, שמוחמד עלי הושפע מאוד מהמלצותיהם של המלומדים הצרפתים, שחזו את יכולתה של מצרים להיעשות חלק מאירופה הסוחרת והתעשייתית.

בשנת 1820 עמד הפאשא לשנות את כל בסיסה של הכלכלה המצרית: המונופול שהיה בידיו על היבול החקלאי שנועד למכירה ועל מוצריה של התעשיה הזעירה, ככל שהיתה קיימת, היה שלם, וכעת היה מוכן להרחיב את ייצורו של מוצר חקלאי אחד שלגביו קיים ביקוש רב בשוק ואשר תנאיה של מצרים מתאימים לו במיוחד — הכותנה. בעזרת המומחה הצרפתי הנודע ז'ימל עובדו שטחי הכותנה באינטנסיביות כזאת שלא רק הגדילו את תנובתם המיועדת ליצוא אלא גם נתנו

איורים 35-34
"כפר הקדרים" בקאהיר (השוכן על חורבות פסטַאט, היא קאהיר העתיקה). במקום זה יוצרו ועדיין מיוצרים מוצרי קדרות שונים עבור משק הבית והמשק הציבורי. (צילום: צוות הקורס, אביב 1985.)

למוחמד עלי את היכולת להרחיב את תעשית הטכסטיל במצרים עצמה לממדים חסרי תקדים. בעלותו הבלעדית על שטחי הכותנה, יחד עם המונופול שבידו על תעשית הטכסטיל, נתנה לפאשא הכנסה עצומה, שאותה הוציא על חילותיו המזוינים ועל פרוייקטים אחרים. בשנים 1830-1831 נאסרה כל פעילות פרטית בייצור הטכסטיל בעיר ובכפר כאחד; הוקמה לשכת ניהול המפעלים בשנת 1832, וכעבור זמן באה במקומה המחלקה לתעשיה, שתפקידה היה ליצב, להנחות ולפקח על כל הפעילות במיגזר זה של הכלכלה. שיטות הייצור המונופוליסטיות רחבות ההיקף חתרו, כמובן, תחת רגלי גילדות האומנים ובעלי־המלאכה הזעירים. אנשי הגילדות הפכו איפוא במהרה לפועלים שכירים במפעליו של השליט.

אפשר לטעון שחיסול איגודי הגילדות היה צעד בכיוון הנכון לקראת מודרניות. בעוד שבגילדות היה קיים קשר בין ההון והעבודה, הנה מוחמד עלי סיפק את כל ההון כולו והפך את חברי הגילדות לפועלים שכירים. הם נעשו תלויים לגמרי בפאשא, 'איל התעשיה' החדש, וקיבלו את מרותו. זאת ועוד: על־פי שיטת הגילדות, לא כל איש היה יכול להיעשות בעל־מלאכה או אומן ולהיות חבר בגילדה: חיסולן של הגילדות [או, ליתר דיוק, ירידת כוחן והיקפן, שכן הן חוסלו סופית רק בסוף המאה. הערה שלי — ח.א.] פתח איפוא את כל מקצועות המלאכה לפני כל מצרי. הערכה מספרית אחת אומרת, שבשנת 1840 מנה כוח העבודה המועסק במפעלי תעשיה ממלכתיים 260,000 איש, וכי בשנים 1816 עד 1850 עברו לתעשייה לא פחות מ־450,000 מצרים. גם אפשר להוכיח כי בעוד שבאנגליה, למשל, שכר הפועלים בתקופה שאנו דנים בה, הושפע מתנודות השוק, הרי אצל מוחמד עלי, הודות למרכזיות המונופול שלו, היה שכר הפועלים יציב. מותר להניח, שעובדה זאת היתה לטובת הפועלים, בייחוד אם הצליח המונופול הזה לייצב את המחירים. אולם בשל הריכוזיות נוצרו גם ליקויים מינהליים בלתי־נמנעים, כגון פיגורים תכופים בתשלום השכר והמשכורות.

איור 36
סדנת אריגה מסורתית

עוד גילוי אחד של השפעת התיעוש על מצרים היה ריבוי ההגירה האירופית לשם. עד מהרה צצו במצרים קהילות זרות גדולות למדי — קהילות של צרפתים, איטלקים ויוונים, שעתידות היו להחזיק מעמד שנים רבות עד שהחלו לקטון אחרי מלחמת־העולם השניה, ונעלמו במהירות אחרי שנת 1956. צרפתים, איטלקים ויוונים הועסקו במפעלים הצבאיים, בבתי־החרושת לתותחים ובמספנות. המהנדס הצרפתי המפורסם לֶפֶביר דה סריזי איש טולון הקים בשנים 1829-1833 את תעשית הנשק של אלכסנדריה והיה מפקדה של המכללה הצבאית של הצי באותה עיר. עובדי טכסטיל, צבעי אריג ומכונאים מאיטליה היו מצויים לרוב כבר בראשיתה של תכנית התיעוש. בית־חרושת לנייר, למשל, שהוקם בשנת 1834 נוהל בידי האיטלקי קמיאג׳י. מהנדס אנגלי ניצח על הקמתו של בית־יציקה גדול בבולאק, בקהיר, בשטח המשתרע בין המצודה, בולאק, והאי ראוּדה שבנילוס. התרכזה מערכת מרשימה של תעשיות צבאיות לייצור נשק, ציוד, ומדי צבא. אלכסנדריה הפכה למחסן נשק עצמאי של הצי, ובמספנותיה נבנו פריגאטות, קורבטות ושאר סוגים של ספינות מלחמה. מאסיוט שבדרום ועד רשיד שבצפון היו בתי־חרושת לסוכר, בורסקיות ומפעלים כימיים עובדים במלוא הקצב כדי לספק את צרכיו המתרבים והולכים של שליט, אשר צבאו היה עסוק במסעי כיבוש במשך עשרים וחמש שנה כמעט ללא הפוגה.

פותחו דרכי תחבורה ותובלה, בייחוד תעלות, כדי לשרת את סחר החוץ המתרחב. סחר זה התנהל בשיטת המונופול של הפאשא, שהיה קונה מהאיכרים את יבוליהם במחירים קבועים ונמוכים ומוכרם ליצואנים זרים ברווח גדול. בדומה לזה היה הפאשא בעצמו מייבא כמעט שני־שלישים מכלל הסחורות המיובאות למצרים. במיגזר התעשייתי הגיעו השקעותיו השוטפות של הפאשא בשנת 1838 לכדי שנים־עשר מיליוני שטרלינג ומספר העובדים המועסקים בבתי־החרושת שלו הגיע לכדי יותר מארבעים אלף. באותה עת כבר היה קיים גרעינו ההולך וגדל של מנגנון ממשלתי וממלכתי, דהיינו הצבא, הצי, והפקידות האזרחית.

הודות למונופולים שבידו היה מוחמד עלי לא רק אדונה התעשייתי והחקלאי היחיד של מצרים, אלא גם היזם היחיד שבה. בעוד שהותרה צמיחתו של כוח מתחיל של פועלים שכירים במדינה לא קמו בין המצרים מעמדות של אנשי כספים ומסחר עד למאה העשרים. בין השנים 1850 ו־1930 היו שרותי הכספים והמסחר ומפעליהם השונים ברובם שייכים ומופעלים על־ידי זרים שחסו בצל הקאפיטולציות.

ההסדר, שנכפה על מוחמד עלי בשנים 1839-1841 על־ידי המעצמות האירופיות, ערער את יסודותיו של מערך התעשייה המונופוליסטי־ממלכתי שהקים. למרות העובדה שסגל מינהלי וטכני כבר היה קיים במצרים כתוצאה ממדיניות הרפורמה והחינוך של הפאשא. המעצמות האירופיות, כיוון שהיו מעוניינות בסחר חופשי באותו עידן של התפשטות קולוניאלית, עודדו דווקא את ההתמחות הכלכלית, שבגללה נעשתה מצרים ספק של חומרי גלם חקלאיים, ובעיקר כותנה, לצורך התרחבותם של תעשיות הטכסטיל הבריטיות ומפעלי התעשיה הקשורים בהן. כלכלתה של מצרים היתה מכאן ואילך מופנית ליצוא, כשמרכולתה מוצר חקלאי דווקא. עד שבא משטר ׳הקצינים החופשיים׳ בשנת 1952 וניסה להקים מערך תעשייתי. טיפוס זה של כלכלה עתיד היה לשלוט ביחסיה של מצרים עם אירופה, ובפרט עם בריטניה, ולהשפיע על התפתחותה החברתית־מדינית מבפנים, במשך מאה השנים הבאות. [...]

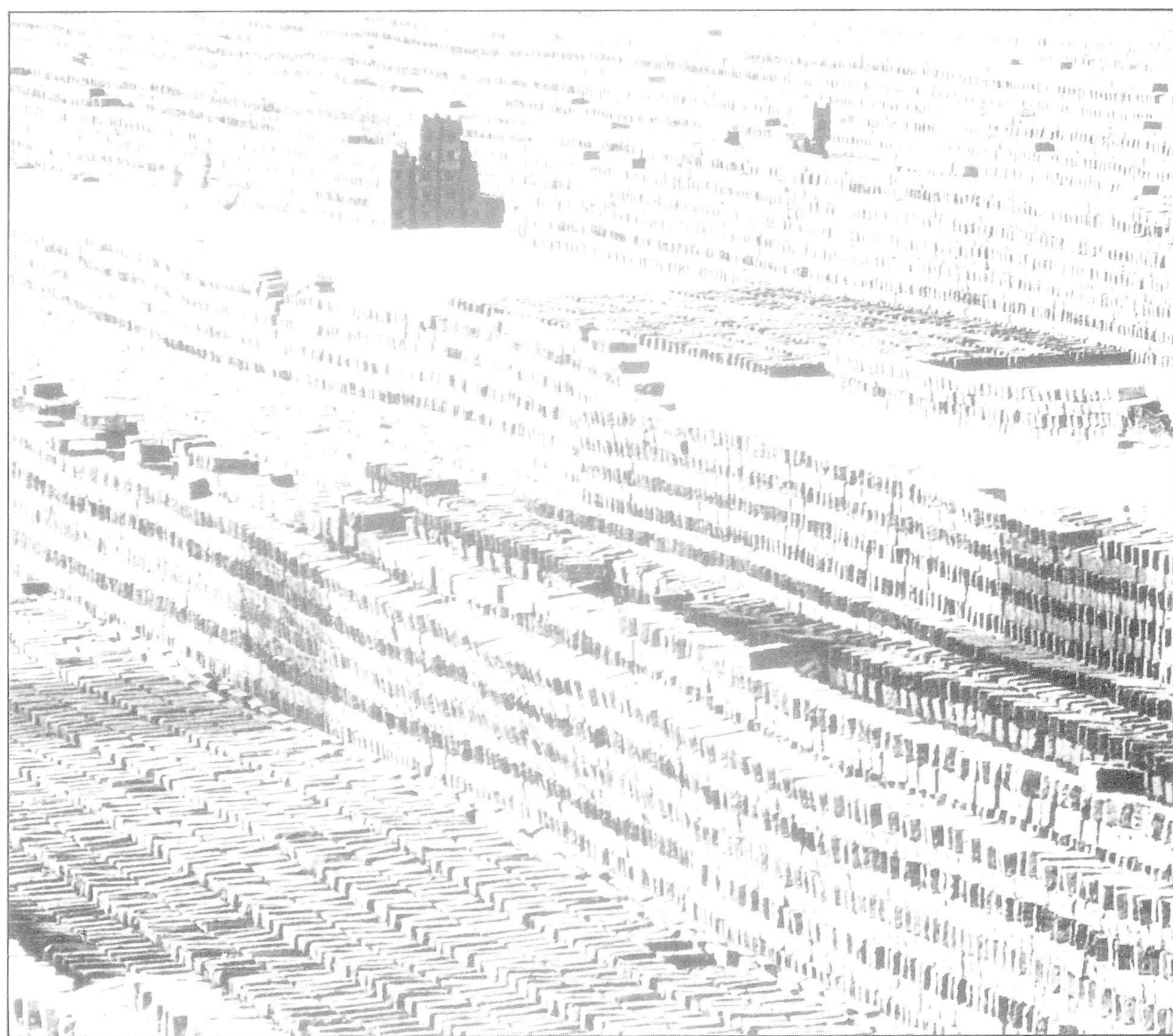
עד כאן סיכומו של וטיקיוטיס. קרא עתה את סיכומו של הרשלג באותו נושא:[14]

---

[14] הרשלג, **שם**, ע״ע 85-89.

מפעל התיעוש בימי מחמד־עלי; שיטת המונופולין

לתעשייה המצרית עד ימיו של מחמד־עלי היה צביון של מלאכה טרום־אינדוסטריאלית, וארגוני המלאכה היו דומים לגילדות האירופיות ולקורפוראציות העות'מאניות. סיבה חשובה לתמיכת הממשלה בארגונים אלה היתה זו, שהם שימשו מכשיר נוח לגביית המסים מחבריהם. השפל החברתי והכלכלי הרצוף, שפקד את מצרים במאות האחרונות של השלטון הממלוכי, נתן אותותיו גם בתעשייה, שרק בקושי סיפקה את הצרכים הראשוניים ביותר של האוכלוסייה בטכסטילים, שמנים וחמרי־בנייה פשוטים. מלאכה פרימיטיבית זו התרכזה בעיקר ביישובים הכפריים. מספר המפרנסים התעשייתיים בערים היה מצומצם מאוד, מסלולי ייצורם היו מסרתיים, וכל מקצוע התרכז ברובע או ברחוב מסוים, כמנהג הגילדות בעבר. רק חיל־המשלוח הצרפתי יצר בסוף המאה ה־18, במסגרת פעולות הבינוי שלו בערים העיקריות, כגון קאהיר, אלכסנדריה, רוזטה, דמייטה, וגם במצרים העליונה, כמה דוגמאות של תעשייה מודרנית, בדמות בתי־חרושת לדברי־צמר, עורות, בירה, טחנות־קמח, ובייחוד מפעלים לצרכי־הצבא, בכללם בית־הנשק בגיזה.

איור 37
מפעל לייצור לבנים ליד פאיום

איור 38
בית מלאכתו של אומן מצרי, העוסק במוצרי טכסטיל בשיטות מסורתיות. המלאכה המסורתית נפוצה מאוד גם במצרים של ימינו.

תקופת ההתארגנות הצבאית והאדמיניסטראטיבית, בין השנים 1805 ל־1815, עדיין לא היתה נוחה לפעולות תיעוש נרחבות; ואולם שאיפתו של מחמד־עלי להקמת צבא מודרני, מכאן, והמעבר ההדרגתי למוצרי־שוק בחקלאות, מכאן, הניעו אותו לצעדים נמרצים בשדה פיתוח התעשייה.

בשנת 1816, בהקבלה לריפורמה שלו בתחום החקלאות, הכריז מחמד־עלי על מונופולין של הממשלה בתחום התעשייה. אמנם הממשלה לא התערבה, בדרך כלל, בתהליך הייצור גופא של היצרנים הפרטיים, אך היא מילאה תפקיד מונופוליסטי באספקת חמרי־הגלם ומונופסוניסטי בקניית המוצרים. במיוחד היתה הממשלה מעוניינת בקביעת המחירים של חמרי־הגלם הבאים מן החקלאות, שמהם הפיקה רווחים בשעת מסירתם לתעשיין או לבעל־המלאכה (במידה שהיא עצמה לא היתה התעשיין), ולאחר מכן החזירה והפיקה רווחים, כשקבעה את מחירי התוצרת התעשייתית, בשעת קבלתה, כמונופוניסט, מהיצרנים ומכירתה לצרכנים. שיעור הרווחים של הממשלה על עסקות אלה הגיע ל־200% עד 300%. המדיניות התעשייתית הושפעה על־ידי השיטות הטרום־אינדוסטריאליות באירופה, והיא נקטה בשיטת המאנופקטורה במשטר של קאפיטליזם ממלכתי (שנשען על מה שנקרא Verlagssystem בגרמניה, או putting-out system באנגליה, כלומר, על הספקת גלם ליצרנים — לשם עיבוד חלקי או מלא — על ידי הסוחרים־המפעלנים וריכוז המוצרים בידיהם לשם שיווק), אך עם המדינה כיזם וסוחר במוצרים.

הממשלה הלכה גם בדרך של הקמת תעשיות ממלכתיות. עם המפעלים הראשונים, שהוקמו על־ידי המדינה, נמנו שני בתי־חרושת לאריגי צמר בקאהיר, בתי־זיקוק לסוכר (המזוקק בצורה גלמית בלבד), בתי־חרושת לזכוכית באלכסנדריה, בתי־יציקה בבולאק (עיר סמוכה לקאהיר ובתקופה מאוחרת יותר — רובע שלה), מפעלי ייצור נשק, בייחוד בקאהיר (מפעלי־הנשק של הציטאדלה ושל בולאק) ובאלכסנדריה, וכן בית־מלאכה גדול לייצור ספינות באלכסנדריה, שבנה צי מלחמתי חדש בשנים 1829-1840, לאחר השמדת הצי הקודם ליד נאווארינו (20 באוקטובר 1827). הודות לטיבם המעולה של המהנדסים והטכנאים הזרים, בעיקר הצרפתים, במפעלי־הנשק, עמדה איכות הייצור בשטח זה ברמה גבוהה וקרובה לאירופית. כן הוקמו 29 בתי־חרושת לעיבוד הכותנה במצרים

איור 39
מחסן של כותנה בלתי מעובדת באזור אסיוט. הכותנה, שנעשתה מרכיב חשוב בכלכלה המצרית בימי מחמד עלי, עודנה אחד ממוצרי החקלאות והתעשייה החשובים של מצרים. העיר אסיוט, שבמצרים העילית, היא מרכזה של תעשיית הכותנה המצרית.

התחתית והעילית ומפעלים נוספים, שהיו מיועדים להספקת השירותים וסחורות־היצוא. לשם הקלת פעולות־היצוא הורחב נמל אלכסנדריה ונבנו מתקנים לאניות העוגנות בו. במפעלים תעשייתיים אלה הועסקו בממוצע בשנים 1840-1830 כ־30 אלף עובדים ועוד כ־40 אלף איש עסקו בהקמת בניינים חדשים. בשיטה הממלכתית — ואולי אף במידה העולה על זו שבשיטה המעורבת הביתית־הממלכתית — הפיקה הממשלה רווחים גדולים בשיעור של כ־100% מהמחיר, שבו קיבלה היא את הסחורה מהמפעלים, כל עוד נשמר בידיה מעמד המונופולין.

ר׳ הערך ״ממצאים אחרים באשר לתקציבו של מחמד עלי ובאשר למספרם של פועלי התעשייה בימיו״.

באמצע שנות השלושים, שהן תקופת־השיא בייצור התעשייתי, היה הממוצע השנתי של המוצרים הבאים: סוכר (גלמי) — 2,100 טון; חוטי־כותנה — 5,000 טון; בדי־משי — 60,000 אוקות (=74,880 ק״ג); ברזל יצוק (רק בבולאק) — 1,800 טון; אבק־שריפה — 15,000 טון.

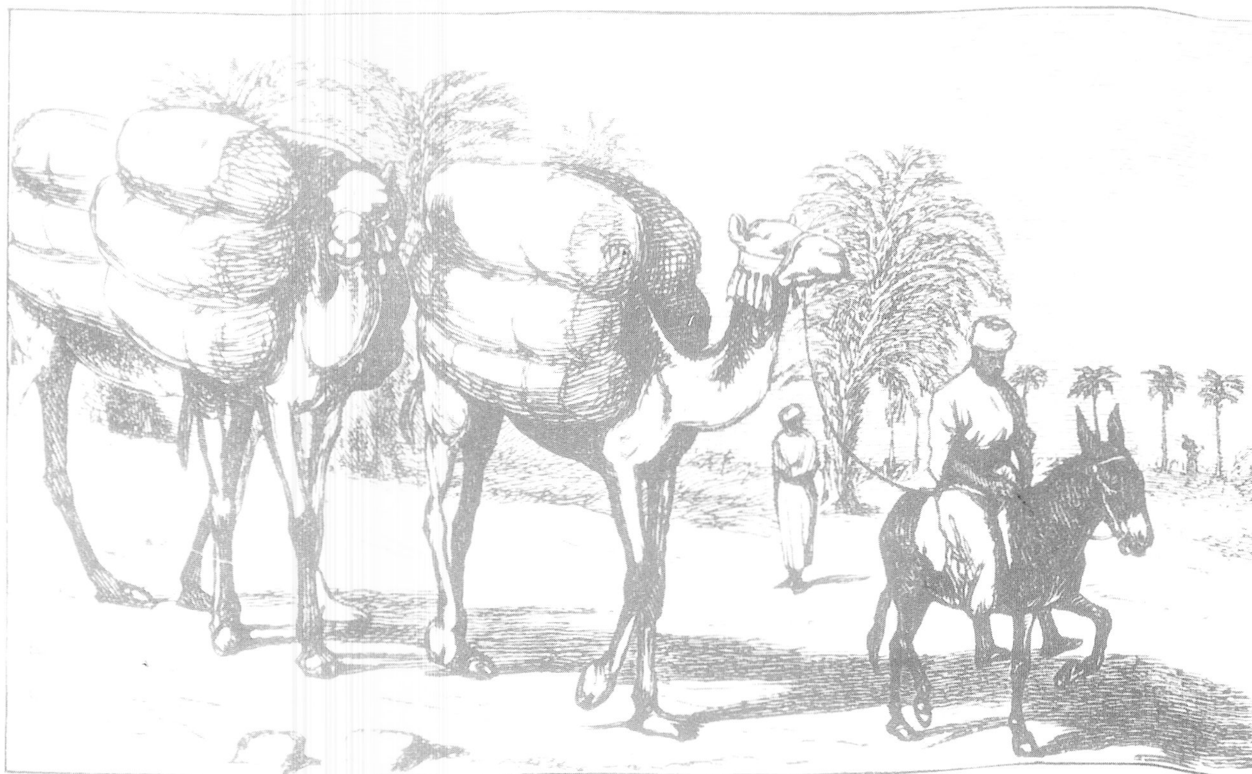
מ. פאהמי מצביע על התהליך של התהוות מעמד פועלים, החי על שכר במסגרת של תעשייה קאפיטליסטית. הוא אף מגיע להערכה, שכ־430,000 איש עברו לתעשייה בתקופה 1850-1816, אך הן המספר והן הניתוח מעוררים ספקות חמורים. בני־התקופה, כבאורינג (Bowring), או חוקרים מאוחרים, כקראוצ׳לי

(Crouchley), נוקטים מספרים נמוכים בהרבה. וניתוח מקיף של החברה והמשק המצריים בתקופתו של מחמד־עלי ואחריו נותן תמונה שונה מזו של פאהמי בעניין המבנה הכלכלי והחברתי של הארץ. אם לקבל נתוניו של פאהמי על האוכלוסייה והמפרנסים התעשייתיים, הרי אפשר להגיע למסקנה האבסורדית שכ־40% עד 50% מכל כוח העבודה היו עסוקים בתעשייה בארץ, שבה חי עדיין רובה המכריע של האוכלוסייה בכפר והתפרנס מחקלאות, וחלק גדול הועסק בעבודות־אנגריה לא תעשייתיות ובצבא. לכל־היותר אפשר להסכים עם פאהמי שעם ביטול השיטה הקורפוראטיבית ובעקבות נסיונות התיעוש נוצר בסיס להקמת פרוליטאריון עירוני, אלא שכשלון הנסיון הגועז החזיר חלק מפרוליטאריון זה לכפר והפך חלק אחר ליושבי־קרנות בשכונות־העוני של קאהיר ואלכסנדריה.

גם בתעשייה, כבחקלאות, רבו התקלות, שבאו על ביטוין בצעדיה הראשונים של ההתפתחות התעשייתית, והן גברו והלכו לאחר־מכן. קלוט־ביי, שכתב את דבריו בתקופת הבטחון היחסי של תעשייה זו (שנת 1840, כלומר, ערב כניעתו של מחמד־עלי לתביעת ביטול המונופולין), מצביע על שורה של גורמים, שהיו בעוכריה: מצרים היתה תלויה באירופה באספקת המכונות הדרושות; נתגלו ליקויים בהנהלת המפעלים הממלכתיים, שמנהליהם חסרו את תמריץ הריווח; רבו המקרים, שבהם היה החישוב הכלכלי פגום; לעובדים חסרה הכשרה מקצועית; היה מחסור במהנדסים ובמנהלי־עבודה; הנסיון הטכני בתהליכי הייצור היה מועט; והיו קשיים באספקת חלקי־חילוף למכונות, שיצאו מן השימוש קודם זמנן. בשעה שענפי כותנה, צמר ומשי נזקקו רק או בעיקר לחומרי־גלם מקומי, היה הכרח, במיוחד במפעלי־היציקה והחרושת הצבאית, לייבא מחוץ־לארץ, נוסף על מכונות, מומחים וטכנאים, גם גלם. כל אלה ברמות הוצאות גבוהה. וצף קושי נוסף לרגל העדר מקורות־כוח או מיעוט ניצולם. בהעדר פחם מקומי — הצטמצם השימוש בקיטור, שהתחיל מתפשט רק בסוף שנות השלושים

איור 40

שיירת גמלים טעוני חבילות כותנה מתנהלת על גדות הנילוס. ציור מאמצע המאה ה־19, מתוך הספר "מצרים של החדיו" מאת אדווין דה־ליאון (E. De Leon), מי שהיה הסוכן (Agent) והקונסול הכללי האמריקאי במצרים. הספר הופיע בניו־יורק בשנת 1878.

והארבעים. "הפחם הלבן", הנילוס, טרם גויס לתפקיד ההנעה המוטורית. יעדיין גדול היה השימוש בבהמות־הנעה.

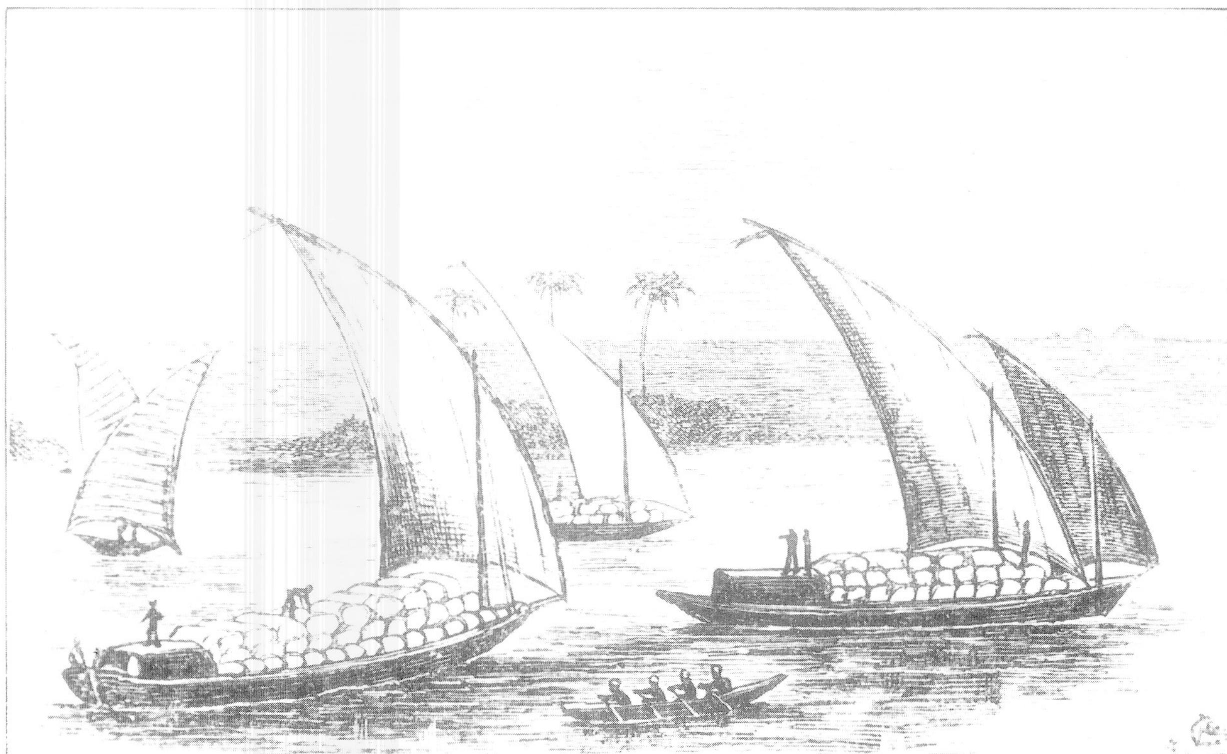
אדישותם של הפועלים, שעל־פי רוב עבדו מתוך כפייה, גרמה לריבוי הפחת ולהפסדים. יתרה מזו: איבתם של העובדים לייצור המודרני ולמיכוּוּן, שנתגלמה, בדרך־כלל, בחוסר־עניין ובהסתלקות מהמפעלים בחשאי, לבשה לעתים צורה פעילה יותר של הריסת מכונות או קלקולן במתכוון.

על קשיים אלה נוספה ההתחרות של סחורות היבוא הזולות מאירופה. המוצרים המצריים היו, בממוצע, יקרים ב־20%-30% מאותם מוצרים המיובאים מאירופה. הממשלה, כמונופוליסט, ניסתה למנוע את חדירתן של הסחורות האירופיות המתחרות, אולם ללא־הצלחה לאורך־ימים, מחמת התערבותן של המעצמות בתמיכתו של הסולטאן. לרגל הוצאות־הייצור הגבוהות גדלו גרעונותיהם של המפעלים, שלחצו קשות על המדינה. היה צורך לסגור בהדרגה מפעלים נושאי־גרעונות, וכך הכשירו גם ההתפתחויות הפנימיות את הקרקע לכשלון התיעוש.

הקשיים והכשלונות לא נעלמו מעיני מחמד־עלי, אך טענתו היתה, שהתיעוש במצרים אינו מכוון לרווחים, כי אם בראש ובראשונה לחינוכם של המצרים לתהליכים תעשייתיים. בעקבות ההתערבות הזרה הנמרצת נחתם פסק־דין של מוות על נסיון זה. מחמד־עלי עוד ניסה להציל את מפעלו על־ידי התעלמות מחוזה 1838, המחייב ביטול המונופולין, אולם ההכרח לסגור חלק גדול של המפעלים ב־1840 מפאת אי־יעילותם וגרעונותיהם החיש את קצו של המפעל כולו, בעקבות ההשלמה עם ביטול המונופולין ב־1842.

בצדק מצביע קראוצ'לי על ההגיון הפנימי האכזרי של חיסול התעשייה במצרים. השפעות התעשייה המודרנית והמונופולין של מחמד־עלי הביאו להתנוונות

איור 41
פאלוקות, סירות המפרש המסורתיות, עמוסות מטעני כותנה שטות על פני הנילוס. ציור מספרו של אדווין דה־ליאון

המלאכות ולהתפוררות הגילדות. התעשייה, שירשה את מקומן, נהרסה בעטיין של אי־יעילות והשפעות־חוץ. עם הריסתה לא היה קיים עוד המבנה התעשייתי המסורתי, ועברו שנים רבות עד שהוחל מחדש בהנחת יסודות לתעשייה מודרנית.

שאלה 4

האם, לדעתך, ראוי מפעל זה של מחמד עלי, על אף כישלונותיו, להיקרא "מהפכה תעשייתית"? הסבר בהרחבה (כשלושה עמודים) את דעתך.

3.2.3 התמורות בתחבורה, במסחר ובכספים

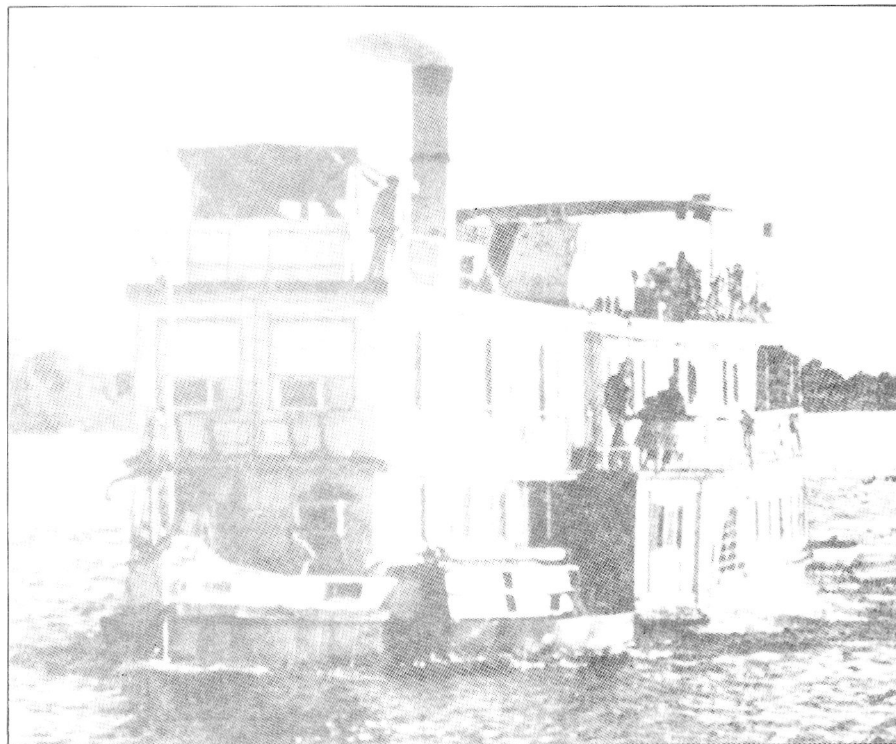
◀ עיין שוב בספרו של שמיר, ע"ע 57-60.

גם בתחומי התחבורה, המסחר והכספים התאפיין משטרו של מחמד עלי במאמץ מוצלח למַרכֵּז את כל ההיבטים, הקשורים בבנייתה של מדינה בעלת עוצמה מודרנית. שיפור תשתית התחבורה מבית והגברת הביטחון בדרכים איפשרו נגישות טובה יותר של המשטר ונציגיו לכל פינות הארץ, דבר שהוא תנאי לכל תמורה יזומה מלמעלה. שיפור דרכי התחבורה במצרים בהקשר הבינלאומי היה תנאי הכרחי לרתימת כלכלת מצרים לכלכלת המערב, ולהפיכתה מנוף להתעצמות בדמותו של המערב ובדוגמתו. התמורות שיזם הפאשא במצרים השתלבו במהפיכה העולמית הכללית של הכנסת אוניית הקיטור לשימוש מסחרי נרחב, ובכך חזרה מצרים ונהייתה חוליית־מפתח ואזור־גשר במערך התיקשורתי העולמי, על כל המשמעויות האסטרטגיות והפוליטיות הכרוכות בכך (ועוד נחזור לדון בהן). מירכוז מערכות המסחר והכספים היה כמובן שזור ומשולב בתמורות, שחלו בתחומי החקלאות והתעשייה ברוח דומה.

על היבטים אלה — ועל נוספים — עומד בסיכומו הרשלג.[15] קרא סיכום זה ביסודיות:

> יחסה העוין, בדרך־כלל, של בריטניה למדיניותו הכללית והמשקית של מחמד־עלי התמיד במשך רוב תקופת שלטונו. תורכיה חזקה באופן יחסי היתה נוחה יותר למדיניותה של אנגליה במזרח התיכון, ששמה מחסום לשאיפתו של מחמד־עלי לחזק את מעמדו על־חשבון הסולטאן. אנגליה עוררה גל של מחאות נגד ההפרעות לסוחרים בריטיים ואחרים, החל ב־1835 ואילך. בעקבות אנגליה מיחו הצרפתים, האוסטרים, הרוסים והאחרים, נגד המונופולין של מחמד־עלי, בהסתמך על הקאפיטולציות, ולאחר־מכן על החוזה המיוחד עם הסולטאן משנת 1838, שהבטיח לנתיני־חוץ את חופש המסחר והשייט וכן את ביטול המונופולין ברחבי הקיסרות העותומאנית. לבריטים היה עניין בכותנה המצרית לשם עיבודה בתעשייתה שלה, ואילו שיטת המונופולין של מחמד־עלי סיכנה הן גישה חפשית לגלם והן את השוק לתוצרתה. כמו־כן היו לנגד עיניה של אנגליה שיקולים

15 הרשלג, **שם**, ע"ע 89-96.

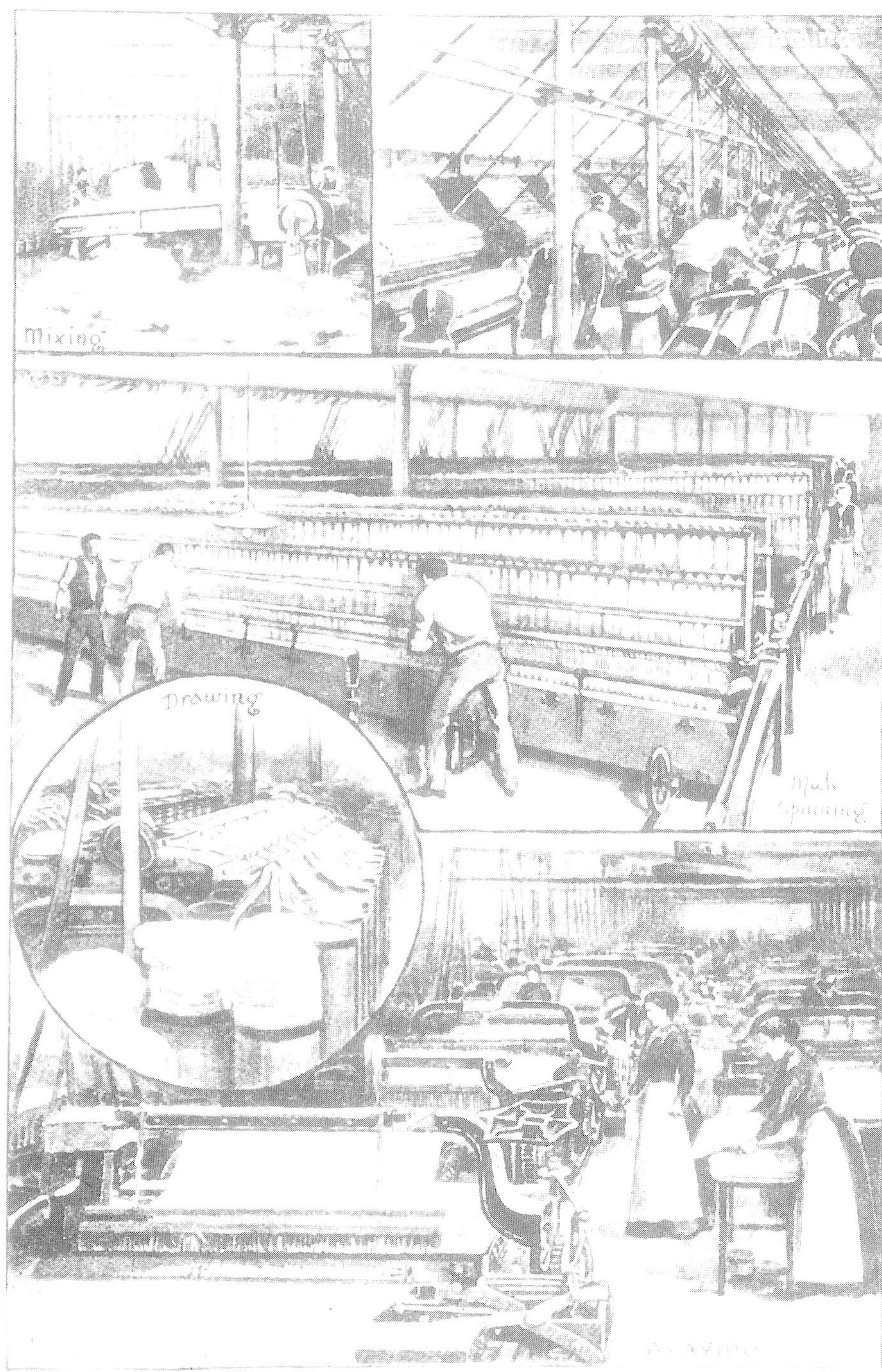

איור 42
ספינות קיטור על הנילוס

מסחריים־אסטרטגיים, שבאו על ביטוים גם לאחר־מכן בתקופת חפירתה של תעלת־סואץ.

מצב זה חייב פיקוח נמרץ על דרכי התחבורה והתובלה ומניעת השתלטותה של מדינה זרה על איזור חיוני זה. בעיית התחבורה קיבלה איפוא משמעות מדינית וכלכלית ביחסי־חוץ. מחמד־עלי ניסה להישען במידה מסוימת על הצרפתים, הן בתחום הצבאי והן בפעולותיו הכלכליות, כגון בבניין התעלות, הסכרים ובהרחבת הצי, ואף להפריע למאמצי הבריטים להקים ולשכלל קווי־תחבורה דרך מצרים להודו; אולם ידם של הבריטים היתה על העליונה באיזור זה. בעקבות כשלונו של בנו, איבראהים, במלחמתו נגד הכוחות המשולבים של בריטניה והסולטאן, נאלץ מחמד־עלי לוותר על הלבאנט, ושלטונו הוגבל ב־1841 למצרים בלבד. הלחץ, שהופעל על־ידי אנגליה, בעקבות החוזה מ־1838, נשא פרי: המונופולין בוטל בתורכיה וגם במצרים; ומעכשיו היו השיפורים בתחבורה עשויים לשרת ביתר יעילות לא רק את הסחר הפנימי, אלא גם את הקשרים המסחריים הבין־לאומיים. היחסים בין אנגליה ומצרים השתפרו וגבר שיתוף־הפעולה ביניהן, בייחוד בתחום התחבורה והסחר. בשנת 1849, היא שנת מותו של מחמד־עלי, קיבלה בריטניה 49% מן היצוא המצרי, והיא סיפקה למצרים 41% מן היבוא שלה. עקרון הליברליזם הכלכלי חגג את נצחונו, אך בין החוגגים נפקד מקומה של התעשייה המצרית.

מחמד־עלי הניח בשטח התחבורה יסודות חשובים להתפתחות בעתיד. למרות חילוקי הדעות המרובים בינו לבין בריטניה הועסקו מומחים בריטיים לא־מועטים — בין השאר — בפיתוח רשת התחבורה. השלטון דאג לשיפורים בדרך היבשתית והימית, אם בין אלכסנדריה וקאהיר ואם בין קאהיר לסואץ. לשם כך הוקמו תחנות לאורך הדרכים; אורגן שירות מרכבות קבוע וכן שירות־גמלים להובלת סחורות דרך אלכסנדריה לקאהיר, ובמיוחד של פחם מאלכסנדריה

איור 43
תהליך עיבוד הכותנה בבית חרושת מודרני באנגליה שאחרי המהפכה התעשייתית. צייר בספר לימוד היסטוריה בריטי מתחילת המאה ה־20. בשווקיה של בריטניה היתה דרישה רבה לכותנה המצרית.

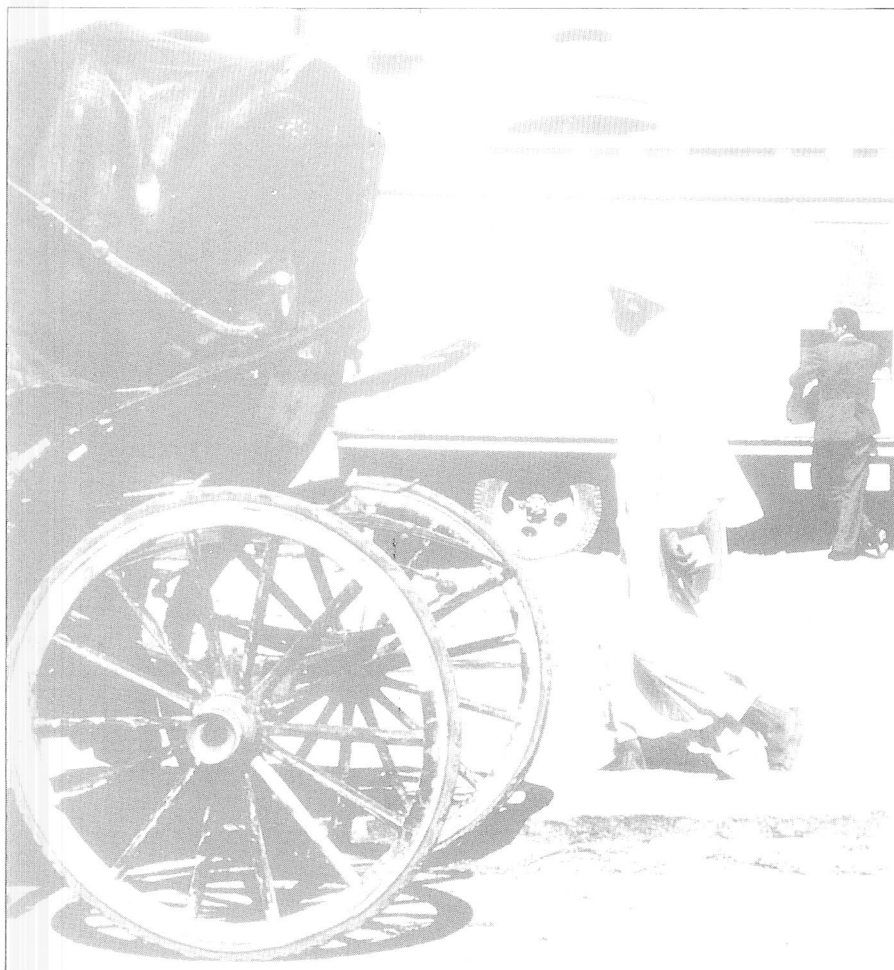
לסואץ. בשנת 1819 נחפרה תעלת מחמודיה: מאלכסנדריה לאטף על הרוזטה בדלתה של הנילוס. ובדרך זו נשתכללה התחבורה הפנימית; וכמו־כן הובטחה אספקה בשפע של מים מתוקים לאלכסנדריה. שכלולים אלה גרמו להוזלה ניכרת בהוצאות התחבורה וההובלה.

ראה שוב הערך תעלת מחמודיה להלן בעמוד 216.

עם הפעלתה של אניית־הקיטור נתקצר במידה ניכרת זמן הנסיעה מאירופה להודו. אך לא מסביב לכף האפריקאני, שכן בתקופה זו לא התאימו עדיין ספינות־

איור 44
אבראהים, בנו של מחמד עלי. ליתוגרפיה מעשה ידי צייר בלגי משנת 1840, המובאת בספרו של וייגאן.

איור 45
קרון רכבת ושהוסב למשרד ובצדו כרכרה — תמונה בת ימינו. תשתיתה של התחבורה המודרנית במצרים הונחה בימי מחמד עלי, וישן וחדש משמשים בה עד ימינו.

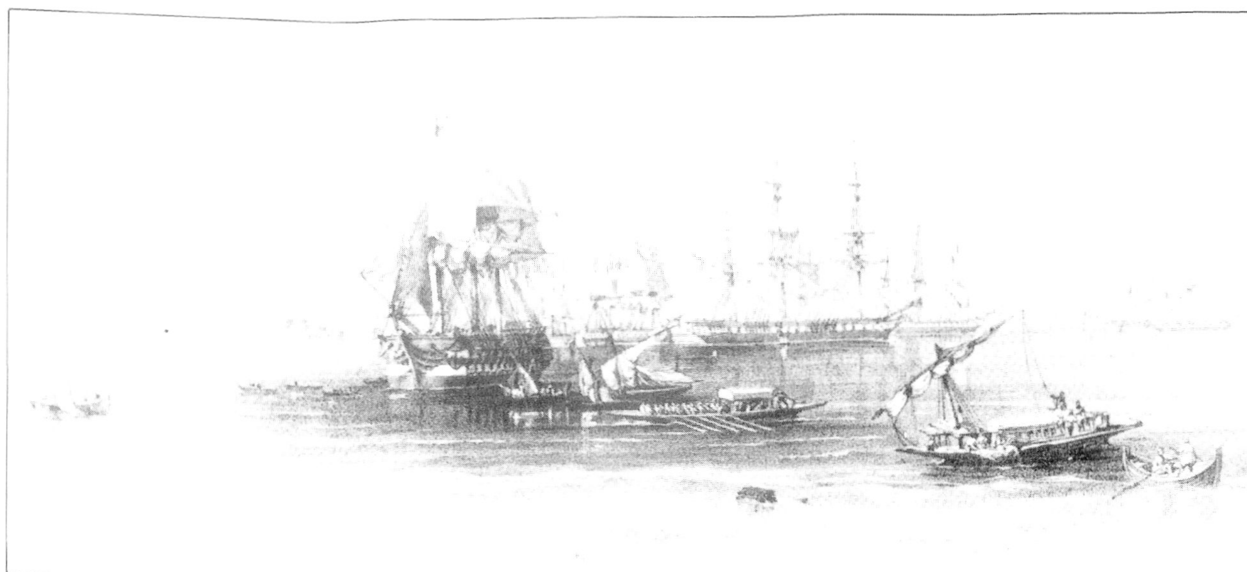

איור 46
מרכבת דואר בדרך שבין קאהיר לסואץ. ציור משנת 1840. המובא בספרו של וייגאן.

איור 47
ארמונו של מחמד עלי באלכסנדריה — ציור בן הזמן. מתוך ספרו של וייגאן.

הקיטור לשייט במי־האוקיאנוס הסוערים. הדרך המהירה היתה שילוב קו ימי ויבשתי עד לאלכסנדריה או ללבאנט; משם ביבשה לסואץ או למפרץ הפרסי; ומכאן שוב בספינות־הקיטור להודו. דרך זו ארכה כ־40 יום לעומת כ־5 חדשים מסביב לכף. מסע־הקיטור הראשון מסואץ להודו בוצע בשנת 1830, ובשנים שלאחר מכן הופעלה התחבורה קבועה בין לונדון לאלכסנדריה וכן בין אלכסנדריה לסואץ. בעצם עוד לפני חפירת תעלת־סואץ התחיל מעבר הסחורות בין אירופה למזרח להתרכז שוב במצרים, לאחר מאות שנים של עקיפת איזור זה.

איור 48
הכניסה לנמל אלכסנדריה. ליתוגרפיה מאת דייוויד רוברטס. מתוך ספרו של הנוסע האנגלי צ'ארלס פרי.

מאזן המחצית הראשונה של המאה ה־19

נסיונותיו של מחמד־עלי בתחום התיקונים החברתיים והפיתוח הכלכלי נכשלו ברובם. בסופו של חשבון, ומקצתן של הסיבות לכך, בייחוד בתחום התעשייה, כבר צוינו קודם־לכן. עצם המאמץ להרכיב נטע תעשייתי מודרני על הגוף הפרימיטיבי של המוני הפלאחים, שהיו שקועים בשפל כלכלי ותרבותי, נדון בהכרח לכשלון, שהרי השתתפות פעילה בריפורמות ובמאמצי־הפיתוח היתה מותנה, כמובן, בהכשרה רצינית, אם לא של האוכלוסייה כולה, הרי לפחות של קאדרים בעיר ובכפר, הכשרה, הניתנת היום בארצות שונות בעולם, החותרות לתיעוש מודרני.

הפעולות הצנועות, שמחמד־עלי יזם בתחום החינוך הכללי והמקצועי, לא הדביקו את צרכי הארץ ותביעות הפיתוח; ובסוף שנות השלושים לא עלה מספר התלמידים בבתי־הספר העממיים, שהוקמו מאז תחילת המאה, על 5,500; בכיתות המכינות על 2,300; ובכל בתי־הספר המקצועיים והגבוהים על כ־2,400; כלומר בסך־הכל (בצירוף כ־1,200 תלמידים של בתי־ספר מיוחדים) כ־11,000 תלמידים מתוך כ־500,000-600,000 צעירים וצעירות בגיל בית־ספר.

רמתם הטכנית הנמוכה של העובדים לא אפשרה ניצול יעיל של המכונה, שהיתה תכופות גם מטרה לשנאתו העזה של הפועל, המגויס לעבודת־אנגריה, או החי על שכר נמוך והמנותק מכפרו. רבו מקרי־עריקה מעבודת־האנגריה ומהתעשייה. עובדה אפיינית היא, שבשנת 1825 היו עסוקים כ־350,000 איש בעבודות־אנגריה בחפירת התעלות במשך 4 חדשים, בעוד שכוח העבודה הכולל של מצרים הוערך בפרק־זמן זה בפחות ממיליון איש. בעצם, גיוס המוני כזה בתנאי־אנגריה לא היה תופעה יוצאת־דופן במצרים, שחיי אוכלוסייתה וגורלה הכלכלי היו תלויים ישירות בגיאות ובשפל של הנילוס ובהשתלטות על מימיו על־ידי גיוס המונים בידי שלטון ריכוזי. במיוחד החמיר המצב מאז תחילת שנות השלושים, בעקבות ההתחרות המוגברת בין התעשייה, החקלאות והצבא על כוח־העבודה המוגבל במדינה, במשטר של מונופולין, מחירים ושכר שרירותיים, כפייה ועריצות.

השתררו בה תנאים כלכליים וחברתיים ללא נשוא. אילו היה כוח־העבודה הקיים חפשי, לפחות במידת־מה, היתה התחרות זו מביאה בהכרח לעליית השכר והמחירים; אולם בנסיבות הנתונות הוקפאה רמתו הנמוכה של השכר, ומעליית המחירים בסקטור המונופוליסטי נהנתה הממשלה לבדה. רבים מן הפלאחים, שקצה נפשם בתנאי השעבוד וחוסר־התקווה במצרים, נמלטו צפונה, בכיוון לסוריה. טיפוסי הדבר, שאחת הבריחות ההמוניות האלה (של ששת אלפים איש) למחוז עכו שימשה ב־1831 אמתלה למחמד־עלי לצאת לכיבוש עכו וסוריה, שעה שהסולטאן מתייצב מאחורי מושלה של עכו.

המחירים הנמוכים, ששולמו בעד התוצרת החקלאית על־ידי הממשלה בעלת המונופולין, גרמו לאדישות גוברת והולכת, פגעו בפריון וצמצמו את כושר המיסוי של הכפר, ועל־כן גם את ההכנסות של האוצר ממקור זה (אמנם דבר זה בא בעיקר על ביטויו בתקופת יורשיו של מחמד־עלי), בפרט שלאחר תקופה קצרה בטלו רוב התיקונים להגנתו של מחוסר־הקרקע או החקלאי הזעיר. תנאי הארץ, שהיתה כה נחשלת בכל התחומים, עדיין לא הוכשרו לתמורות יסודיות בחיי אוכלוסייתה. אך במידה ניכרת אחראי לתבוסה גם מחמד־עלי עצמו, ששאף לביצור מעמדו ומעמד שושלתו ושתפיסתו החברתית והמדינית פיגרה אחר המשימה הכלכלית הגדולה. כשלונו של נסיון־התיעוש חמור במיוחד לאור העובדה, שלפחות בתחום הכותנה היה למצרים יתרון גדול לעומת ארצות תעשייתיות רבות, שנאלצו ליבא ממרחקים חומר־גלם זה בשביל תעשייתן.

איור 49
מחמד עלי, צייר בן הזמן.

למרות סיכום שלילי זה אין לכחד, שלדוגמת שלטונו של מחמד־עלי נודעה חשיבות רבה בהתפתחותה המאוחרת של מצרים, ודוגמה זו השפיעה גם על שאר ארצות המזרח התיכון. לא זו בלבד שהודות לו נשתלו בקרקע המזרחית רעיונות הפיתוח, התיקונים והשחרור מן הזרים, אלא נוצרו גם ערכים ממשיים בני־קיימא, כגון: ניצול יעיל יותר של מימי הנילוס; הגדלת היבולים, ובייחוד הרחבת ענף הכותנה; ועידוד התפתחותן של הערים. שווי היצוא עלה ב־40 שנות שלטונו של מחמד־עלי מ־20,000 ל־2 מיליון לי״ש, לערך, עם עודף של כ־503,000 לי״ש במאזן המסחרי של 1849/50. במיוחד נשתנה הרכב היבוא בתקופת מסע התיעוש. יובאו

איור 50
מדליה, שהוטבעה בצרפת במצוות מחמד עלי, אחרי ניצחונו על הצבא העת'מאני בנציבין בשנת 1839 (התאריך מופיע בערבית ובצרפתית על להב החרב).
על פני המדליה מוטבע דיוקנו של מחמד עלי כשהוא חובש תרבוש — כיסוי ראש מודרני, המציגו כשליט מחדש ודינאמי. הכתובת, המעטרת את הדיוקן, מכריזה בערבית: "מחמד עלי, מחיה השושלת (אל־דולה) המצרית"; ובצרפתית: "מחמד עלי, מקומה לתחיה של מצרים".
על גב המדליה, לצדי החרב המסמלת את הניצחון בקרב, נכתב בערבית: "הגן על אללה בחרבו, פאר האסלאם"; ואילו בצרפתית נאמר: "הוא יודע להגן באצילות על כבודה של ארצו".
ממדליה זו ניתן להפיק מידע רב אודות התקופה. הכיתוב מצביע על תחושת התרוממות־הרוח, ששררה במחנהו של השליט המצרי לאחר הניצחון בנציבין, התרוממות־רוח שהביאה את מחמד עלי להכריז על משפחתו כבעל שושלת חדשה, הטוענת להנהגת האסלאם כולו. מאידך גיסא, מצביעים ההבדלים הניכרים שבין הנוסחים בערבית ובצרפתית על השוני שבין שתי תפישות העולם — זו המערבית, הגורסת שימוש במונחים לאומיים־פטריוטיים, וזו המצרית, הנוטה להשתמש בשפה אסלאמית־מסורתית. כמו כן מצביעים הבדלי הנוסחאות על כך, שמחמד עלי היה מודע היטב לשוני שבין שתי תפיסות העולם האלה.

בעיקר נכסי־הון וייצור וכן ספינות־מלחמה, שהצורך בהן לא סופק על־ידי התעשייה המקומית, וצומצם בהדרגה יבואם של נכסי צריכה תעשייתיים. אולם בשנות הארבעים, עם ביטול המונופולין והרס התעשייה, הוסט שוב הדגש מיבוא נכסי־ייצור אל נכסי־צריכה, בייחוד טכסטילים וטבק.

אם כי אין לנו ידיעה על ההיקף הכללי של השקעות מחמד־עלי — ברור מתוך סקר ההשקעות בתעשייה, בחקלאות ובעבודות ציבוריות, שהן הסתכמו בתקופת שלטונו במיליונים רבים של לירות שטרלינג. כיצד מימן מחמד־עלי את תקציבו ואת המפעלים שהקים?

עובדה היא, שמחמד־עלי השאיר את הארץ ללא חובות; והיתה זו תוצאה של ביסוס מפעלי הפיתוח שלו על גיוס מקורות־הון פנימי בלבד, אף אם שיטות המיסוי ומדיניות המחירים הטילו את עיקר העומס על הפלאח. גם מדיניותו המוניטארית נועדה, בין השאר, לספק קרנות נוספות לאוצר. הצרפתים השאירו את מצרים במצב של אנדרלמוסיה מוניטארית מוחלטת. לא רק מטבעות זרות, תורכיות ומקומיות שונות, אלא אף כפתורי־המתכת של מדי הצבא הצרפתי זכו למחזור נרחב בקרב ההמונים הנבערים מדעת. רק בשנת 1834 היה באפשרותו של מחמד עלי לבצע ריפורמה מוניטארית רצינית, שנשענה על מטבע דו־מתכתית, היא טאלר הזהב והכסף, או מצריה, השווה 20 פיאסטרים, כלומר חמישית של לירה (שנקראה גם יוזלוק). מאחר שהערך הנקוב של הלירה שטרלינג (= 97 פיאסטרים) עלה על ערכה התכולתי, החל לפעול חוק־גרשם, כשהלירה שטרלינג נשארת במחזור והמטבעות האחרות, כולל הלירה המצרית, בעלות תכולה יחסית גבוהה יותר, נעלמות מן השוק ומופנות במידה נרחבת ליצוא.

ואולם תוך זמן קצר מחמד־עלי עצמו החל להפיק רווחים על־ידי הפחתת התכולה המתכתית של הלירה ועל־ידי טביעת מטבעות בערכים נמוכים יותר, שערכן התכולתי נפל בהרבה מערכן הנקוב. יורשיו של מחמד־עלי נאלצו להיזקק לריפורמות מוניטאריות נוספות בעקבות הירידה ההדרגתית בערכה הממשי של המטבע.

המקורות אינם עשירים בנתונים מוסמכים על התקציב המצרי בתקופה זאת. והרי במבנה המשק המצרי בימי מחמד־עלי יכול התקציב לשקף לא רק פעולה ממשלתית המוגבלת למנהל אזרחי וצבאי ולסקטור השירותים הממשלתיים, אלא את עיקר הפעילות המשקית של הארץ ובמיוחד את מפעל הפיתוח שלה.

בדין וחשבון של באורינג׳ משנת 1840 יש חומר המאפשר עריכת ריקונסטרוקציה חלקית לפחות של המצב בשטח זה. התמורות בתקציבים הכוללים באותה התקופה היו כלהלן:״

לוח VI: תקציבי מצרים בשנים 1821-1840

שנה	הכנסה		הוצאה	
	בבורסות	בלי״ש (מיליון)	בבורסות	בלי״ש (מיליון)
1821	239,940	1.2	189,400	0.95
1829/30	493,794	2.47	444,872	2.23
1833	505,135	2.53	415,513	2.08
1840	900,000	4.5	— אין נתונים —	

לגבי שנת 1840 קיים אצל באורינג רק נתון ההכנסה, ואף הוא כללי בלבד. הפרטים האחרונים של התקציב שבאורינג הצליח להשיגם, היו אלה של שנת 1833. והרי התקציב של אותה השנה (במבנה המותאם על־ידינו ולפי חישובינו בלי״ש במספרים מעוגלים):

לוח VII: תקציב הכנסות והוצאות של מצרים ב־1833׳

הכנסות	בורסות	מיליונים לי״ש
מירי או מס קרקע	225,000	1.12
פִרדה או מס גולגולת	70,000	0.35
מכסים מאלכסנדריה, דמייטה, בולאק ופוסטאט	15,704	0.08
מכסי־גבול של סוריה	200	—
מכסים ליד סואץ וקוסיר	6,000	0.03
מכסים ליד דארונאי	270	
מלח אמוניאק	400	0.01
התכת כסף ותכשיטים	490	
רווחים על כותנה, פשתה, פשתן, אופיום, סוכר, אורז, דבש, שעווה, תמצית־שושנים, גרעיני־שמן וצמחים שונים	90,000	0.45
רווחים על מוצרי כותנה	12,000	0.06
רווחים על בדים ודברי־משי	9,500	0.05
דגים במנזאלה	2,750	0.01
מס על דגנים בקאהיר	36,000	0.18
מלח, דגים וגידולים שרשיים	3,500	0.02
זכיונות יינות	2,771	0.01
רווחים על עורות	7,000	0.04
גבס, מלט (?), מלח־חוף ואבנים	4,400	0.02
מסים מוניציפאליים ממצרים העליונה והתחתונה	3,300	0.02
מסים על רקדניות, מנגנים וזמרים	900	—
מסים עירוניים על בקר	2,000	0.01

׳ ר׳ להלן בשאלה 7, וכן בפרק 3.3.

״ ראה שוב הערך ״ממצאים אחרים באשר לתקציבו של מחמד עלי ובאשר למספרם של פועלי התעשייה בימיו״.

׳ יש הבדלים קטנים בין סיכומי ההכנסות וההוצאות בלוח זה לבין אלה שבלוח הקודם.

מונופולין על מכירת סנה	290	—
מִטבָּעָה	3,000	0.01
היטל על עצי־תמר	4,000	0.02
רווחים על מחצלות	800	
רווחים על חנקן	600	0.01
רווחים על סודה באלכסנדריה	300	
יצרני־סוכר	1,200	0.01
שווקים ובאזארים של מצרים העליונה	400	
היטל ח׳ראג׳	640	0.01
היטלים באיזור פאיום והכנסות מדייג באגם Moeris (ברכת אל קרון)	581	
ספינות על הנילוס	2,400	0.01
בסך־הכל	**505,145**	**2,53**

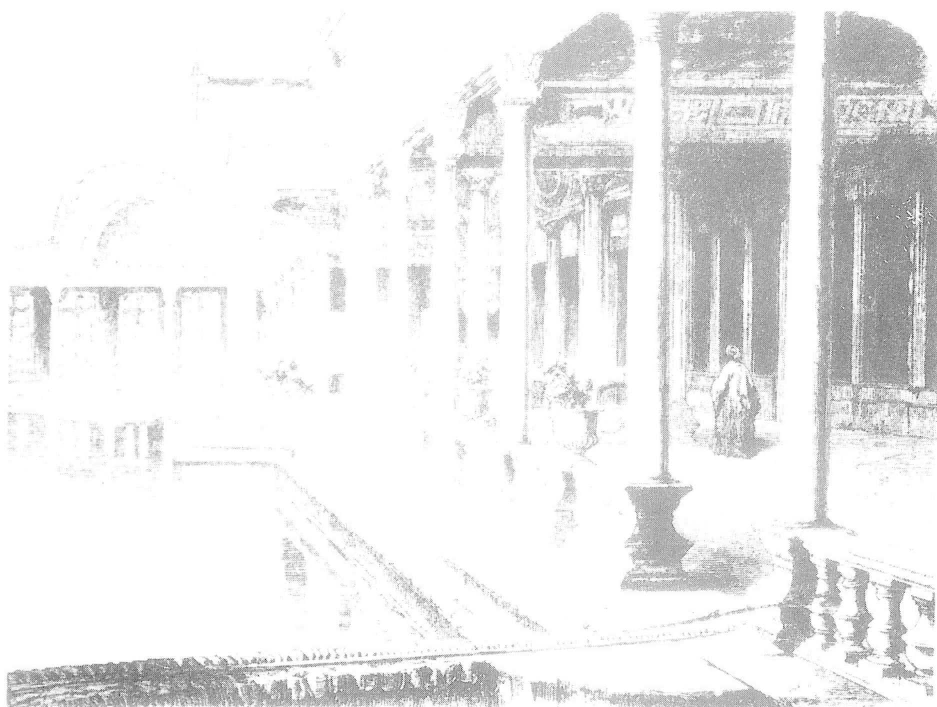

איור 51
דייגים בנילוס

איור 52
עצי תמר בשדות שעל גדת הנילוס

הוצאות	בורסות	מיליונים לי"ש
הוצאות החצר של המשנה־למלך	10,000	0.05
פנסיות להרמונות	6,000	0.03
החזקת הבית של המשנה־למלך	4,000	0.02

איור 53
ארמון מחמד עלי בשברא, אשר במבואותיה הצפוניים של קאהיר.

צבא	120,000	0.60
תקציב הימיה	60,000	0.30
שכר לפרשים תורכיים לא־סדירים	6,500	0.03
בית־הספר הצבאי	1,500	0.01
חמרי־מלחמה	14,000	0.07
פקידים ראשיים	39,000	0.20
סופרים קופטיים ומועסקים אחרים	20,000	0.10
פנסיות למלתזמין הקודמים	3,500	0.02
הוצאות אורחות עולי־הרגל	2,200	0.01
הוצאות למוצרים התעשייתיים, שכר הפועלים וכו'	21,600	0.11
הוצאות לבניית בתי־חרושת, סכרים, גשרים וכו'	18,000	0.09
מס לקונסטאנטינופול	12,000	0.06
מנות לפקידים ציבוריים	5,000	0.02
שכר לערבים בדווים	5,000	0.02
סחורות מאירופה (בשביל החרושתנים)	15,000	0.08
בניין סירות בבולאק	3,500	0.02
מתקני דפוס	350	—

בניית ספינות	15,500	0.08
אספקה לגמלים ולבהמות־משא	4,000	0.02
הוצאות סודיות, משלחות, מתנות לקונסטנטינופול וכו׳	16,000	0.08
קניית סוסים, גמלים וכו׳	3,000	0.02
קניית קאשמיר, בדים, משי, תכשיטים וכו׳	14,000	0.07
בסך־הכל	**420,505**	**2.11**

תמונה זו של התקציב, על כל הפרימיטיביות שבו, מראה בבהירות שני דברים: א) הממשלה (מחמד־עלי) מופיעה כאן כמנהל וכמפעלן כאחד, במובן הרחב ביותר של המלה; ב) מפתיע הוא כושר המצאתו של מחמד־עלי בגילוי מקורות הכנסה לשם איזון התקציב והותרת עודפים. לגבי ההוצאות יש לציין, שלמעלה ממחציתן נועדו לצבא, לחטיבותיו השונות, וחמרי־מלחמה, הואיל ובתקופה הנדונה התפשטה מצרים צפונה וגם לסודאן. ההערכה של הכנסות האוצר בסוף ימיו של מחמד־עלי, לפי מקורות מאוחרים מבאורינג, היתה של 4.5-4 מיליון לי״ש לשנה; כ־2.5 מיליון ומעלה ממסי־קרקע, ואילו השאר — ממכס ומסים על תמרים, לחם (או דגנים), ירקות, דגים, בשר, ונכסי־צריכה אחרים. אחד החידושים הפיסקאליים רבי־הערך, שהונהגו בימי מחמד־עלי, הוא הטלת מסים סדירים יותר על תושבי הערים, שהתקוממו בעבר נגד נסיונות מעין אלה. בעזרתו של הכלכלן הצרפתי מ. רוסה (M. Rousset), שהוזמן למצרים ב־1844, אורגן מחדש משרד האוצר; וב־1846 עובד לראשונה תקציב הכנסות והוצאות לפי דפוסים אירופיים. כשם שמחמד־עלי נמנע מהסתבכות בחובות חיצוניים, בייחוד על־ידי שאיבת מקורות מהחקלאות, והוא השאיר את המדינה ללא חובות ליורשיו, כך הצליח גם להימנע ממתן זכיונות לזרים; ובמידה שנזקק למומחים בתעשייה — הוא שכר אותם בתפקיד של פקידים או טכנאים, הכפופים לו ישירות.

שאלה 5

גדולת מדיניותו הכלכלית של מחמד עלי היתה בכך, שהצליח למצות את הפוטנציאל של עמק הנילוס ולהפיק ממנו — מבלי להזדקק למלוות ומבלי להסתבך בחובות — את הבסיס הדרוש להקמתה של מדינה בעלת צבא מודרני.

התסכים עם קביעה זו במלואה? נמק בהרחבה (בשניים עד שלושה עמודים).

3.2.4 התמורות בחינוך

הצורך בכוח אדם מיומן — שנדרש לכל מפעליו, אך בייחוד לפיתוח הצבא — הִנחה את מחמד עלי לפתח את המערכת הראשונה של חינוך ממלכתי חילוני, שהופיעה בעת החדשה בארץ מֻסלמית כלשהי.

קרא שוב ב**שמיר**, ע״ע 64-62.

איור 54
כתאב. שים לב לאופן הישיבה: המורה במרכז, וסביבו בעיגול התלמידים, המשננים את תלמודם. איור מספרו של ליין.

מחמד עלי היטיב להבין, כי מערכת החינוך הישנה, הבנוייה ביסודה על ה**כֻתַּאבּ**,[*] לא תצלח עוד להכשרת כוח־האדם, הדרוש כתשתית האנושית למפעלי התמורה. ואכן, המערכת החדשה שבנה לא נבנתה בשיטתיות וכשלעצמה, אלא על־פי צורכי הצבא והביורוקרטיה. כך צמחו והופיעו מוסדות לימוד שונים בהתאם לדרישות הצבא והכלכלה (ולא על־פי היגיון חינוכי כלשהו).

הראשון מבתי־ספר אלה, שקשור היה ישירות לריאורגניזציה האגרארית, היה בית־הספר למדידות, שנבנה בשנת 1816. הצרכים הרפואיים של הצבא הובילו בשנת 1827 להקמת בית־ספר גבוה לרפואה על־ידי ד״ר קלוט (״קלוט בי״),[*] שהיה אחד

[*] ר׳ הערך ״כתאב״

[*] ראה הערך ״ביה״ס לרפואה שייסד ד״ר קלוט״

איור 55
רִפאעה רַאפִע אל־טהטאוי. איור מתוך ספרו של ההיסטוריון המצרי עבד אל־רחמן אל־רַאפִעי, **עַצר מחמד עלי**, שהופיע בקאהיר בשנת 1931.

מיועציו הצבאיים הבכירים של הפאשא. תפקיד חיוני בכל מערכת ההוראה מילאו המתורגמנים, שתירגמו את הרצאות המורים והמומחים הצרפתיים לערבית. בשנת 1836 נפתח בית־ספר לשפות, בניהולו של רִפַאעַה רַאפִע אל־טַהְטַאוִי,* שהיה הראשון בשורה של מִצְרִים, שהחלו לתרגם מפירותיה של תרבות אירופה לקורא המֻסְלִם. חשיבותו התרבותית של ביה"ס לשפות גדולה היתה הרבה יותר מהמשתמע משמו. תוכנית הלימודים שלו כללה לימוד ערבית, צרפתית, תורכית ופרסית — וכן איטלקית ואנגלית — וכללה גם ספרות, היסטוריה, גיאוגרפיה ולימודי חוק. בשנת 1841 לקח אל־טהטאוי על עצמו גם את ניהול מחלקת התרגומים הממשלתית, שסופחה לבית־הספר. במפעלו זה נעזר אל־טהטאוי רבות בבית־הדפוס המצרי המסודר והמודרני הראשון, שנוסד בבולאק בשנת 1822 לערך. (את הדפוס הערבי הראשון, שהביא עמו בונפארט ב־1798, לקחו הצרפתים כאשר פינו את מצרים.)

* אל־טהטאוי ניהל את בית־הספר לשפות החל מחודש ינואר 1837. ראה להלן הערך רפאעה ראפע אל־טהטאוי.

מפעלו של מחמד עלי להכשרת טכנאים ומומחים כלל גם שיגור משלחות־לימוד לחו״ל. בודדים נשלחו לחו״ל החל משנת 1809 ומשלחות — החל משנת 1816. מתאריך זה ועד לשנת 1847 שוגרו תשע משלחות, שמנו 219 משתלמים; רובם המכריע של הסטודנטים המצריים יצא לצרפת, והנותרים לבריטניה ולאוסטריה. בשנת 1837 הוקם המיניסטריון לבתי־הספר (**דיוַאן אל־מַדַארס**). בהנחיית המשרד החדש הוקמו בתי־ספר ״מכינים״ בקאהיר, באלכסנדריה ובמחוזות אחרים, במטרה להכשיר תלמידים לבתי־הספר הגבוהים. רבות מ״מכינות״ אלה נכשלו כשלון חרוץ ונסגרו: הן סבלו מקשיים באיוש מורים ומחששם של ההורים, שהמדובר בצורה נוספת של גיוס ילדים.

את הסיכום לסעיף זה, שעסק בתמורות בחינוך בימי מחמד עלי, נביא במילותיו של וטיקיוטיס:[16]

> על מנת לספק את הכישורים והשירותים הדרושים לאחזקתו ולכושר לחימתו של צבא חדיש, שלא היו מצויים במצרים באותה עת, השקיע מוחמד עלי כסף ומאמצים ביצירת שכבת עילית משכילה מילידי הארץ. כפי שעשה באירגונו ואימונו של הצבא, כך גם בשטח החינוך האזרחי, יצר במצרים מערכת של בתי־ספר ממלכתיים בנוסח אירופי. בתחילה היה חלק מסגל ההוראה אירופי. אך ברבות הימים הורכב הסגל כולו ממצרים שנתחנכו באירופה. בשנת 1816 החל מוחמד עלי לשגר משלחות צעירים מצריים ללמוד בחוץ לארץ — באיטליה, צרפת ואנגליה — על מנת שירכשו שם ידע טכני והשכלה אוניברסיטאית. [...] אם נזכור את מערכת החינוך המסורתית, שהפיקוח עליה היה בידי אל־אזהר׳ בתי־ספר קוראניים׳׳ ומוסדות תיאולוגיים הצמודים למסגדים, נבין שמערכת החינוך של מוחמד עלי היתה חידוש מהפכני. תשוקתו למודרניות, שעמדה ביסוד שאיפות השלטון שלו, הניעה את הפאשא לעקוף את הקאדרים של מנהיגים מצרים מסורתיים בחינוך, שהיו גם הפוסקים לגבי נורמות חברתיות, על־ידי זירוז צמיחתה של עילית מקומית של פקידי ציבור, מורים, טכנאים, מדענים ואנשי מינהל, שחונכו במוסדות ממלכתיים וקלטו השפעה אירופית. שלא במתכוון גם זרע בדרך זו את זרעיה של תחיה רוחנית תרבותית, חברתית ומדינית מחודשת אשר בני חסותו המצרים נעשו מנהיגיה במחצית השניה של המאה התשע־עשרה.

׳ ר׳ הערך ״אל־אזהר״

׳׳ ר׳ שוב הערך ״כתאב״

3.2.5 התמורות בצבא

בניית צבא מודרני היתה מטרתו העיקרית של מחמד עלי. באמצעות הצבא חשב הפאשא לסגור את ׳פער העוצמה׳ עם המערב, לשלוט במצרים־גופא ולהופכה בסיס להתפשטות ב״עולם האסלאם״ באזורנו כולו.

כמעט מראשית דרכו שלח הפאשא את צבאותיו למשימות כיבוש — לחצי־האי ערב, לסודאן, לסוריה ולארץ־ישראל (אל הרקע והפרטים הרלוונטיים עוד נחזור להלן). כיבושים אלה עתידים היו לשמש הן ביטוי לעוצמה, שנצברה באמצעות הצבא — והן אמצעי להמשך בנייתו של הצבא (מקור לכספים, לחומר־גלם ולכוח־אדם).

---

[16] וטיקיוטיס, **שם**, ע״ע 58-59.

איור 56
מחמד עלי — איור מספרו של בניס (ר' לעיל איור 16).

גם במצרים־גופא היו הצבא ובנייתו — הציר המרכזי של כל מפעל הריפורמות. התמורות בשטחי החקלאות, התעשייה והסחר נעשו בעיקר כדי לספק את התשתית — הן החומרית והן הפיננסית — שהיתה דרושה לבנייתו של צבא־קבע מודרני ושכיר, לכלכלתו, לקניית הציוד החדיש הדרוש לו, ולשכירת המאמנים והמומחים הזרים לשם הכשרתו. תרומה חשובה תרם הצבא לתמורות הכלליות הן כחלוץ הצריכה של ציוד מערבי, והן כמסגרת להכשרת כוח־האדם לכך. עיקר השפעתו של הצבא לטווח הרחוק היה בתחום החברתי; בתחום זה היה "הצבא החדש" המכשיר הראשי לראשיתה של התמורה: "צבא הנט'אם", בניגוד לקודמו המסורתי־עת'מאני־ממלוכי, בנוי היה — כצבאות אירופה בני הזמן — בעיקר על כמויות גדולות של חיילים רגליים. בנייתו של צבא כזה חייבה לנטוש את לוחמת הפרשים — נחלתה של שכבת הממלוכים הצרה — ולגייס את הפלאחים לרבבותיהם. כך רתמה 'המדינה החדשה' — מצרים בשלטונו של מחמד עלי — באופן ישיר את הפלאח המצרי לשורותיה, כשם שרתמה אותו למערכותיה הכלכליות. פירותיו הפוליטיים של קשר ישיר וחדש זה — כפי שעוד נלמד — יבשילו בעיקרם בדורות מאוחרים יותר.

◀ חזור וקרא ב**שמיר**, ע"ע 60-62.

איורים 58-57
חיילים רגליים מתושבי קאהיר. ציורים מאת ג׳. ב. הילאר. על־פי תחריט בן־הזמן מאת נ׳ לה־מיר, מתוך ספרו של וייגאן.

דוד פרחי היה מהצעירים המבטיחים ביותר של המזרחנות הישראלית. הוא עסק בחקר האימפריה העת׳מאנית ותורכיה המודרנית והכין עבודת דוקטור בנושא ״התורכים הצעירים״. במלחמת ששת־הימים חזר לשירות קבע בצה״ל בדרגת אל״מ, ומילא תפקידים בכירים ביותר כיועץ לענייני ערבים. צפו לו עתיד מזהיר בדרכו האקדמית־בטחונית, אלא שמותו בשנת 1979, והוא במלוא כוחו, קטע את דרכו.

לפניך עתה מאמרו של דוד פרחי, ״נִזאם-י ג׳דיד — הרפורמות הצבאיות במצרים בתקופת מחמד עלי״.[17]

א. הרפורמות הצבאיות ותהליך המודרניזציה

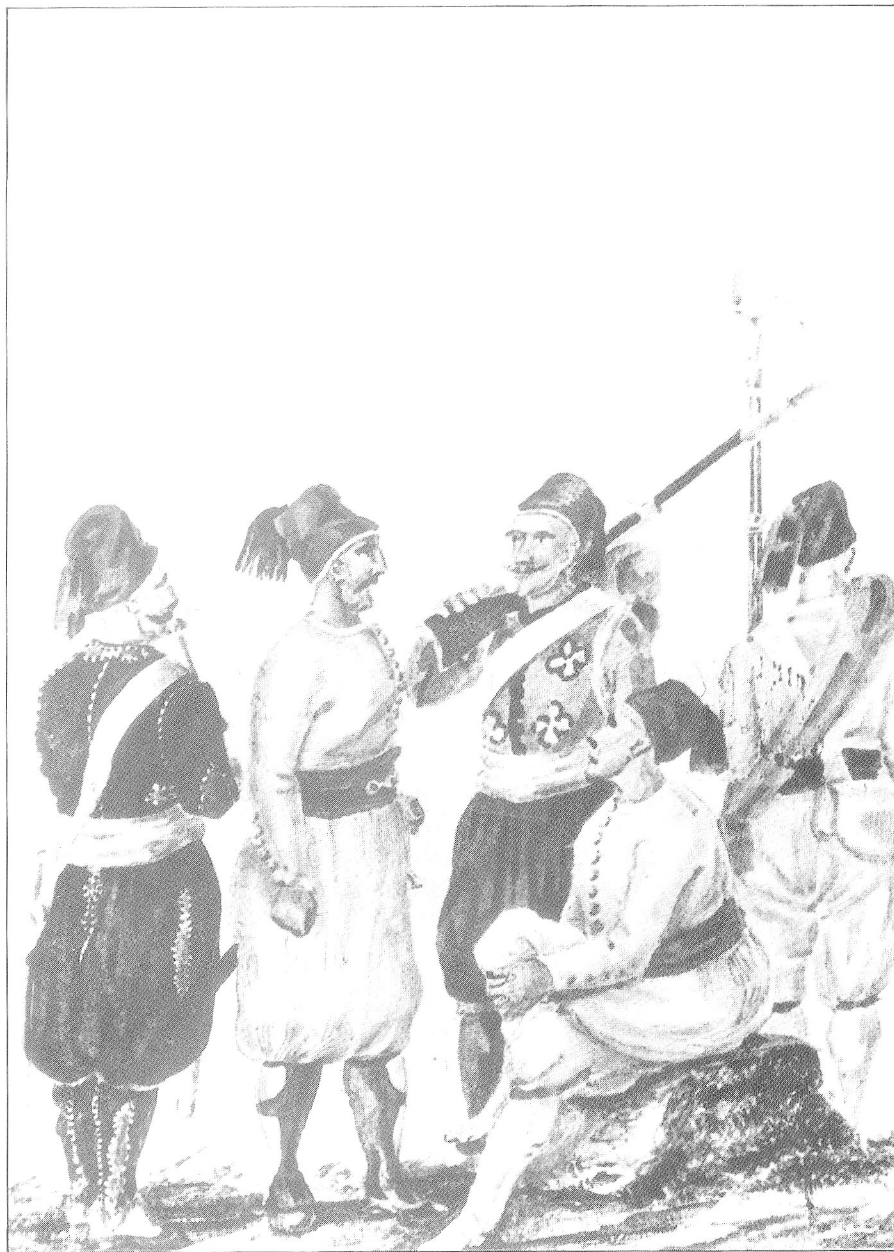
חוקרים מערביים של המזרח־התיכון המודרני הקדישו תשומת לב מועטה, אם בכלל, לתמורה שחלה במוסד הצבאי ומקומה בתהליך המודרניזציה. עיון יסודי ברפורמות הצבאיות והאדמיניסטרטיביות, שנעשו לפי הדוגמה של מוסדות אירופיים, מאפשר לנו להבין באופן מעמיק יותר את תהליך המודרניזציה, אשר עורר את התנועות האידיאולוגיות של המחצית השנייה של המאה ה־19: תחייה אסלאמית, חוקתיות (קונסטיטוציונליזם) ולאומיות.

חשיבותן של הרפורמות הצבאיות במחצית השנייה של המאה ה־18 אינה זקוקה להוכחה. המניע העיקרי לתנועת הרפורמות היה ההשפלה, שנגרמה עקב התבוסות שנחלו המוסלמים מידי צבאות מערביים (או מתמערבים, כפי שאפשר לכנות את הצבאות הרוסיים של אותה תקופה). השליטים המוסלמים, ובמיוחד העות׳מאנים, הבינו שהפער בינם לבין ממשלות המערב, הן מבחינה פוליטית והן מבחינה צבאית, היה עמוק מכדי שאפשר יהיה לגשר עליו ע״י חיקוי טכניקות צבאיות או תחרות כמותיות גרידא. המושג השרעי של **מקאומה באל־מת׳ל** (מאבק באמצעי זהה) פינה את מקומו מבלי משים למשהו מרחיק־לכת הרבה יותר. נוצרה ההרגשה שאין להסתפק עוד בכפיית טכניקה וחזות מערביות על חילות מזרחיים, דוגמת קביעת כידונים על הרובים, שימוש בתותחי שדה או לבישת בגדים בסגנון אירופי. סודו של הכוח הצבאי האירופי, כך למדו העת׳מאנים עד מהרה, היה נעוץ לא בטכניקה שלו אלא גם בארגונו.

המתַקנים הצבאיים המוסלמים ניגשו לשאלת הארגון הצבאי המערבי כאילו היה זה עניין טכני טהור. הם חיקו את תרגילי הסדר, מיבנה היחידות והמשפט הצבאי המערביים, מבלי להבין שהארגון הצבאי המערבי היה פונקציה של

[16] ראה הערך ״**המזרח החדש** והחברה המזרחית הישראלית״

[17] ד׳ פרחי, ״נִזאם-י ג׳דיד — הרפורמות הצבאיות במצרים בתקופת מחמד עלי״, **המזרח החדש**, כרך כ׳, מס׳ 4 (1970), ע״ע 325-348.

איור 59
חיילים מצריים מצבא מחמד עלי. שים לב לכידוני רוביהם (מתוך וייגאן).

ההתפתחויות המדעיות־טכניות והסוציו־פוליטיות המערביות. יתר־על־כן, הם ניסו אפילו להגביל, בגבולות מוגדרים היטב, את התוצאות הבלתי נמנעות של הרפורמות שלהם. אך לתהליך כולו היה היגיון פנימי משלו. הרפורמות הצבאיות חייבו יצירת שיטת אימונים מורכבת, אשר היתה חייבת להתבסס על מערכת חינוך חדשה (בתי ספר יסודיים ותיכוניים); היה צורך ביצירת מסגרת כלכלית, המסוגלת לספק את התמיכה הלוגיסטית הדרושה לצבא. כך קרה, שבמחצית השנייה של המאה עמדו המתקנים הצבאיים, אשר רצו להקים מוסד צבאי חדש שיש בכוחו לעמוד בפני אירופה ולייצב את ממשלותיהם, בפני העובדה שתוצאות הלוואי של מאמציהם היו חיזוק אחיזת המערב והציוויליזציה המערבית בארצותיהם.

ב. קורות הנזאם-י ג׳דיד במצרים

חיל הרגלים (פיאדה)

הכיבוש הצרפתי במצרים הוכיח בלבנט למעלה מכל ספק את העליונות הצבאית המערבית (שהיתה ידועה היטב באימפריה העות׳מאנית גופא). רישומם של אש הנפתחת ע״י חיל רגלים מסודר, הנעזר ע״י ארטילריה מודרנית, ושל הכוח המוחץ של חיל פרשים מסודר, מצוייד היטב וממושמע היו עצומים. הצבאות הממלוכיים והעות׳מאנים נמוגו בפני הצבאות הצרפתיים בקרבות שדה פתוחים, אף כי הצליחו להחזיק מעמד בהתנגשויות בהיקף קטן.

הצרפתים, שמצאו את עצמם לחוצים במצרים לאחר שהקשר הימי שלהם נותק ע״י הצי הבריטי, ולנוכח רוח המרד הגוברת בקרב האוכלוסיה, החלו לגייס יחידות־עזר מקומיות. הם נהגו בהתאם למקובל במצרים וגייסו יסודות זרים שנודעו כ״חיילים מקצועיים״, כמו **קליונג׳ה** — מלחי הנהרות היוונים, ששירתו תחת הממלוכים; **מגארבה** — חיל רגלים צפון אפריקני (ברברים כפי הנראה); ובמידה פחותה יותר נוצרים סוריים מאיזור טרשיחא. אך עם התרבות המרידות נזקקו הצרפתים לגיוס מיליציה קופטית, ובכך שינו מן הנוהג המקומי, והוכיחו שניתן להפוך יסוד ״בלתי לוחם״ לכוח צבאי, בתנאי שיקבל אימון וציוד מתאימים. כאשר החלו מקורות כוח־האדם של הצרפתים להדלדל והאוכלוסיה נעשתה עויינת בגלוי, צורפו לצבא גם עבדים כושים. נפוליאון פתח בהתכתבות עם סולטאן דארפור בעניין זה, ומאוחר יותר נקנו עבדים משיירות־מסחר אתיופיות ונוביות וצורפו לבריגדה־הקלה ה־21.

״הצבא הצרפתי של האוריינט״ השאיר אחריו כמה מאות עריקים. על צרפתים אלה הטילו הממלוכים והפאשות העות׳מאנים את ארגונן של יחידות קטנות, מאויישות ע״י עבדים שחורים, אשר מפקדיהן היו ממלוכים ויוונים, ומאמניהם (**תעלימג׳יה**) אירופאים ולבנטינים. יחידות אלה עברו מיד ליד בתקופה שלאחר הכבוש הצרפתי, ומחמד עלי, כאחד הנכבדים העות׳מאניים המתחרים על משרת הואלי של מצרים, החזיק משמר־ראש קטן המורכב מיחידות כאלה. מפקדי חיל המשלוח העות׳מאני שפעל במצרים היו מושפעים מנסיונותיו של סלים השלישי באסתאנבול, והרעיון של תיקונים צבאיים היה מקובל עליהם. יתר־על־כן חילות נזאמיים עות׳מאנים לחמו בהצלחה עם צבאו של אחמד אל־ג׳זארי ובאלכסנדריה נגד הצרפתים.

ר׳ הערך ״אל־ג׳זאר (אחמד פאשא)״ בחטיבה א׳

מחמד עלי היה בעל אמונה בלתי מעורערת בטכניקה הצבאית המערבית, אותה הכיר מקרוב. נוסף על משמר הראש, שנזכר לעיל, העסיק גם מומחים צבאיים צרפתיים ולבנטינים, שנתלוו לצבאותיו בחצי האי ערב ובסודאן כ״יועצים״. חילותיו המסורתיים אומנו בשימוש בנשק ובטכניקות אירופיים, מבלי לזנוח את ארגונם המסורתי.

ב־2 באוגוסט, 1815 חש הפאשא כי הוא מבוסס דיו במצרים כדי לקדם את תוכניותיו. כמנהגו השרירותי ניסה לכפות על חילותיו המסורתיים אימונים, ציוד ומשמעת אירופיים. החיילים התמרדו, ואף כי הפאשא הצליח לקיים בידיו את משרת הואלי, היה עליו להזניח לזמן מה את תוכניותיו לריאורגניזציה יסודית של צבאו במתכונת המערבית. הפאשא הגיע בעל־כורחו למסקנה שכפיית משמעת אירופית על חילות עות׳מאניים מסורתיים היתה בלתי אפשרית במצרים, כפי שהיתה באימפריה העות׳מאנית גופא.

עם סוף העשור השני של המאה ה־19 היה הפאשא מוכן לניסיון מחודש. הוא הכין תוכנית מרחיקת־לכת לבניית כוח צבאי חדש במתכונת התקדים של

איור 60
חיילים מיחידות ה״נט׳אם אל־ג׳דיד״ של מחמד עלי. על־פי ציור של פריזה, מתוך ספרו של וייגאן.

יחידות־העזר הצרפתיות ובעקבות הנסיונות שנעשו ע״י מפקדים עות׳מאנים לפניו. הוא בחר את העיתוי בזהירות רבה. הצבא המצרי המנצח אך זה חזר מחצי־האי ערב, כשהוא מפאר את שם הפאשא כמנצח ״הכופרים״, ואילו החילות המסורתיים היו בדרכם לסודאן. לא היה בנמצא שום כוח פוליטי מקומי, שהיה יכול להתנגד לתוכניותיו של הפאשא; עם זאת התנהלו האימונים באסואן, הרחק מן ״היסודות המוסלמים השמרניים״ של הבירה.

כמה מאות ממלוכים (שהיו שייכים לחצרו של הפאשא ולמשק ביתם של נכבדים עות׳מאנים אחרים) נשלחו לאסואן כדי לקבל הכשרה לקצונה תחת פיקוחו של לויטננט סוו (Seve),* שנעזר ע״י קבוצה של מאמנים לבנטינים. ממלוכים אלה נועדו לפקח על החטיבות החדשות המאויישות בעבדים שחורים שנשבו בסודאן ע״י צבאות הפאשא. מחמד עלי עתיד היה להווכח עד מהרה שלא ניתן היה לנהוג לפי התקדים הצרפתי בהיקף גדול. מבין עשרות אלפי העבדים הסודאנים, שנשבו בסודאן והוצעדו לאסואן, נשארו ב־1824 בחיים 3,000 בלבד, לאחר שהצליחו

* ר׳ להלן בע״ע 83-84

להחזיק מעמד בתנאים הקשים של חיי המחנה. עד מהרה הוברר שיידרשו מקורות חדשים של כוח אדם למימוש חלומו של הפאשא.

הפיתרון שהוצע ע"י היועצים הצרפתים היה גיוס כפייה של פלאחים. מחמד עלי קבל את עצתם, למרות שצעד זה היה, ללא ספק, מהפכני לגביו. המסורת הממלוכית־עות'מאנית המושרשת לא ייחסה כל יכולת צבאית למצרים הילידים (להוציא את הבדווים), אשר בצורה זו הורחקו מהחיים הפוליטיים. נפוליון, אשר ביקש את שיתוף הפעולה של האוכלוסיה המקומית ופעל לפי מושגים צרפתיים מהפכניים, ניסה לשבור את המונופולין התורכי־ממלוכי על הכוח הפוליטי והצבאי במצרים, אך ללא הצלחה רבה. גוויעתה של החברה הממלוכית כחברת־שלטון לא הביאה את קיצה של **דולת את־תרכ** (שלטון התורכים) במצרים. האליטה העות'מאנית־ממלוכית המעורבת של מחמד עלי תפשה את מקומה של חברת־השלטון הממלוכית ויצרה עליונות תורכו־מצרית, שקויימה לאורך חלקה הגדול של המאה ה־19. על רקע זה יש להעריך את גיוס הכפייה של הפלאחים. גיוס החובה החל ב־1822 ובתחילת 1823 הוחל בבנו־עדי ליד מנפלוט בארגונו של צבא העומד על קצינים תורכו־ממלוכים, שאומנו ע"י סוו באסואן. החיילים הכושים שנותרו בחיים והמגוייסים הפלאחים החדשים. באמצע 1824 היו שש החטיבות הנִזאמיות הראשונות מוכנות.

ההצלחה הראשונית של חיל הרגלים החדש היתה עצומה. משקיפים אירופאים נלהבים הוזמנו לחזות באימוני החילות ליד קהיר. מראה החילות המסודרים, הצועדים לקול נגינתם של תופים וחצוצרות צרפתיים, הלבושים בתערובת של מדים מערביים ומזרחיים, והמבצעים אימוני אש ותמרוני התקפה ונסיגה בדיוק מרשים, הביא את הקונסול הכללי הצרפתי לכך שיפליג בשבחה של ההדרכה הצבאית הצרפתית והזכיר לקונסול הכללי הבריטי המסוייג יותר את חילות הדוכס מולינגטון. תמרונים מוצלחים אלה שימשו גם כדי להבהיר לנכבדים העות'מאנים־מצרים המסוייגים, שהחילות הנִזאמים הם מציאות בלתי ניתנת לערעור. הפאשא יכול עתה להשען על כידוני חיל הרגלים הנִזאמי שלו, אשר שום חילות מסורתיים לא יכלו לעמוד בפניו.

בסוף 1823 נשלחה החטיבה הנִזאמית הראשונה לשירות פעיל בחצי־האי ערב. באפריל 1824 נשלחה חטיבה אחרת, שהיתה בדרכה לסודאן, לדכא התקוממות פלאחים באסנא. היה זה מבחן חמור ביותר לצבא הנִזאמי. חיילים נִזאמיים רבים ערקו והצטרפו לאחיהם הפלאחים. תחתיהם נשלחו חילות חדשים בפיקוד אירופאי, המתוגברים ע"י כמה חילות מסורתיים ובדווים, והם דיכאו את ההתקוממות. מן הראוי לציין שלמרות התקוממויות אלה, שתוארו כבעלות היקף גדול, עלה בידי הפאשא לקיים את הסדר בתוך מצרים מבלי להזדקק כמעט לעזרת יחידותיו הסדירות והמאומנות. ביולי 1824 שלח את יתר חטיבותיו הנִזאמיות למוריאה.

חיל הרגלים הנִזאמי הסדיר של הפאשא במוריאה הוסיף פרק חשוב להיסטוריה של הרפורמות הצבאיות במצרים ובאמפריה העות'מאנית גופא. החילות המצריים בפיקודו של אברהים פאשא, בנו של מחמד עלי, מילאו תפקיד מכריע במצור על מיסולונגי (Missolunghi) ועשו רבות לדיכויו של המרד היווני. הם רכשו נסיון ללחימה רב ערך והתרגלו ללחימה בשטח הררי. המחסור בחיל פרשים סדיר הורגש באופן חמור במוריאה, נוסף על ליקויים בפעילות יחידות האספקה והמטה. לאחר חתימת הסכם הפינוי, התרועעו הקצינים המצרים עם היחידות הצרפתיות שנשלחו לפנותם ורכשו נסיון בלתי־אמצעי בפעולתו של צבא אירופי. מחמד עלי שילם מחיר גבוה, הן בציוד והן בכוח אדם עבור מלחמת מוריאה, והרווח הפוליטי המקווה לא התממש, אך להישגיהם של החילות הנִזאמיים שלו היתה השפעה מכרעת על הפעלתן של הרפורמות הצבאיות העות'מאניות.

לאחר שרשרת ארוכה של נסיונות עות׳מאניים בהיקף קטן ליצירת גרעין של חילות נ̇אמיים, שיהוו משקל שכנגד לכוחות היניצ׳רים המנוונים, נפתחה הדרך לרפורמה יסודית של המוסד הצבאי. אין זה מקרה בלבד, שחיסולם של היניצ׳רים בידי הסולטאן מחמוד השני התרחש לאחר כיבוש מיסולונגי. עליונות החילות הנ̇אמיים הוכחה למעלה מכל ספק, ואין דבר המשכנע יותר מן ההצלחה.

במשך שנות ה־20 הורחבו הכוחות הנ̇אמיים בקדחתנות. מספר חטיבות חיל הרגלים קפץ משש ב־1824 לכ־18 ערב המלחמה הסורית הראשונה. על דרכה של התרחבות זו עמדו קשיים חמורים. צריך היה לגייס מספר עצום של קצינים ולאייש את החטיבות. עם הרחבת החילות נעשה המינהל הצבאי מסובך יותר וחייב הקמת מנגנון מורכב. עול הגיוס, שרבץ על האוכלוסיה החקלאית, נעשה כבד יותר וכל המשאבים הכלכליים נרתמו לסיפוק צרכיו של הצבא הגדל. בעשור השנים שלאחר־מכן הגיע מחמד עלי לשיא התרחבותו הצבאית. צבאותיו היו מוצבים בארבע ארצות שונות: סוריה, חצי־האי ערב, סודאן וכרתים. מן הראוי לציין שב־1833, היו עשר מתוך 22 חטיבות חיל הרגלים הסדיר של הצבא הנ̇אמי מוצבות בסוריה, שתים בחצי האי־ערב, שתים בסודאן ושתים בכרתים. עם זאת נראה שהחטיבות המוצבות בסוריה היו המלאות ביותר והכילו את מחצית מספרו של חיל הרגלים הסדיר (שהוערך ב־70,000) בערך, בעוד שאלה המוצבות במצרים היו ברוב המקרים בשלבים שונים של אימון והתארגנות. ערב המלחמה הסורית השנייה הכיל הצבא המצרי 38 חטיבות רגלים סדירות. מהן עשרים היו מוצבות בסוריה, עשר בחצי־האי ערב, שתים בסודאן, אחת בכרתים ורק חמש במצרים, סה״כ כ־115,000 איש. הפאשא ריכז את עיקר מאמציו הצבאיים בסוריה ובערב, מאחר שהאמין שהתפשטותו שם תביא להכרת המעצמות באוטונומיה שלו או אפילו בעצמאותו. עם זאת, לא נעלמה ממנו חולשת כוחותיו במצרים, שהיתה עלולה בצורה זו להפוך לחוליה החלשה בשרשרת הפוליטית שלו. כדי להימנע מסכנה זו ניסה להקים יחידות של ״משמר לאומי״, אך ללא הצלחה רבה.

מאזן הכיבוש ״המצרי״ של סוריה היה מאזן של הצלחה צבאית התחלתית, שהסתיימה בכישלון פוליטי. הצבא הנ̇אמי ״המצרי״ גבר על הכוחות העות׳מאנים הנ̇אמיים החדשים, אך הצלחתו להשקיט את הארץ ולדכא את ההתקוממויות המקומיות הושגה בקושי רב. השלטונות המצריים נכשלו בניסיון למשול בסוריה ההטרוגנית בדרך ״המצרית״, ויתירה מזו, בניסיון לצירופה של סוריה למסגרת הפוליטית־צבאית המצרית. סיפורו של הכיבוש המצרי בסוריה, שהינו מחוץ לתחום דיוננו, הוא סיפורן של התקוממויות חוזרות ונשנות (התקוממות פלאחים בארץ־ישראל,* התקוממות הדרוזים בחוראן, התקוממות הנוציירים, ההתקוממות הלבנונית וכו׳), ושל כשלון הניסיון לקלוט את המגוייסים הסורים בצבא המצרי.

* ר׳ הערך ״מרידת 1834 בארץ־ישראל״

בפלישתו לסוריה לא זו בלבד שנתכוון הפאשא לספח שטח חדש, אלא גם להציג אלטרנטיבה לממשלה העות׳מאנית הבלתי־יעילה. הוא היה האדם שהנהיג את תנועת הרפורמות ואת חידושו של הכוח הפוליטי־צבאי המצרי, וקצינים עות׳מאנים רבים נמשכו אליו ועברו לצידו עם חילותיהם. מחמד עלי הציע להם תשלום טוב יותר וסיכויים להתקדמות, אך בנאמנות ללא סייג מצידם לא זכה. כשהסתירה ההצלחה את פניה ממנו היו הם הראשונים לערוק. באמצע שנות ה־30 החל הצבא המצרי המוצב בסוריה להראות סימני התפוררות פנימית. הכוחות המסודרים והממושמעים, שכה הרשימו את הסורים כשהופיעו לראשונה, החלו לגלות מורת רוח נוכח השהייה הארוכה בחוץ לארץ, המרידות החוזרות ונשנות והליקויים במערכת האספקה. חיילים רבים ערקו, וגדודים שלמים סירבו להלחם והיפנו את גבם לאויב. בעומדם בפני הצירוף של נחיתה בריטית ומרידה לבנונית, התמוטטו הכוחות המצריים. הוראות הנסיגה של הפאשא נבעו בעיקר משיפוטו המציאותי לגבי הסיכון הכרוך בהתגרות

במעצמות, אך אפשר להניח במידה מספקת של ביטחון שמצבו של צבאו שימש אף הוא גורם בשיקוליו. מי כמוהו ידע, שנצחונו של אבראהים בנזיב הושג על חודו של תער וכי 16 גדודים עברו אל מחנה העות'מאנים במהלך הקרב.

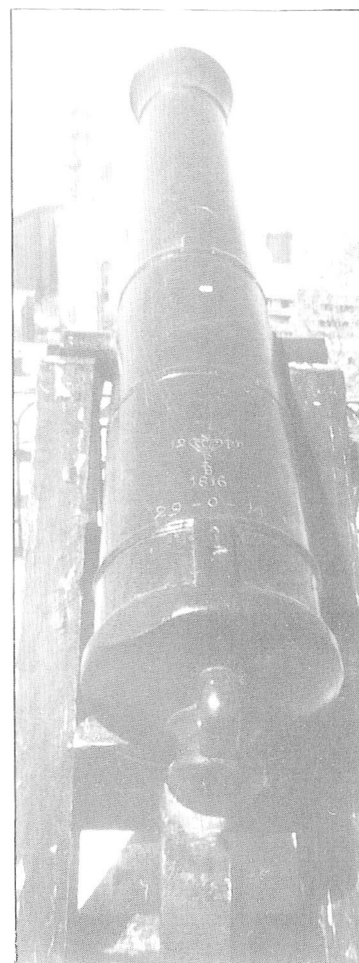
פינויו של הצבא המצרי מסוריה פתח תקופה חדשה בהיסטוריה המודרנית של מצרים. מעתה ואילך לא נחשבה עוד לבסיס להתפשטות נוספת או להשתלטות על האימפריה העות'מאנית והחלה להתפתח כישות פוליטית בפני עצמה. בתנאים אלה לא היה צורך בהחזקת צבא גדול. הצבא המצרי נתמעט, וחלקם הגדול של 50,000 האנשים, שניצלו מהתמוטטות בסוריה, הועסקו ע"י הפאשא בעבודות ציבוריות ובעיבוד אדמותיו. קצינים רבים פוטרו או נתמנו למשרית מינהליות. בשנות ה־40 המאוחרות ניסה אבראהים לארגן מחדש את הצבא, אך הדבר הופסק לאחר מותו.

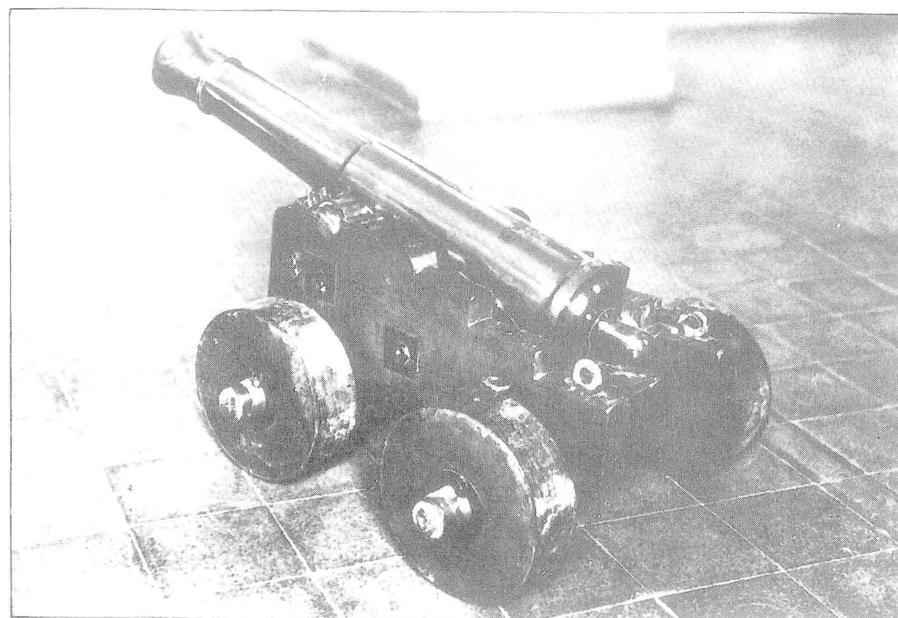
חיל התותחנים (טופג'י) וחיל ההנדסה (בלטהג'י)

הצלחתו של חיל הרגלים הנִזאמי שלו הניעה את הפאשא לנסות את כוחו בשטחים צבאיים אחרים, מסובכים יותר. מומחי תותחנות אירופיים כבר שירתו בשורות צבאותיו המסורתיים של הפאשא, לצידם של כמה מומחי תותחנות תורכיים, אשר אומנו בשיטות התותחנות המודרנית בצבאות העות'מאניים. אירופים מומרים ולא מומרים, הועסקו כמומחים לתותחנות ולהנדסה צבאית במשך המאה ה־18, ויחידות הנדסה ויחידות תותחנים מהירות־אש היו מראשוני היחידות העות'מאניות שקיבלו אימון בשיטות אירופאיות.

גדודי תותחנים סדירים ראשונים במתכונת אירופאית הוקמו ב־1824, ע"י קצינים של משלחת האימונים הצרפתית בפיקודו של גנרל בואיה (Boyer). ב־1828 מנו יחידות התותחנים הסדירות (שלושה גדודים) כ־3,000 חיילים. בשנות העשרים המאוחרות נפתחה אקדמיה לקציני תותחנים, ויחידות התותחנים הורחבו במידה רבה ומנו ב־1833 כ־6,000 איש. בשנות ה־30 המאוחרות היה מספר אנשיהן בין 8,000 ל־11,000.

יחידות התותחנים הסדירות של הפאשא מילאו תפקיד חיוני ביותר במלחמות סוריה ואנטוליה. אף כי תרומתם בעת המצור על עכו היתה קטנה ביותר, הרי

איורים 62-61

מימין: תותח של צבא הנט'אם אל־ג'דיד של מחמד עלי, הניצב כיום על חומות מצודת קאהיר. התותח יוצר בבריטניה בשנת 1816, כמוטבע על גבי התותח. (צולם בידי צוות הקורס, אביב 1987).

משמאל: תותח של צבא מחמד עלי, מצוי היום, כמוצג מוזיאוני, במצודת קאהיר. תמונה מתוך ספרו של הגנראל וייגאן.

במפגשים בשטח פתוח עם הצבאות העות׳מאניים ובדיכוי מרידות הוכיחו יעילות ניכרת.

בדיקה מקרוב של הבעיות, שהיו כרוכות ביישומן של שיטות תותחנות מודרניות בצבאות הפאשא, מאפשרת הבנה מאלפת של תהליך הרפורמה הצבאית. חטיבות התותחנים נזקקו במידה רבה יותר להדרכה ופיקוד של מומחים אירופאים. אימונה של חטיבת רגלים והבאתה לידי יכולת פעולה מתקבלת על הדעת היתה קלה לאין ערוך מהקמתה של חטיבת תותחנים במתכונת אירופאית. החיילים היו צריכים לסגל לעצמם מיומנויות שלא היה להן כל קשר לנסיונם הקודם; אך הקושי העיקרי היה באימונו של צוות קצינים. היה עליהם לרכוש ידיעות במתימטיקה ובמדעים, מבלי שהיתה להם השכלה יסודית ותיכונית מודרנית מתאימה. הצורך הדחוף בהקמת קאדרים מודרניים, הן למינהל אזרחי והן למינהל צבאי, הניע את הפאשא להעביר בוגרים צעירים רבים לתפקידים מחוץ לחטיבות התותחנים, מאחר שהאקדמיה לתותחנות נתנה לתלמידיה חינוך מערבי, מדעי וטכני, טוב. הפאשא ואבראהים בנו היו קצרי־רוח נוכח חוסר יעילותם של צבאותיהם בסיגול המיומנות הארטילרית האירופאית. אך למרות כל המאמצים היתה הצלחתם זעומה.

בעיות דומות, אם לא קשות יותר, עמדו בפני הפאשא כשניסה לארגן יחידות הנדסה במתכונת אירופאית בצבאו הנזאמי. גם במקרה זה הלך בעקבותיהם של מְתַקנים עות׳מאנים קודמים והושפע מהנסיון שרכשו המצרים בהנדסה הצבאית הצרפתית. כבר ב־1816 פתח הפאשא את **המֻהַנְדִסְחַ׳אנה** — בית־הספר למדעים ולהנדסה. צוות המורים היה תורכי ואירופאי. בשנות ה־20 המוקדמות אורגנו כמה פלוגות **בלטהג׳יה**, ובשנות ה־20 המאוחרות כבר מנו פלוגות אלה כ־1,300 איש; ב־1833 הגיע מספרם ל־3,900. אך הבלטהג׳יה היו בלתי־יעילים במידה כזאת, שלאחר אמצע שנות ה־30 אנו עדים להתמעטות מספרם, ובסוף שנות ה־30 הם מונים לפי הערכות שונות בין 1,600-2,900 איש.

הבלטהג׳יה השתתפו במצור על עכו אך ללא הצלחה ניכרת. הם הועסקו בביצורים, תעבורה, סלילת דרכים ואפילו כרייה. כמה מהם הועסקו בפשטות כחיל רגלים ממדרגה שנייה בתפקידי ז׳נדרמריה. הם נזקקו במידה כה רבה לכושר, ידע ופיקוד אירופאיים עד כי אבראהים הציע, בהסתמכו על תקדים עות׳מאני, לגייס נוצרים לבנונים לשרת עם הבלטהג׳יה. חילות התותחנים וההנדסה היוו את החוליה החלשה ביותר בשרשרת הנזאמית של הפאשא. אי־אפשר היה לרכוש את המיומנות האירופאית בשטחים אלה, מיומנות שהתבססה על התפתחות טכנית ומדעית כללית, ע״י חיקוי של סממנים חיצוניים, קניית ציוד וחינוך מספר קטן של קצינים בשמץ של מדע וטכנולוגיה אירופאית בלבד. גורל דומה מצא את מפעליו של הפאשא בשטח התעשייה.

חיל הפרשים (סואריו)

הכוח האחרון, שהוקם במתכונת אירופאית, היה חיל הפרשים. בתחום זה היה על הפאשא להתגבר על המסורת המושרשת של השכבה השלטת העות׳מאנית־ממלוכית. המסורת של הלוחם־הפרש, המצטיין באמנות הרכיבה שלו והידוע בגבורתו האישית, היתה צריכה לפנות את מקומה לריבועים גדולים של פלאחים רכובים, היושבים בחוסר־נוחות על אוכפים אירופאיים. היחידות המפוארות המורכבות מפרשים אמיצים היו צריכות לפנות מקומן ליחידות של לובשי מדים, שאומנו לרכב בפורמציות נוקשות לקול החצוצרות. האליטה המצרית העות׳מאנית־ממלוכית, ואפילו הפאשא עצמו, חשבו למיותר ואפילו מסוכן לתת סוסים לפלאחים ובכך לקרב לתחום הישג ידם את הסמל הבסיסי ביותר של סמכות וכוח.

איור 63
אבראהים פאשא בחברת הקצינים הצרפתיים גנראל מאזון וקולונל דה־פודואה במערכת מוריאה. בסצינה המצוירת פונה אבראהים לגנראל ומוסר לו את חרבו. ציור בן הזמן מאת ג. א. בויסה.

חטיבות ראשונות של פרשים במתכונת האירופאית אורגנו לאחר פינוי מוריאה.[1] בהיותו במוריאה התרועע אבראהים עם המפקד והקצינים של הכוח הצרפתי, המופקד על פינוי הצבא המצרי, והתרשם מאוד מחיל הפרשים שלו. בחזרו למצרים החליט להקים כוח פרשים סדיר, אשר חסרונו הורגש בשטח ההררי של מוריאה. עם פרוץ המלחמה הסורית הראשונה מנה חיל הפרשים הסדיר כ־6,000 איש, ו־3,000 מתוכם נשלחו לסוריה. העול הכבד של המלחמות הסוריות, השקטת האיזור הכפרי ודיכוי המרידות החלישו את גדודי הפרשים והעריקה גבתה אף היא את חלקה. באמצע שנות השלושים הופסקה הקמתן של חטיבות חדשות וכל המאמצים רוכזו בחיזוק החטיבות הקיימות. בסוף עשור זה מנה חיל הפרשים הסדיר בין 9,000-12,000 איש.

הצלחתו של חיל הפרשים הסדיר היתה בינונית. מגוייסיו באו מקרב הנוודים־למחצה שבאזורים הכפריים, שהרי הללו שימרו בידם את מסורת הרכיבה. קציניו נבחרו מבין מפקדי החילות הבלתי־סדירים והיו בעיקר תורכים או ממלוכים. בוגרי האקדמיה לפרשים שנפתחה רק ב־1831 איישו חלק קטן בלבד של צוות

[1] ראה להלן 3.4.1

הקצינים. חיל הפרשים הסדיר זכה בהצלחת־מה בקרבות הגדולים עם החילות הנֹאמיים העות׳מאניים, אך היה חסר תועלת במלחמה בבדווים פושטים או ברדיפה אחרי המורדים (בארץ־ישראל או בסוריה). המאמצים להבחין בין פרשים קלים (légérs), בינוניים (lanciers) וכבדים (cuirassiers) נכשלו. וחיל הפרשים הסדיר היה פחות נֹאמי מחיל הרגלים. אפשר לראות את הרקע הבדווי של חלקם הגדול של המגוייסים ואת מסורת הפרשות המזרחית של רוב הקצינים כסיבת כשלונו היחסי של חיל הפרשים הנֹאמי.

חיל הים (בחריה)

הפאשא צפה בזהירות ובשימת לב בהתפתחויות הפוליטיות והצבאיות של זמנו. הוא הבין שאי־יכולתו של נפוליון להחזיק במצרים נגרמה במידה רבה ע״י חולשת הצי שלו. הוא תפס את המשמעות הפוליטית והצבאית של העליונות הימית הבריטית. יתר־על־כן, הוא ידע שביחסיו עם שליטו העות׳מאני יכול אפילו הצי העות׳מאני החלש למלא תפקיד מכריע. כבר ב־1812 בנה הפאשא ספינות מלחמה באלכסנדריה. הוא הקים שתי שייטות, האחת בים־סוף והאחרת בים־התיכון. הראשונה נועדה לקיים את קווי האספקה לצבא המצרי בחצי־האי ערב ולסייר ליד חופיו, אך לא התפתחה אף פעם לכוח ימי רציני. האחרונה מילאה תפקיד חשוב במלחמות הפאשא ובמאמציו להשיב את עצמאותו. בעוד שבהקימו את כוחותיו היבשתיים החליף הפאשא את המוסד הצבאי המסורתי הקיים במוסד צבאי במתכונת מערבית, הרי שבהקימו את ציו ניסה למלא חלל במערך ההגנה של מצרים העות׳מאנית־ממלוכית. לא היתה לו כמעט מסורת ימית מקומית להישען עליה או מומחים מקומיים, שאפשר היה לנצלם. ספינותיו הראשונות איישו ע״י מוסלמים מהאיים האגאיים ומכרתים, צפון־אפריקניים ומלחי־נהר מצריים. הידע הימי סופק ע״י מומחים לבנטינים ויוונים שונים, והפיקוד, כפי שניתן לצפות, הופקד בידי קצינים ואנשי חצר עות׳מאניים־

איור 64
פרש מצרי. איור של קארל ורנה
מתוך ספרו של וייגאן

ממלוכים, שהיו תכופות ללא ניסיון ימי קודם, אך בעלי עמדה פיקודית מסורתית. ספינות מסחריות נהפכו לספינות משא מזויינות וספינות חדשות נבנו באסתאנבול ורודוס. מאוחר יותר נבנו בשביל הפאשא ספינות במספנות צרפתיות, איטלקיות (ליבורנו) ואוסטריות (ונציה). לקראת תחילת שנות ה־20 עסק הפאשא בהפיכת הצי שלו לנִזָאמִי. משמעות הדבר היתה גיוסם של מצרים, במידת האפשר בעלי ניסיון־מה בשיט נהרות, ואימונם באופן שיטתי על ידי מדריכים אירופאיים. קצינים הוכשרו בקורסים ימיים מיוחדים.

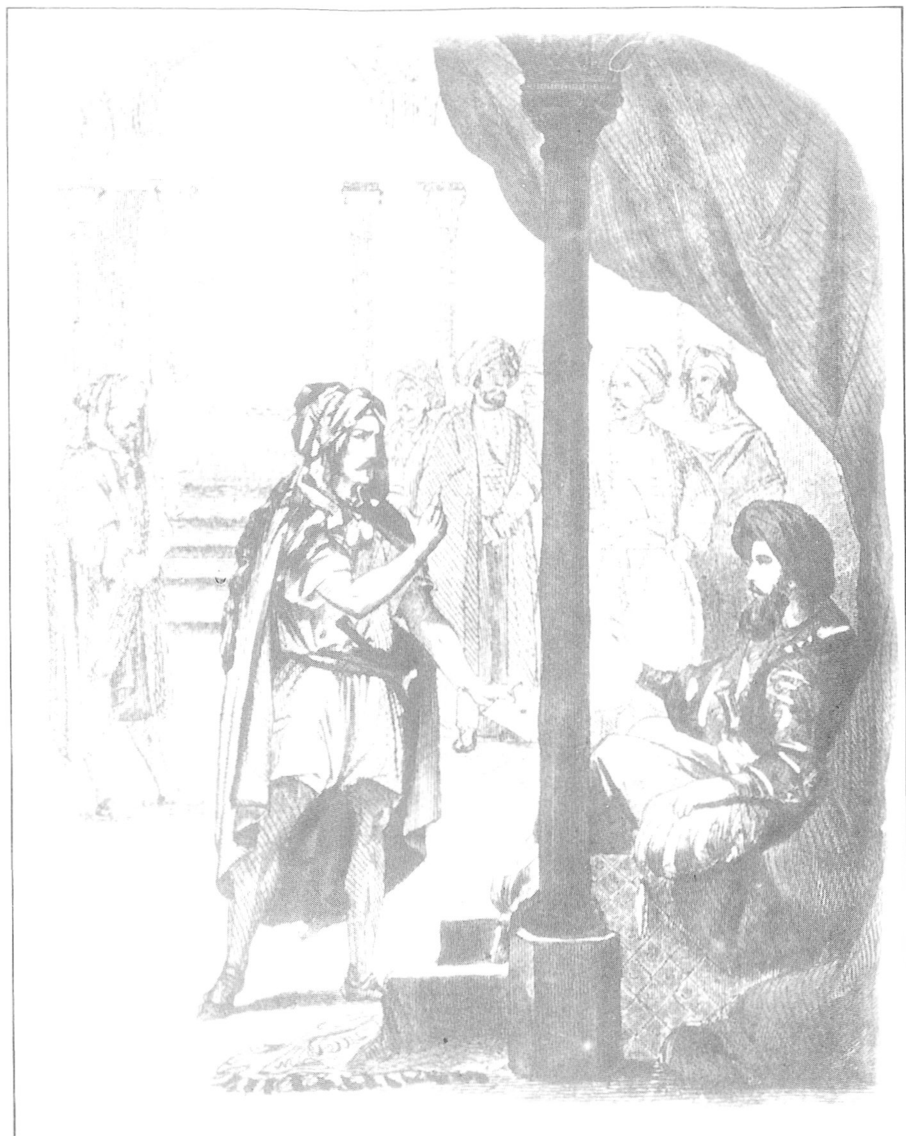
השתתפותו של חיל הים המצרי במלחמה היוונית החלה כבר ב־1821. ב־1824 הפליג מאלכסנדריה צי מצרי־עות׳מאני, כשעל סיפון אניותיו ארבע החטיבות הראשונות שנועדו לקחת חלק במלחמה היוונית. חיל הים המצרי נעשה לגורם חיוני במאמץ המלחמה העות׳מאני ואלכסנדריה שימשה תכופות בסיס לצי העות׳מאני. סכסוכים רציניים פרצו בין הפיקוד המצרי לבין העות׳מאני, כתוצאה מאי־הנוחיות שחשו העות׳מאנים נוכח הימצאותו של וסל חזק מדי כה קרוב לבירתם, ובטחונו העצמי והתבלטותו של אבראהים פאשא, שפיקד על הכוחות הימיים והיבשתיים המצריים.

ב־20 באוקטובר 1827 התחולל הקרב הימי, או נכון יותר, הטבח הימי של נוורינו. הצי העות׳מאני־המצרי המשולב, אשר עגן במפרץ נוורינו, פתח באש בעקבות הפרובוקציה של צי בעלות הברית והושמד בקרב שהתפתח. קרב זה גרם לסולטאן שיקשיח את עמדתו ויתקע בשופרות המלחמה. תגובתו של הפאשא היה שונה לחלוטין. הוא כתב לאבראהים, שרצה לדחות את האולטימטום של המעצמות לפני פרוץ הקרב, והורה לו להרגע; אין להתגרות במעצמות מאחר שבדרך כלל הן מקיימות את איומיהן. דרכו שלו היתה שונה. הוא היה מוכן לפנות את מוריאה, אך החלטתו היתה נחושה להקים כוח ימי חדש ועצמאי. בסוף 1826 הושלמה הקמתה של המספנה החדשה באלכסנדריה ע״י מומחים צרפתים. שאיפותיו של הפאשא היו מרחיקות לכת. הוא לא הסתפק עוד בצי, שהיה מורכב מפריגטות וכלי שיט קטנים יותר. המספנה של אלכסנדריה היתה עתידה לבנות למענו אניות־מערכה. הן היו עתידות להיות נִזָאמִיות לחלוטין והעצים לבנייתן היו צריכים להימצא בסוריה ובקיליקיה.

אם כי הצי המצרי לא מילא תפקיד בעל משמעות במצור על עכו, היו פעולותיו בעת המלחמה הסורית חיוניות ביותר. מחמד עלי ואבראהים ציפו שהצי העות׳מאני יטול את היוזמה לידיו, יסייע לעכו הנצורה, ינתק את קווי האספקה המצריים, יבצע התקפת הסחה על אלכסנדריה, או אפילו ינסה לנחות בחוף הסורי כדי לעורר מרידות. אך הצי העות׳מאני נתגלה כחסר ערך לחלוטין. ספינות האספקה שלו עוכבו ליד קפריסין, ובסוף 1832 היה הצי העות׳מאני מכותר ע״י הצי המצרי במרמריס. הסגר זה הפך מבצע ימי־יבשתי משולב נגד אסתאנבול לבר־ביצוע.

גידולו המספרי של הצי המצרי משקף את עניינו האישי של הפאשא בו ואת האמצעים המרובים, שהיה מוכן להשקיע כדי להפוך את ארצו למעצמה ימית באגן הים התיכון. כאשר הפליג הצי המצרי למוריאה באוגוסט 1827 היו בו 28 ספינות מלחמה (אשר מתוכן 18 היו ספינות מאויישות ע״י צוותים נִזָאמִיים). הספינות הגדולות ביותר בצי היו פריגטות בעלות צוות של 600 איש (בעוד שבצי העות׳מאני שליווה אותו היו שתי אניות מערכה). ערב המלחמה הסורית הראשונה היו בצי בין 14-19 ספינות מלחמה וכמה כלי שיט קטנים יותר. ב־1837 כבר היו בו 10 אניות מערכה עם צוות של 1,100 איש (כולן נבנו באלכסנדריה), 10 פריגטות (מתוכן שלוש באלכסנדריה), שש קורבטות (שלוש מהן נבנו באלכסנדריה), עשרה כלי שיט קטנים יותר, ושלוש ספינות קיטור (מתוצרת בריטית).

אך גורלו של גידול מרשים זה, שניתן לזקפו לזכות התמדתו של הפאשא ומיומנותו של עות׳מאן נור אד־דין, היה כגורלם של מפעליו התעשייתיים הגדולים של הפאשא — ראשיתם הצלחה וסופם כישלון. הצי נזקק במידה רבה למומחים אירופאיים וכמה ספינות היו אפילו נתונות במישרין לפיקוד אירופאי. הקצינים ורב־החובל היו מביאים עמם לאניה כמה עבדים ושפחות, אשר בלעדיהם אי־אפשר לו לנכבד עות׳מאני־ממלוכי לעמוד בפגעי המלחמה וסכנותיה. קצינים גבוהים אלה היו מבלים את רובו הגדול של היום בדיואן האניה, לוגמים קפה ומעשנים מקטרותיהם, בהטילם את ביצוע התפקידים היומיומיים השגרתיים והמלאים על התעלימג׳י האירופי. אמנם חוק הימיה הצרפתי הותאם ע״י עות׳מאן נור אד־דין לתנאים המצריים (מעניין לציין, שעונש הגירוש מן הצי הושמט), אך הלקאה של כמה מלחים מדי יום כדי לשפר את המשמעת נחשבה לאמצעי בטוח יותר. אחזקת הספינות היתה לקויה, ואותן ספינות שנבנו באלכסנדריה במיוחד לא יכלו לעמוד בהפלגות ארוכות. כך קרה שמספר ניכר של ספינות מלחמה היה תמיד בתיקון, וכוחו הממשי של הצי היה קטן מזה שבכתובים.

איור 65
מוחמד עלי מקבל את הידיעה
על ניצחון אבראהים בנציבין
ציור בן הזמן.

הצי המצרי לא נטל כל חלק במלחמה הסורית השנייה. מיד עם נצחונו של אבראהים במערכת נזיב בא כל הצי העות׳מאני לאלכסנדריה והעמיד עצמו לפקודתו של הפאשא. אך לפאשא לא היו כל כוונות להשתמש בציו שלו או בצי העות׳מאני נגד המעצמות. הוא ניסה לעמוד בפני הלחץ שהפעילו עליו בדרכים דיפלומטיות, ואפילו להתנגד לנחיתתן בסוריה. אך בנוורינו שנייה לא רצה. מחמד עלי האמין, שהמדינה שהיה בכוונתו לגזור מהטריטוריות העות׳מאניות תיעשה לכוח ים־תיכוני חזק. הוא חינך את בנו סעיד כקצין צי וניצל את משאבי הארץ עד תומם כדי לבנות את ציו. אי־יכולתו להחזיק בסוריה שמה קץ לתוכניות ההתפשטות שלו. הצי נתדלדל כשאר חלקי צבאו ואפילו במידה רבה יותר. עד מהרה החל הצי המהולל, הנטול כמעט איזו מסורת ימית שהיא וללא צי מסחרי ראוי לשמו להתבסס עליו, להירקב בנמל אלכסנדריה. המלחים הפלאחים היו מאושרים לחזור לשדותיהם.

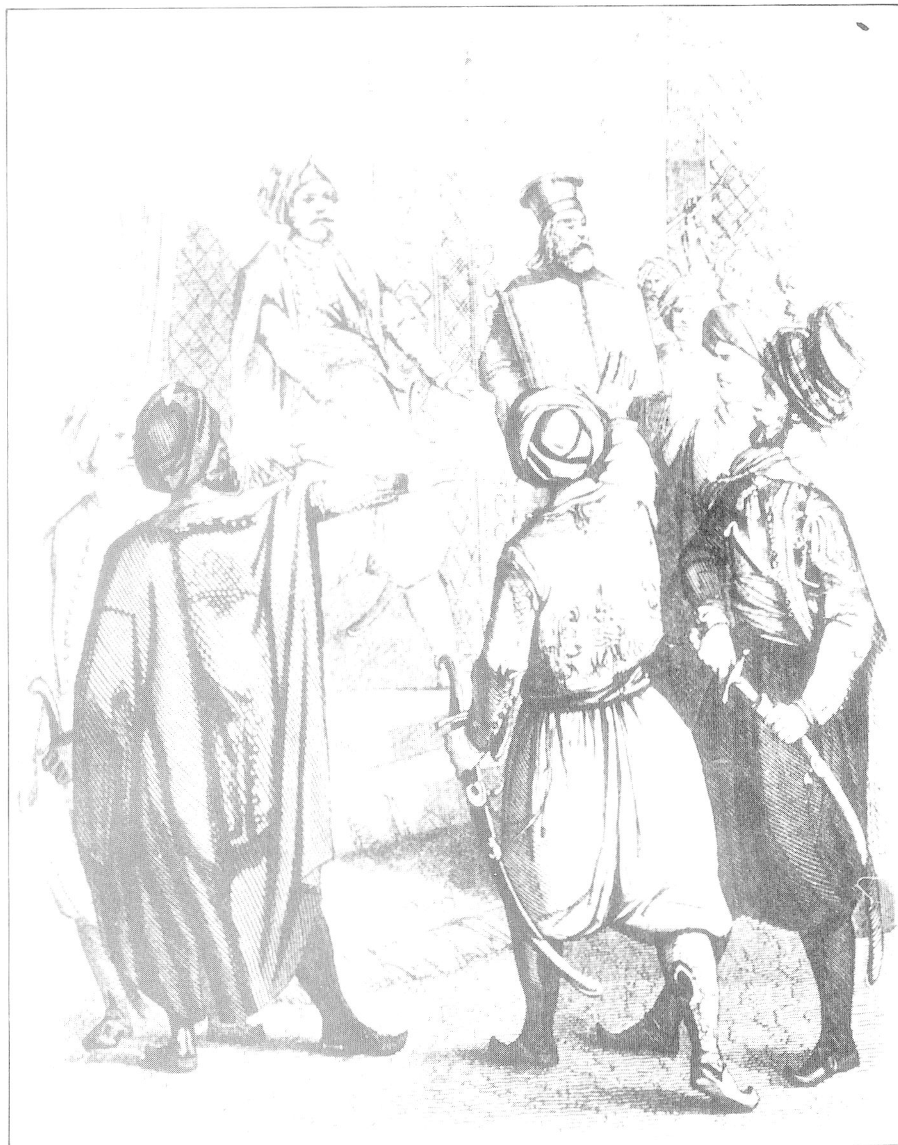
ג. כמה בחינות של הנזאם-י ג׳דיד

"האידיאולוגיה" שמאחורי הרפורמות הצבאיות

מחמד עלי ציווה לתרגם למענו את זכרונות נפוליאון ואת ספר ההדרכה הצבאית של פרידריך השני. מוקסם היה מהאפשרויות שמושגים חדשים אלה של גיוס כללי של כוח־האדם של הארץ ומשאביה הכלכליים פתחו בפניו. יתר־על־כן, בשלב זה שימשה מצרים קרקע נוחה לפיתוחו של משטר חזק וריכוזי. מוסדותיה הפוליטיים והצבאיים הקודמים הושמדו כמעט לחלוטין ע״י הכיבוש הצרפתי היעיל לאחר תקופה ארוכה של ניוון, והוכו מכה ניצחת ע״י הפאשא. הנכבדים העות׳מאנים־ממלוכים המשיכו אמנם להתקיים כשכבה שלטת, אך הממסד העות׳מאני־ממלוכי השליט חוסל. חיסול הצבא הממלוכי ע״י חילותיו העות׳מאנים המסורתיים של מחמד עלי והקמת צבאו הנזאמי אחר־כך הקטינו את תלותו הפוליטית בצבא והותירו בידיו את הסמכות הדרושה כדי למשול בארץ לפי דרכו שלו. הקבוצה העולה של העולמא, שיח׳י הבדוים ומנהיגי האוכלוסיה הנוודית־למחצה הוכנעה, והפאשא הצליח לגייס ביעילות את המשאבים הדרושים להחזקת צבאו העצום.

אולם למרות הצלחתו לא נעלם מן הפאשא, שלמצרים חסרו שני תנאים מוקדמים חשובים, אשר מבלעדיהם לא יתכן מימושו של גיוס טוטאלי: בלב נתיניו לא פעמה ההכרה, שהניעה את המגוייס הצרפתי בצבא הרפובליקני, או רגש האחריות והחובה, שחיזק את ידי החייל הפרוסי. יתר־על־כן, מצרים היתה מפגרת ביותר ביכולת השלטונית וביעילות המינהלית הדרושות לביצוע גיוס טוטאלי של משאבי הארץ.

מחמד עלי ניסה למלא את החלל ה"אידיאולוגי" במוסדותיו הפוליטיים והצבאיים ע״י פנייה לרגשות המוסלמיים של נתיניו. לאחר נצחון דרעיה כינה הפאשא את עצמו "מחסל הח׳וארג׳". הוא קיים יחסים טובים ביותר עם עולמא וקאדים בסוריה ואנטוליה בניסיון ליצור דעת קהל מוסלמית אוהדת לשלטונו. הוא הדגיש את העובדה שחילותיו הנזאמיים לא לבשו מדים אירופאיים מלאים כחבריהם העות׳מאנים, וסירב לחגור חרב אירופאית, מאחר שסבר כי הדבר אינו עולה בקנה אחד עם השריעה. לכל חטיבה צורף אימאם, והקצינים הגבוהים נצטוו ע״י הפאשא להקיף עצמם בעולמא. גם החיילים וגם האוכלוסיה הכבושה נתבעו ע״י הפאשא לתמוך בו כמגינו של האסלאם האמיתי. אך מאמצים אלה לא נשאו פרי. המקום הנכבד שתפסו נוצרים אירופאים ומקומיים בצבא ובמינהל המצרי, היחס החיובי לאירופים ולבני החסות (ד׳מיון) תחת השלטון המצרי, התנהגותם של הקצינים המצריים שהשתכנו במנזרים נוצריים בסוריה ושתו יין בפרהסיה עם ה"תעלימג׳יה" שלהם — כל אלה חברו ליצירת תדמית שונה של השלטון והצבא המצריים בעיני האוכלוסיה המוסלמית של סוריה ואנטוליה.

איור 66
מפקדי הצבא נשבעים אמונים למחמד עלי. ציור של ביסד מתוך ספרו של ייגאן

קו מעניין בתעמולתו של הפאשא היה נושא "הפטריוטיזם" המצרי. ביטויים כגון "כבוד מצרי", "אומץ מצרי", "החובה כלפי הממשלה והמולדת" היו שכיחים הן בהתכתבויות רשמיות והן בפניות לצבא. מעניין היה לדעת, מה היתה תגובתם של הקצינים העות'מאנים והממלוכים והחיילים הפלאחים לנושאים המוסלמיים ו"הפטאריוטיים" בתעמולתו של הפאשא.

ר הערך אבראהים מחמד עלי
והעמולה בריה ה ערביון

קצינים וחיילים

בין קציני הצבא המצרי בולטים שני טיפוסים ראשיים: הממלוכי־מצרי והתורכי־עות'מאני. בעוד שהראשון בילה את מרבית חייו במצרים, ידע את שפתה המדוברת והיה נאמן אישית לפאשא, היה האחרון זר, זה־מקרוב־בא, אשר התעלם מהשפה המדוברת, לא הכיר את תנאי הארץ ולא נהנה מיוקרתו של הממלוכ בעיני האוכלוסיה המקומית. יתר־על־כן, התורכי־העות'מאני נמשך למצרים מחמת תשלום גבוה יותר או בשל הצלחותיה ותכונתה הדינמית. נאמנותו לפאשא והזדהותו עם מצרים היו ע"כ תלויות ברווח ובהצלחה, והמעבר מהשירות המצרי לשירות העות'מאני או ההיפך לא היה כרוך לגביו בקשיים נפשיים גדולים מדי.

איור 67
קצין צ׳רקסי בשורות הצבא המצרי. תצלום מסוף המאה ה־19.

הקצינים היוו את צוואר הבקבוק של הרפורמות הצבאיות. מבחינה מסויימת אפשר לומר שהם היו פחות נ׳אמיים מאשר חייליהם, מאחר שהמיומנות שנדרשה מהקצינים היתה רבה יותר וקשה יותר לסיגול. מספר בוגרי האקדמיות הצבאיות פיגר הרבה אחרי הדרישה לקצינים בצבא הנ׳אמי המתפתח במהירות. כמעט כל הקצינים הגבוהים היו מחוסרי אימון מודרני מספיק ונבחרו מתוך האליטה העות׳מאנית־ממלוכית של מצרים בדרכים המסורתיות של קשרי משפחה ונטיית חסד. רק בזמן המלחמה הסורית הוכנסו שיטות יעילות יותר, המבוססות על בחינות והמלצות. רבים מבין בוגרי האקדמיות הצבאיות הועברו למשרות מינהל אזרחיות הודות להשכלתם העדיפה. אך אפילו הקצינים יוצאי האקדמיות, במיוחד האקדמיות של התותחנות, ההנדסה, הצי והרפואה הצבאית היו מוצר כלאיים של שתי תרבויות. לא היתה להם השכלה יסודית ותיכונית מתאימה במתכונת המערבית, והמיומנות הטכנית שרכשו לצורך מילוי

תפקידיהם הצבאיים לא היתה מבוססת על חינוך והשקפה מדעיים. עד מהרה לקו בתסביך עליונות והחלו להתייחס במורת־רוח אל המומחים האירופאים.

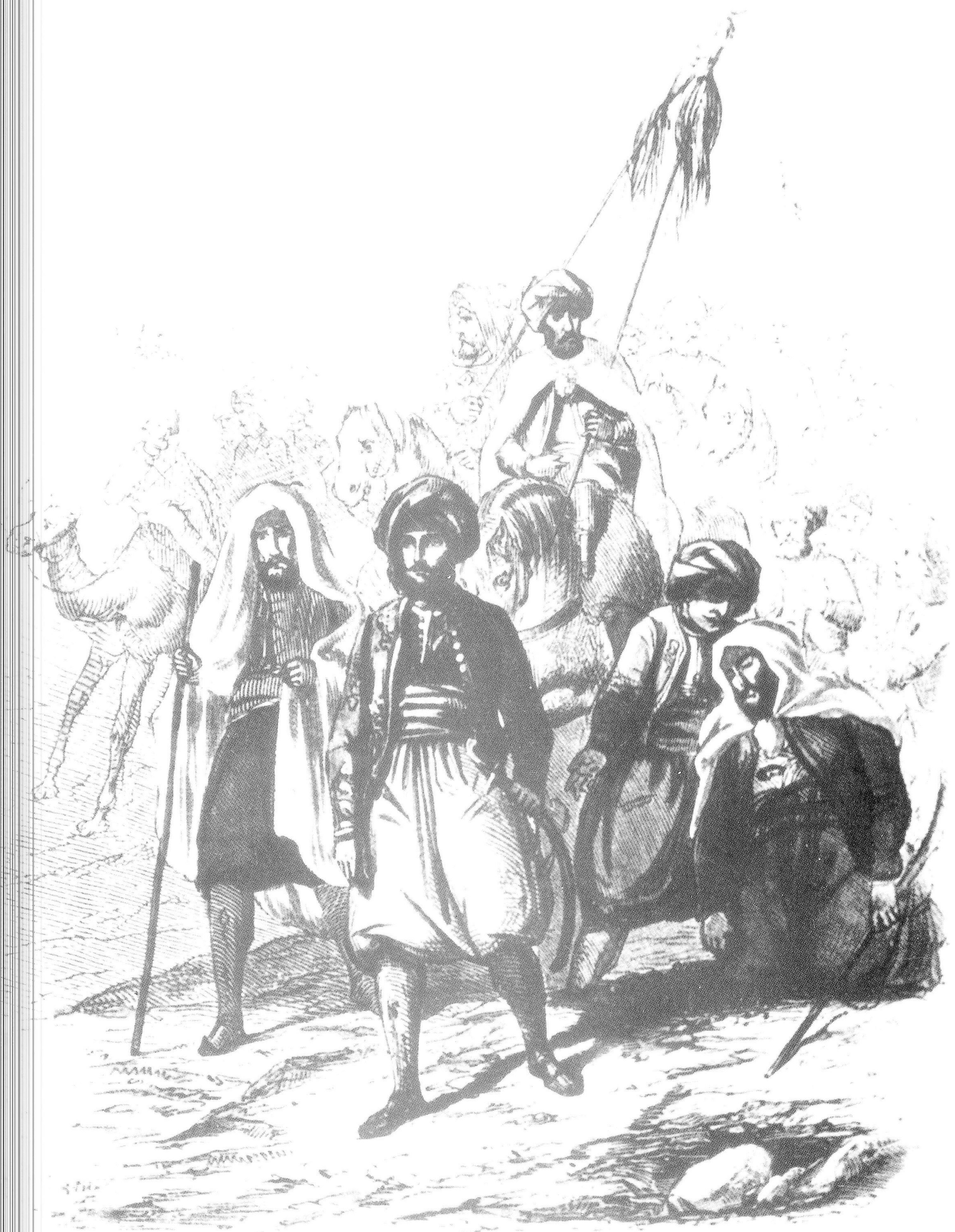
הקצינים הממלוכים והעות׳מאנים כאחד היוו קבוצה לעצמה, לעומת המצרים המקומיים והחיילים הסוריים (**אבנא ערב**). הם דיברו בלשון התורכית־עות׳מאנית, וספרי ההדרכה, הדו״חות והפקודות היו כתובים תורכית. הפאשא עמד על כך שכל הדו״חות וההתכתבויות הרשמיות יוגשו לו בתורכית, ולא היה בדעתו כלל ועיקר לסגל לעצמו את שפת הדיבור המקומית. אבראהים לעומתו שלט בשפה המקומית, ותואר ע״י כמה חוקרים מודרניים כבעל נטיות פרו־ערביות. רבים מהקצינים הבונפרטיסטים הצרפתים בצבא המצרי בזו לקצינים הממלוכים או העות׳מאנים, שהיו בעיניהם בלתי מוכשרים ויהירים. הם לחצו על הפאשא להשתחרר מדעותיו הקדומות ״הגזעניות״ ולטפח את קציניו מתוך האוכלוסיה המקומית. כמה קונסולים זרים ודיפלומטים ייחסו לפאשא תוכנית להקים לעצמו ח׳ליפות ערבית על־חשבון הטריטוריות של האימפריה העות׳מאנית המתנוונת. אין ספק שאי אפשר לייחס רעיונות כאלה לפאשא, שהיה גאה בזהותו העות׳מאנית ותכנן הפיכה בהיקף גדול יותר כדי לכבוש את אסתאנבול ולהדיח את מחמוד השני בעזרת **הצדר־י אעזם** השבוי ורבים מצמרת האליטה העות׳מאנית. את ההוראה לבנו לעצור בהתקדמותו לתוך אנטוליה נתן לא בגלל שזו היתה מחוץ לגבולות הפרובינציות הערביות, אלא מאחר שידע שלא יוכל לפעול נגד המעצמות בכוחות עצמו.

גישתו של אבראהים היתה וריאציה של עמדתו הבסיסית של אביו. הוא שאף להמשיך עם צבאותיו לאסתאנבול וביקש מאביו לעורר את רוח המרד ברומאילי, כדי שהדחתו של הסולטאן תוגשם באמצעות תנועה עות׳מאנית כללית (כדוגמת זו של ביראקדאר ב־1808).[1] מאידך, בהיותו מנהיג צבאי מסור ומחוסן נטה להזדהות עם חייליו. באופן כללי היתה לו נטייה רבה יותר לטעם הערבי והיה לו ניסיון אישי רב יותר בעניינים ערביים. יש לזכור, כי במשך תקופה ארוכה היה אבראהים חשוף להשפעתם של קצינים בונפרטיסטים צרפתים וסיגל לעצמו כמה מרעיונותיהם המפכניים. בהיותו בסוריה ניסה להכניס רפורמות במשפט הצבאי לפי דוגמת המשפט הצבאי הרפובליקני הצרפתי, אך הדבר גרם עד מהרה לתוהו ובוהו ביחסים בין הקצינים לחיילים והיה עליו לחזור לשיטות מסורתיות נוקשות של עונשין.

[1] ר׳ הערך ביירקדאר מצטפא פאשא ועלייתו של הסלטאן מחמוד השני

עם גידולו המהיר של הצבא הנזאמי החריפה בעית איושן של היחידות החדשות בקצינים הנחוצים. משאבי כוח האדם הממלוכים והעות׳מאנים נוצלו עד תומם. הפאשא נאלץ להסתגל לתנאים ולהעלות מש״קים ׳אבנא ערב׳ לדרגות קצונה נמוכות. הותר גם למצרים להיכנס במספרים קטנים לאקדמיות הצבאיות, ואף כי לא ניתנו להם בתחילה דרגות קצונה מלאות, הם רכשו לעצמם בהדרגה מעמד שווה. לאחר שלא עלה בידו לבסס את צבאו הנזאמי על עבדים כושים שנישבו בסודאן, פנה הפאשא לגיוס הפלאחים. אלה לא התרשמו ביותר מתעמולתו של הפאשא, והסיכויים של שירות מסוכן הרחק מן הבית למשך חייהם לא קסמו להם. רבים הטילו מומים בגופם כדי להשתמט מן הגיוס, ואחרים היגרו לסוריה או לערים הגדולות.

הגיוס פתח פתח לעיוותים רבים. קציני הגיוס ו**העמד** היו מגייסים תכופות מספר העולה על הדרוש לפי המכסה, ואח״כ משחררים את המגוייסים המיותרים תמורת תשלום מתאים. המגוייסים הוצעדו בכבלים למרכזי בדיקה; אלה שנמצאו בלתי־כשרים נשלחו בחזרה, ותכופות מצאו את בתיהם ושדותיהם הרוסים. מגוייסים רבים מתו במחלות או מעבודה קשה. רבים אחרים הצליחו לערוק ונרדפו ע״י השלטונות. מתוך 30,000 הטירונים, שגוייסו בינואר 1823, נותרו במחנה האימונים בסופה של אותה שנה 23,000 בלבד; 2,400 נוספים היו מאושפזים בבתי־החולים וארבעה עד חמישה חיילים נקברו מדי יום ביומו.

תכופות נתלוו אל המגוייס בני משפחתו, כדי לחיות חיי מסכנות בשכונות הצריפים והאוהלים, שצצו ליד המחנות. הם התחלקו במנותיו של החייל כל עוד חנתה החטיבה שלו במקום, אך כאשר הוצב בחוץ לארץ נותרה המשפחה ללא מפרנס. לאחר כיבוש סוריה ניתנה הרשות לחיילים רבים לקחת עמם את משפחותיהם, והועלו הצעות להקים ישובים חקלאיים ליד המחנות. השלטונות הצבאיים התנגדו לנישואי חיילים עם נשים סוריות מקומיות, אך יש עדויות לכך שהיו כמה מקרים של נישואים כאלה. בהיותו בסוריה דרש אבראהים מאביו לשפר את תנאיהם של החיילים הנשואים ולהבטיח חינוך לילדיהם.

קו בולט, המציין את הפלאח המצרי כחייל בצבאו הנזאמי של הפאשא, הוא חוסר נטייתו למרוד. הביטוי לאי־שביעות רצונו היתה העריקה. נוכח התנאים הקשים ביותר, כשהוא סובל מחסור, משכורתו מפגרת ומנותיו זעומות, היה החייל המצרי עורק או ממשיך לשאת בעול תוך גילוי כוח סבל בלתי־מצוי. עובדה זו ראויה לציון במיוחד לנוכח המרידות החוזרות ונשנות לפני הקמת **הנזאם־י ג׳דיד**, ויתרה מכך – בהשוואה להתנהגותן של החטיבות הסוריות והאנטוליות בצבא המצרי.

כוח הסבל לא היתה התכונה היחידה בה הצטיין החייל המצרי. מקורות אירופאיים בני־הזמן מציינים לשבח את רוח הצוות שלו וכושרו לפעול במסגרת משותפת. הוא הצטיין כחייל רגלי בקרבות פתוחים בהיקף גדול, כאשר היה בידו ליישם בצורה מדוייקת את התרגילים על־פיהם התאמן. לעומת זאת נתגלה כחסר־אונים בפעולות נגד כוחות ניידים יותר, שפעלו בקבוצות קטנות ובשטחים הרריים, ולא עלה בידו להחזיק מעמד בהתנגשויות, בהן היה ליוזמה האישית משקל רב יותר מאשר לפורמציות נוקשות ותנועות מתורגלות היטב.

יחסם של הקצינים והחיילים אל האירופאים, המשרתים בצבא המצרי, היה תערובת של הערצה והתנגדות. האירופאים בצבא המצרי ניתנים לחלוקה לשתי קטגוריות עיקריות: שכירי־חרב והרפתקנים, שנאלצו לעזוב את ארצותיהם, וחברי משלחות אימונים רשמיות למחצה. כאלה גם אלה נועדו להיות מבחינה טכנית **תעלימג׳יה** (מאמנים) גרידא, ללא סמכויות פיקוד, אך עיקרון זה לא קוים במלואו, במיוחד ביחידות המתקדמות יותר מבחינה טכנית (תותחנים, הנדסה וצי). בעוד שהראשונים ששו במקרים רבים לקבל לידיהם את הפיקוד ממש, שמרו האחרונים בזהירות על נייטרליותם ותפקידם כ״יועצים״. בקטגוריה הראשונה היו מיוצגים כל עמי אירופה (במיוחד עמים ים־תיכוניים), כשהבולטים ביניהם הם צרפתים, קצינים בונפרטיסטים ברובם, שפוטרו מהצבא הצרפתי (ואשר לרבים מהם היה ניסיון קודם במצרים). שכירי־חרב, שהחליטו לקשור את עתידם במצרים, נטו לקבל שמות מוסלמיים ואף את דת האסלאם כדי להתקבל בצורה מלאה ע״י האליטה המקומית. אך דרך זו היתה מלאת חתחתים, שכן, מחד גיסא, לא עלה בידם להתקבל בצורה מלאה כמוסלמים כנים לאחר שפסקו להיות אירופים, ומאידך גיסא, לא יכלו יותר לצפות מבחינה טכנית להגנה מצד הקונסולים שלהם, או ל״יחס המיוחד״ כלפי האירופאים, שהיה אופייני לפאשא ולמשטרו. אפילו סולימאן פאשא (סוו), החשוב שבין הקצינים האירופאיים ואשר מילא תפקיד מכריע בהקמת **הנזאם־י ג׳דיד**, נתקל בקשיים מצד אבראהים פאשא וקצינים גבוהים אחרים, שניסו לדחוק את רגליו. עם כל זאת, יש להדגיש שהקמתו של הצבא הנזאמי לא היתה ניתנת לביצוע ללא עזרתם של מאות הקצינים האירופאיים. תפקידם של שכירי החרב וההרפתקנים, אשר נטלו חלק באופן פעיל ביצירת ה׳נזאם־י ג׳דיד׳ ואשר לחמו בשורותיו, היה חשוב לאין ערוך מזה של משלחות האימונים הצרפתיות הרשמיות למחצה.

איור 68
אבראהים צועד ברגל בראש כוחותיו. ציור של בוסה.

מינהל צבאי

הצבאות העות'מאנים הבלתי־סדירים במצרים פעלו כמעט ללא כל מנגנון מינהלי. מפקד היחידה היה מקבל סמכויות לגייס מספר מסויים של חיילים. לאחר גיוסם היה מדווח על מספרם (בדרך כלל בצירוף תוספת מסויימת, שאת התשלום עבורה היה לוקח לעצמו) ומקבל את התשלום עבורם. החייל קיבל מסמך (**תד'כרה**), שכנגדה קיבל את תשלומיו. עם שחרורו קיבל החייל תד'כרה אחרת, שהעידה שאינו עריק.

שיטות פשוטות אלה לא היו מספיקות לניהול צבאו הנִזאמי של הפאשא. הקושי הגדול ביותר היה בכך, שכל מינהל שהוא, בין לפי הדוגמה האירופאית ובין שלא לפיה, היה צריך להתבסס על קצינים בעלי השכלה בעוד שבמציאות היו רובם נעדרי־השכלה. עם גידולו של הצבא הנִזאמי הוקמה ה**ג'האדיה-נְזארתי** ("מיניסטריון" לעניינים צבאיים). "מיניסטריון" זה פעל כשאר המיניסטריונים של הפאשא, כגוף מבצע גרידא. בתחום טיפולו נכללו ענייני אספקה וציוד, ניהול בתי־החרושת הצבאיים ובתי־הספר הצבאיים (מאוחר יותר הוקם גוף מיוחד למטרה זו), גיוס, סטטיסטיקה של היחידות המזויינות, תשלומים, יחסים עם מומחים זרים. "מיניסטריון" זה הפעיל את גופי המינהל האזרחי בפרובינציות כדי לספק את המצרכים הדרושים לצבא. ל"מיניסטר" או לפקידיו לא ניתנו כל סמכויות. כל בקשה לציוד, מזון או ביגוד נשלחה לעוזרו הראשי (**באש מעאיני**) של הפאשא ורק לאחר מכן הסמיך זה את השר לספק את הפריטים המבוקשים. האירופאים בשירותו של הפאשא ניסו לפתח בסיס למינהל צבאי ולהקים ועדות גבוהות מעורבות לענייני אימונים, ציוד וכו', אך ועדות אלה לא זכו להצלחה.

איורים 69-70
סלימאן פאשא (קולונל סֶוו) — דיוקנאות מספרו של וייגאן.

בעת המלחמה הסורית נאלץ אבראהים להקים מעין מטות כדי לנהל את ענייני הצבא והמינהל. אולם, לא היה כל דמיון בין "מטות" אלה לבין המוסדות האירופאים המקבילים. הם היו מורכבים ממספר גדול של **מעאונים** (מעין שלישים), שנבחרו מבין קציניו, אנשי החצר שלו, אנשי המינהל האזרחי וכדומה. שוב לא הוענקו סמכויות ולא הוגדרו תפקידים. כל ההחלטות כמעט התקבלו ע"י אבראהים, ועל ה'מעאונים' הוטל להעביר את הפקודות ולפקח על ביצוען. פקידו הראשי של אבראהים **(דיואן אפנדיסי)**, חנא בחרי המפורסם, היה מגיש לפאשא דיווחים יומיומיים **(ג'רנאלים)**.

עם התבססותו של מנגנון המינהל האזרחי בסוריה הכבושה אורגנו מועצות **(מג'אלס)** צבאיות־אזרחיות מעורבות כדי לטפל בבעיות צבאיות הנוגעות לאוכלוסיה האזרחית. המינהל הצבאי היה אחד הסקטורים הפחות מֻאמיים של המוסד הצבאי. הפאשא העדיף לפעול בדרך העות'מאנית השרירותיות הישנה, שהוכיחה את עצמה, במקום לפתח שיטות אדמיניסטרטיביות אירופאיות שיטתיות, שנראו לו כמיותרות.

איור 71
אבראהים פאשא במדי מפקדו העליון של הצבא המצרי. ציור של פלאטל משנת 1840.

ד. מסקנות

שלטונו הבלתי־מעורער של מחמד עלי במצרים נשען ביסודו של דבר על כוחו של **הנִזאם-י ג'דיד**. שאיפתו להקים צבא חזק, הבנוי לפי המתכונת האירופאית, היתה מונחת ביסודן של רפורמות חקלאיות, תעשייתיות, חינוכיות ואדמיניסטרטיביות רבות. עם התפתחותו של הצבא במתכונת מערבית נסתמנה הבחנה ברורה בין הפונקציות האזרחיות לבין הצבאיות של המדינה, והונחו היסודות למינהל אזרחי. המוסד הצבאי נהפך מגורם השולט בחיים הפוליטיים למכשיר בידי הממשלה. הצבא הנִזאמי יצר את המסגרת למגע הדוק ומעמיק יותר עם בני המערב והמדענים והטכניקות האירופאיים. הצלחותיו וכשלונותיו בשטחים צבאיים שונים מוכיחים שוב, כי קיים מיתאם ברור בין רמתה המדעית־טכנית והסוציו־פוליטית של ארץ מסויימת לבין הפוטנציאל הצבאי המודרני שלה. היה זה לקח שלא נעלם מעיניהם של המתקנים הן במצרים והן בתורכיה.

את תפקידו החשוב ביותר בהיסטוריה המודרנית של מצרים מילא הצבא הנִזאמי בגיוסם של הפלאחים המצרים. הגיוס פתח בפני המצרי המקומי את הדרך להשתתפות פעילה בחיים הצבאיים ומכאן גם בחיים הפוליטיים. העלאתם של

איור 72
מחמד עלי סוקר את צבאו. החייל שבחזית לובש את מדיו החדשים של הנִט'אם אל־ג'דיד. ליתוגרפיה בת הזמן מאת אנגלמן.

חיילים 'אבנא ערב' לדרגת קצינים, ויותר מכך, כניסתם של מצרים מקומיים צעירים כצוערים לאקדמיות הצבאיות הכשירו את הקרקע לשבירת העליונות של ה"תורכי" במוסדות השלטוניים והצבאיים של מצרים בעתיד. ולבסוף, הצבא הנזאמי, בדומה לממשלתו של הפאשא, זוהה במרוצת הזמן עם מצרים וכך סייע לזרוע את זרע הפטריוטיזם המצרי. צחוק הגורל הוא שמחמד עלי, אשר בא למצרים כקצין בחיל המשלוח העות'מאני כדי להשיב את השלטון העות'מאני בה על כנו — אותו הפאשא אשר קיווה לצבור די כוח במצרים כדי להתחרות על השלטון באסתאנבול — נמצא מגבש במצרים ישות פוליטית נפרדת ומניח את יסודותיה של המדינה הלאומית המצרית המודרנית.

לאחר שעיינת היטב במאמרו של ד' פרחי — ענה בכתב על השאלות הבאות:

שאלה 6

בתיאורו את הצבא כותב וטיקיוטיס:[18]

> [...] אולם לא שיפור החקלאות המצרית דווקא עמד בראש מעייניו של מוחמד עלי בשנים הראשונות לשלטונו. הוא נתן אז עדיפות ראשונה ליצירת צבא חזק, העשוי לשמור על מעמדו ולתמוך בשלטונו. כל יתר הדברים — אחת היא אילו תכניות כבר הגה או עתיד היה לפתח לאחר מכן — היו כפופים להגשמת המטרה הזאת. כפי שעשו הסולטאנים התורכיים, סלים השלישי ומחמוד השני, כך קבע גם מוחמד עלי את הקמתו של צבא חזק, ציודו ואימונו בשיטות אירופיות, כאבן־פינה ל"סדר החדש" שהנהיג. במהרה נעשה הצבא הזה יסוד לכל התיקונים במדינה. כל אביזר אחר של מודרניות ושל חדשנות אירופית היה בבחינת מוסף ומשלים למילוי צרכיו של המוסד הצבאי החדש. בקצרה, הפאשא ראה בציביליזציה (לפחות בזו האירופית) מערכת של אמצאות וכלים המשמשים לאירגון, חימוש ואימון צבאו, שמצדו היה הערובה הבטוחה ביותר לעצמאותו שלו.

תאר והסבר את הקשר, שבין בניית הצבא של מחמד עלי לבין הריפורמות שלו בשאר תחומי בניית המדינה המצרית (בכתב, כשלושה עמודים).

שאלה 7

ההיסטוריון הולט כותב בספרו,[19] כי מחמד עלי ניסה להתחמק מבניית צבא, המבוסס על גיוס הפלאחים. נתח את הבעייתיות, שניצבה בפני מחמד עלי בבואו להקים צבא מודרני על בסיס המבנה החברתי המסורתי, כפי שמצאו במצרים.

לפני שתיגש לחיבור תשובתך (עד שלושה עמודים) עיין בשני קטעים נוספים. הראשון בהם הוא תיאורו של וטיקיוטיס:[20]

> קבוצת הצוערים הראשונה, שאומנה באסואן, נבחרה מבין הממלוכים של הפאשא עצמו. אפשר שאסואן נבחרה בכוונה כמקום המכללה הצבאית מפני שבהיותה מרוחקת ממרכז העניינים אפשר היה למנוע את חניכיה הממלוכים השאפתנים מלהיתפס לפעילות חתרנית. מכל מקום, אימון הקצונה בלבד לא הספיק להקמת צבא; לקבוצה דרושים היו גם חיילים לפקד עליהם. ואילו באשר לגיוס החיילים נתקל הפאשא בקשיים רציניים. כיצד לגייס אותם ומאילו שדרות או מעמדות של החברה — אלה היו שתי בעיות קשות. מחמד עלי הוציא מכלל חשבון את גיוסם של תורכים ואלבאנים לצבאו החדש מפני הטעמים שכבר הוזכרו: המשמעת והציוד שלהם לפקודות עשויים היו להיות, בלשון המעטה,

---

18 וטיקיוטיס, **שם**, עמ' 57.

19 הולט, **שם**, ע"ע 181-183.

20 וטיקיוטיס, **שם**, עמ' 58.

מפוקפקים. גיוס חובה של ילידי הארץ, לאחר שלא ידעו זה מאות בשנים טעב שרות צבאי מהו, עלול היה להביא עליהם חוויה מפתיעה ומרעישה מדי, ועלול היה לגרור זעזועים באוכלוסייה. ייתכן גם שמחמד עלי התכוון להועיד את האוכלוסייה המצרית לחקלאות האינטנסיבית שתיכנן למען הגדלת הייצור. על כן פנה לזמן מה אל סודאן כמקור אפשרי של מגויסים לצבאו. ייתכן שאחד המניעים לכיבוש קורדופאן וסינאר היה הצורך בכוח־אדם בשביל הצבא החדש אף שתחילה נכבשה נוביה אגב מרדף אחרי ממלוכים נמלטים. עשרים אלף סודאנים גויסו איפוא לצבא, אלא שרבים מהם מתו מחמת פגעי האקלים ומחלות אנדמיות וכל הניסיון נכשל לחלוטין. לכן אנו מוצאים בשנת 1823 את מוחמד עלי פונה לגיוס מצרים לצבא. מהם הורכבו באותה שנה שש החטיבות הראשונות של הצבא החדש ונמסרו לפיקודם של קצינים בוגרי המחזור הראשון של אסואן.

הקטע השני הוא מתוך דין־וחשבון בריטי נרחב, שנכתב בידי ג'ון בואורינג (John Bowring) ופורסם בלונדון בשנת 1840:[21]

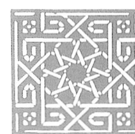
בשנה הנוכחית [1838] הגיוס היה ער במיוחד, ועל כן ניכרת ירידה במספר הגברים [בכפרי מצרים], וכן החל להיות נפוץ שוב נגע הטלת המומים כאמצעי נגד לקיחה לצבא הנט'אם. הגיוס, שהיה נכפה באמצעים בלתי סדירים, ואשר עולה עתה על פסים ארגוניים סדירים, מוציא ממעגלי העבודה מספר רב של גברים. מספר זה עולה על המספר הדרוש לצבא, היות שההמונים עוזבים את אדמותיהם ואחרים קוצצים באבריהם כדי להימלט מן הגזרה. כתוצאה מכך העבודה בשדות נפגעה, ואנשי המינהל מפעילים שיטות של שחיתות ושוחד. פלאח, העשיר במעט מחבריו, יוכל על־ידי 'מתן בסתר' לפדות עצמו מן הצבא.

אחת הסיבות לתשישות צבאו של הפאשא היא מחלת הגעגועים הביתה, הנפוצה בקרב אנשיו, פגע מסתורי ובלתי ניתן לריפוי. איש רפואה בשירות הפאשא אמר לי, שמספר האנשים הגוועים למוות מבין הפלאחים המגויסים כשהם טובעים ביגון הגעגועים הביתה הוא ניכר מאוד... "איני יכול להחזיקם בחיים — הוא סיפר לי — כאשר הם מתחילים לחשוב ולדבר על ביתם".

---

21 J. Bowring, *Report on Egypt and Candia*, London, 1840.

3.3

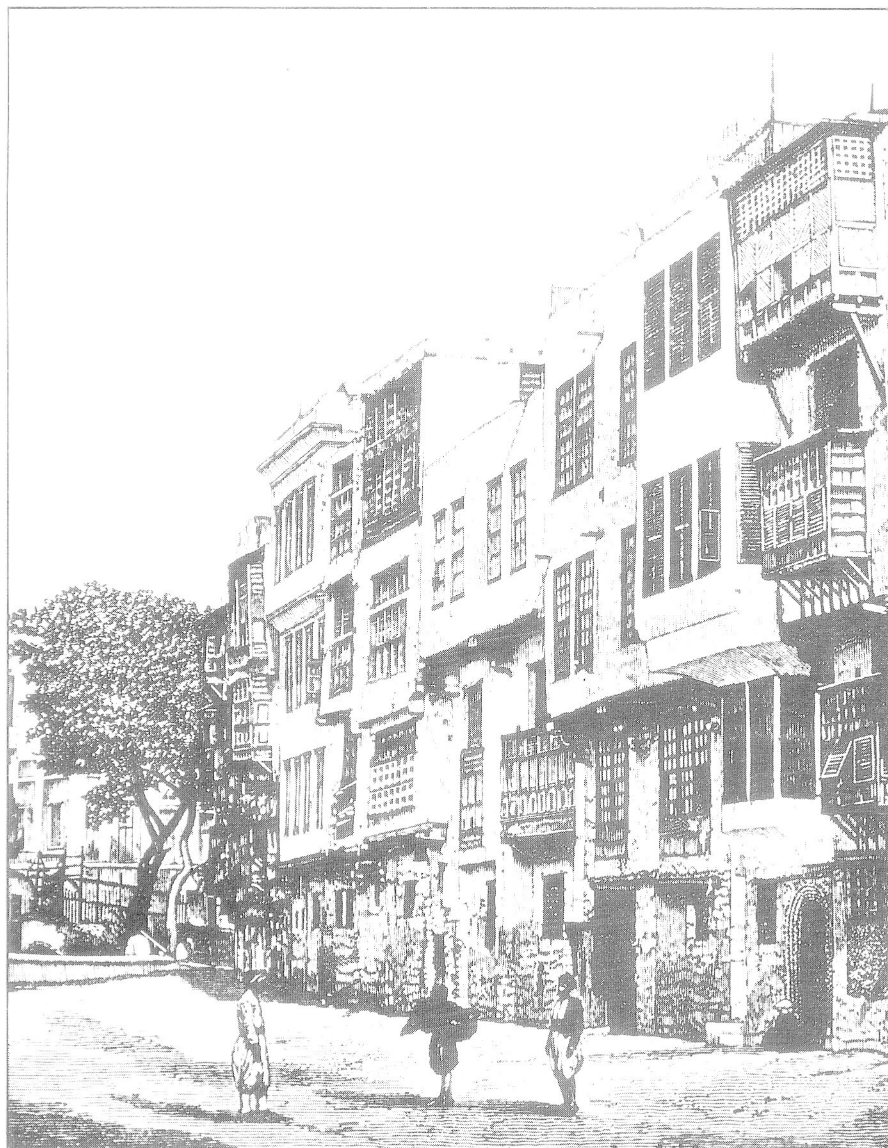
החברה במצרים ומפעל הריפורמות

קרא שוב בספרו של שמיר, ע"ע 64-68.

לפניך קטעים נרחבים מן הדין-וחשבון, שכתב הבריטי ג'ון בואורינג בשנת 1838 (ואשר פורסם בלונדון בשנת 1840). שים לב: הדו"ח נכתב כשנה לפני מפלת נציבין וראשית שקיעת מפעלו של מחמד עלי, כלומר בעת היותו עדיין בשיא תנופתו ובמלוא כוחו. קרא את הדו"ח בעיון רב, וענה על השאלה הבאה בסופו.

שום דבר ודאי אינו ידוע באשר למספר תושביה [של מצרים]. בתקופות הקדומות של ההיסטוריה שלה דיבר הרודוטוס אודות 20,000 ערים מיושבות-היטב; אולם זהו סגנון בלתי בהיר של כתיבה. הונח, בכל אופן, שהאוכלוסייה מנתה בעת העתיקה לא פחות מ-8,000,000 נפש; הממשלה [המצרית] מעריכה אותם [את מספר תושבי מצרים בעת כתיבת הדו"ח] ב-3,200,000; אולם מצאתי זאת כבלתי אפשרי להגיע למשהו הדומה לחישוב מדויק. דעתם של הבקיאים היא, שמספר התושבים הוא בין 2,000,000 ל-2,500,000 [השווה ל**שמיר**, עמ' 65]. הקופטים נעים במספרם בין 150,000 ל-200,000; מהם כ-6,000 המשתייכים לכנסייה הרומית, תחת הנהגתו של בישוף, הממונה על-ידי האפיפיור. מספר התורכים [כלומר, דוברי התורכית] הוא בין 18,000 ל-20,000. יש כ-3,000 יהודים, מעט פחות מ-2,000 ארמנים, 7,000 יוונים ו-6,000 פראנקים-קתוליים.

הקשיים בעריכת אומדן מדויק של האוכלוסייה הוגדלו על-ידי המעמד של חוקי האסלאם ומנהגיו, אשר מוציאים חצי מן האוכלוסייה [הנשים] מהשגחת המשטרה. לכל בית יש מדור לנשים, וכל מדור-נשים הוא בלתי ניתן לגישה. כדי לרשום לידות, הכרחי הוא שתהא גישה למשפחות, או לאלץ ראשי משפחות לדווח בעצמם על לידות. אולם אין כוח שיוכל לאכוף השקפה כה מנוגדת להרגלים המסלמיים. מעבר לכך, כל ניסיון לערוך מיפקד-אוכלוסין, ייחשב כצעד מכין לקראת איזה מס חדש וייתקל בהתנגדות, או ייסוכל. שום הבטחה ממושל או רשות כלשהם, שהמיפקד נועד למטרה תמימה, או אפילו מועילה, לא היתה זוכה להקשבה; והכל היו עוזרים לכל להתחמק ולזייף את התוצאות.

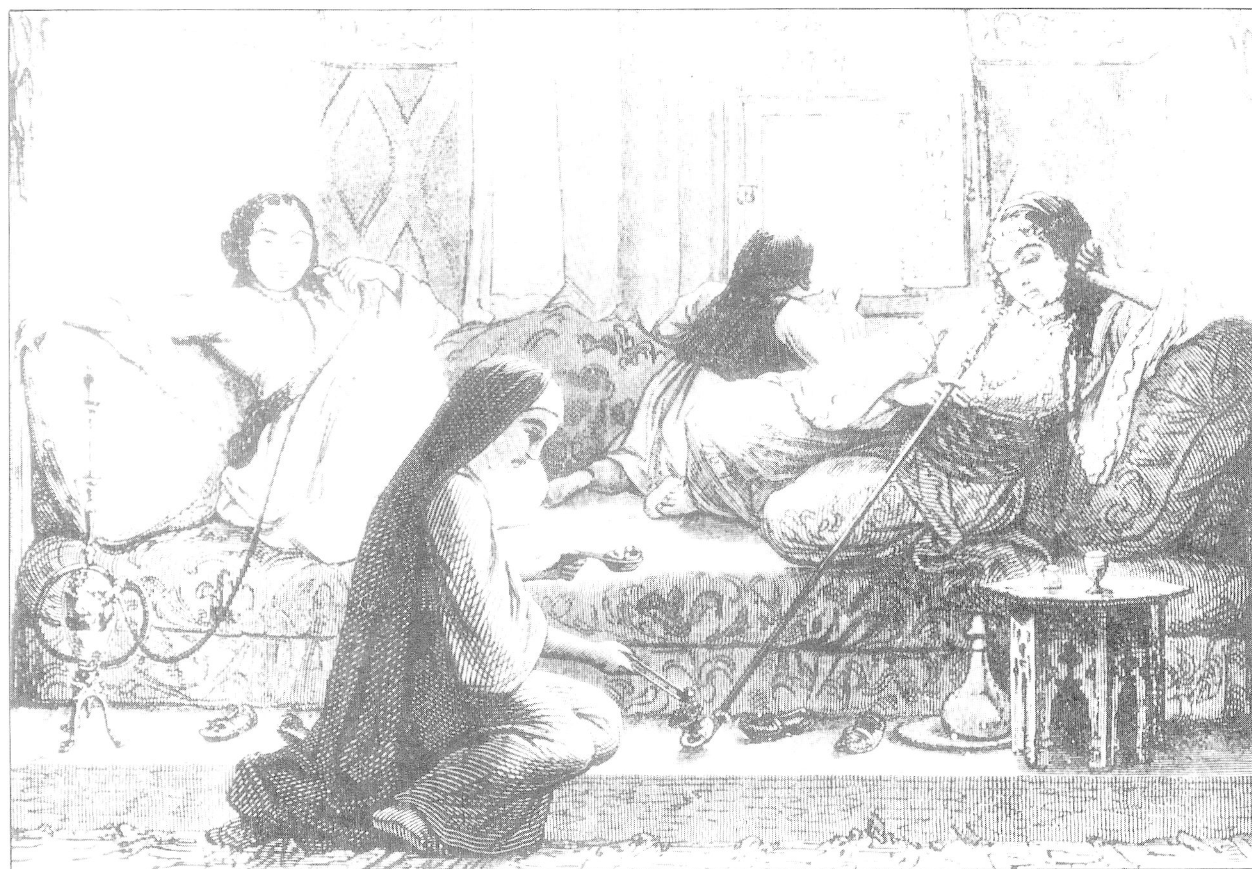

איור 73
רחוב ברובע אזבכיה שבקאהיר. שים לב למשרביות – שבכות־העץ המאפשרות לנשים להציץ החוצה, מבלי שניתן יהיה לראותן מן הרחוב. ציור מספרו של אדוארד ליין.

ניסיונותיו של הפאשא לערוך מיפקד

מחמד עלי עשה ניסיון כושל, לפני כמה שנים, לבדוק את מספר תושבי קאהיר,[1] בירתו. לא רק שהמעמדות הנמוכים התאחדו להתנגד לרשויות, אלא גם אישים מכובדים. גם אלה, שהיו להם קשרים אמיצים בחצר הפאשא, נטלו חלק בהתנגדות למיפקד. הפאשא לא יכול היה איפוא להשיג תוצאות משביעות רצון, ונסוג מביצוע העניין. ואולם, אין לך דבר רצוי יותר, ויעיל יותר למימשל מצרים, מאשר השגת אומדנה סבירה של תושביה. כל מערכת המיסוי של הארץ, עם כל החריגות שלה – שיטת גיוס החובה, עם כל הסבל שלה – מבוססות על ניחושים גסים באשר למספר האנשים. הזדמן לי פעמים רבות לדון על הנושא עם מחמד עלי, והצעתי לו להתקדם בשלבים להשלמת המטרה, ובאופן שלא יעורר את הדעות הקדומות של העם. הצעתי להתחיל בעריכת חישוב מדויק של מספר הבתים במחוזות השונים; דבר שיאפשר ניחוש מדויק יותר של האוכלוסייה. מספר הקבורות ניתן אף הוא להשגה; וכך בהליכה מן הקל אל הכבד אפשרי הוא להוציא אל הפועל אף את הקשה ביותר.

מפקדי אוכלוסין מסודרים נערכו במצרים רק לאחר הכיבוש הבריטי (שעליו נלמד להלן ביחידה 6). החל משנת 1897 נערכו במצרים מפקדי אוכלוסין סדירים כל 10 שנים.

איור 74
נשים בחרם — אגף הנשים — בבית בקאהיר. איור מתוך ספרו של אדוארד ליין (Lane). *An Account on the Manners and Customs of the Modern Egyptians* שפורסם בלונדון בשנת 1836.

קשיים בעריכת מיפקד

המשימה לספור את אוכלוסיית המזרח תהא תמיד מביכה. רעיונותיהם של בני המזרח באשר למספרים — מבולבלים הם בדרך כלל. קרה לי, שהלכתי לכפר ושאלתי את השיח׳ על מספר הבתים בכפר; הוא ענה — עשרה, וזאת בזמן שאני עצמי ספרתי כמאה. בנוסף על חוסר בהירותו של עצם תפיסת המספרים, מקנן בהם הפחד מפני גביית מסים. ברור הוא מכל מקום, שגיוס החובה במצרים, כמו בכל חלק אחר של האימפריה העת׳מאנית, הוביל [לאחרונה] להתמעטות רבה מאוד של תושבי הארץ.

כושר ההתרבות של המצרים

כושר ההתרבות של הגזע האנושי בעמק הנילוס הוא כה עצום, שדי בתקופה קצרה של שלווה והפסקה בגיוס לצבא, וכבר מסתמן גידול מהיר של האוכלוסייה. נוכחתי בכך בייחוד במחוז פַיום, היכן שמספר שנים לא היתה קריאה לגיוס, והערים והכפרים מלאו במהרה בילדים. בארץ כמו מצרים, מקום שחוסר הפרופורציה בין מספר הנשים והגברים רב, עוזרת הפוליגמיה למלא את החוסר, שנוצר על־ידי הדרישה המתמדת לגברים צעירים. בשנים מעטות ביותר, כאשר הארץ במצב של רגיעה, מספר התושבים יוכפל. החיים הם פשוטים ותמיד דרושים בני־אדם לעבודה. נישואים מוקדמים מקובלים על הכל והגזע המצרי הוא פורה כל כך, שאישה צעירה נראית לעתים נדירות ללא ילד על כתפיה. אולם היעדר השוויון המספרי בין המינים הוא גדול במידה שלא תיאמן. על־פי המספרים הממשלתיים, היחס בין נשים לגברים הוא 135 ל־100. אני מעריך שהמצב עוד גרוע מכך.

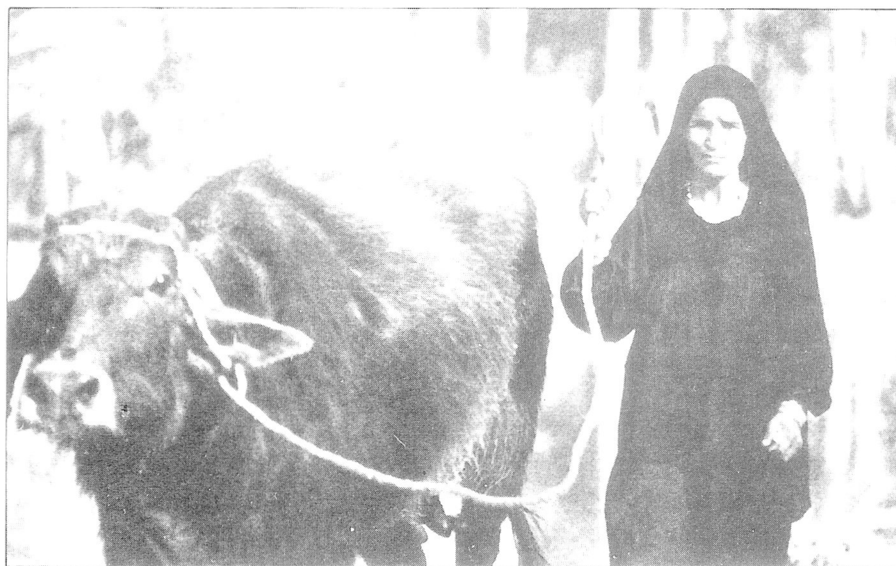
הקבוצות האתניות של מצרים

על מנת להגיע לאומדן כוח־העבודה ולהערכת ההתפתחויות המסחריות האפשריות של מצרים, יש לסקור בחטף את קבוצות־האנוש הרבות, הנבדלות זו מזו כמו שנבדלת כל אחת מהקסטות [שדרות] ההודיות מחברתה, והעוסקות במקצועות השונים כפי ששונה אופיין הנפרד. כמעט כל הייצור החקלאי של הארץ נמצא בידי הפלאחים המסלמים. הקופטים הנוצרים ממלאים את כל הפונקציות של לבלרים ומנהלי־חשבונות; התורכים [כלומר — המוסלמים דוברי התורכית] הם השולטים העיקריים בכל מקום; צאצאיהם של מהגרים מארצות הים התיכון, לסוגיהם הרבים, הם הסוחרים והחנוונים; והכושים מועסקים כמעט כולם בשרתות־בית. עד השנים האחרונות המשתייכים לקבוצות המסלמים המצרים דוברי הערבית לא הגיעו לעמדת־כוח כלשהי; ואפילו עתה, לתורכים יש כמעט מונופול על כל התפקידים הרשמיים במצרים.

הפלאחים

אדם מקרב הפלאחים דוברי הערבית יצלח אך בקושי כמעביר איגרות וכשליח, והניקלה ביותר מבין דוברי התורכית, נחשב אוטומטית שייך למעמד גבוה מזה של התושב המקומי. רגש הנחיתות והצייתנות של המקומיים הוא כה מקיף ומוחלט, שהם מכירים בזכותם של התורכים המעטים לשלוט על מצרים רבים, ומביעים זאת באומרם לעתים קרובות: "אנו רק **פלאחים**". **ההרגל** [הדגשת צוות הקורס] של כניעות מושרש בפלאחים: הוא חלק מחינוכם, והתקיים מאז זמנים עברו; ולמרות שהחינוך המודרני יצר אצל כמה מהם רגש מעורפל של לאומיות, יחלוף עוד זמן רב עד שיהיו לרעיון השפעה של ממש או השלכות מעשיות. למרות הרגלים אלו של כניעות, שמקורם בעבר הרחוק ביותר, החל בהדרגה לחול שינוי בעם המצרי. פונקציונרים מצריים, שלפנים פשוט לא נמצאו, נמצאים עתה [במשטרו של מחמד עלי] הן במימסד האזרחי והן במימסד הצבאי. קופטים כערבים זוכים לפעמים לסמכויות רשמיות. רשויות הדת והמשפט היו כבר מזמן בידיהם, וכוחה הגדל של האוכלוסייה המקומית הולך ובולט לא רק על רקע הצמצום במספרם של התורכים, אלא גם בהשתלטותה על חיי הכלל של הרוח הסובלנית, המאפיינת את המצרים יותר מכל אחת מקבוצות המסלמים האחרים. מסלמים, נוצרים ויהודים חיים במצרים בהרמוניה גדולה הרבה יותר מאשר הכיתות הנוצריות השונות בנצרות. יש שנאה כוללת לעבודת אלילים, אולם רוח אי־הסובלנות אינה קיימת מעבר לכך.

· להרחבה בנושא זה ראה מאמרו של גבריאל בר, "כניעות הפלאח המצרי" (**המזרח החדש**, כרך י"ב, תשכ"ב-1962, ע"ע 55-63). במאמר זה יוצא בר כנגד קביעה זו, שרווחה בתיאורי נוסעים ובמחקרים (כולל דו"ח בואורינג).

איור 75
פלאחית נוצריה

איור 76
פלאחים מצריים

אוכלוסיית הפלאחים של מצרים מספקת כמעט את כל העובדים החקלאיים של הארץ; וזהו אף המעמד, שממנו שואבת הממשלה את כל חייליה, וכל אומניה ופועליה. הם [הפלאחים] בכללם כנועים ואינם חמושים. גורלם האישי לא שפר בשל התמורות, ונדיר הוא שמישהו מהם צובר עושר. שכירי־היום משתכרים רק כדי מזונם היומי, והסימנים היחידים, המראים כי מישהו מהם התרומם קצת מעל רמת הקיום הבסיסית, הם כמה תכשיטים ממתכת, הנרכשים בעמל ובשכר המועט של עבודה חקלאית, או עוברים בירושה מן הדורות הקודמים. בקתת־הטיט, שהפלאח גר בה, אין לה לא רצפה ולא חלון, והכלים היחידים שבבעלותו הם מן הסוג הזול והעממי ביותר. למרות זאת, הפלאח הוא העליז והנהנה מחייו; חסר דאגה באשר לעתיד. הניחו לו לעבד את אדמתו הטובה ולהשקותה במי הנילוס — והוא לא ישאף ולא יחלום למצב טוב יותר; הוא מרוצה, למרות העבודה הקשה, לזכות במעט מפרי עמלו. על הפלאח ניתן לומר כפי שנאמר על המצרים הקדמונים: "הם דבורים, עמלים תמיד, עמלים תמיד בשביל אחרים, לא עבור עצמם". אהבת הפלאח לארצו ולנילוס שלו היא אהבה מלאה. הרחק אותו מהם — והוא יאבד. הוא אינו יכול לחיות שנה מחוץ לכפרו; קברו חייב להִכּרות במקום שעמדה עריסתו. אולם הוא הכנוע מבין כל האנשים. הוא יעדיף למות ולא למרוד. הוותרנות היא מידתו העיקרית; חוסר הסבלנות אינו ידוע לו; חייו, אמונתו, החוק שלו, הם כניעות. "אללה כרים!" הוא נחמת השעה שלו, ברכתו התמידית. הוא נברא לשלום, לא למלחמה; ואף כי הפטריוטיזם* שלו עמוק, אין בכך אהבת התהילה או הדחף לכיבושים. לאומיותו מתבטאת בזיקה למקום מגוריו, והיא מאוד עמוקה.

בגזע הזה, הגזע של עיניים בורקות ודמויות יפות, אי אפשר להתבונן, אלא בסקרנות ועניין. מכל העליזים הוא העליז ביותר; העשוי לאושר יותר מכולם, הרגשני ביותר. אם ימים של שלום ושגשוג בחלקם — אילו שירים, איזו מוסיקה, אילו הנאות!

* על צמיחת הפטריוטיזם והלאומיות המודרנית נלמד להלן ביחידה 7.

הקופטים

השפעתם של הקופטים הִנה ללא ספק השפעה הולכת וגדלה, וקרוב לוודאי שהם ימלאו תפקיד לא קטן בהיסטוריה העתידה של מצרים. עברו עליהם מאות שנים של סבל אכזרי, רדיפות והשפלה. בעיני התורכים היו הם תמיד הכלבים השוטים של העם המצרי; בכל זאת הם גזע ידידותי, שקט ואינטליגנטי, אשר חסרונותיו צמחו מתוך חיפושם אחרי מחסה מפני עוולות ושוד. סימפטיה כלשהי, יתכן כתוצאה מסבל משותף, קיימת בין הקופטים והערבים. הם המפקחים, הלבלרים ומנהלי־החשבונות, המודדים והפקידים, בקצרה — המשכילים של הארץ. למשרדי ניהול־החשבונות — הקופטים הם מה שהפלאח לשדה ולמחרשה. מספרם קבוע למדי; יש לי סיבה להאמין, שבכמה מהמחוזות הכפריים הם מאמצים לפעמים את האסלאם, למרות שצעד זה מחייב אותם לגיוס החובה, שממנו משוחררים הנוֹצרים.

בפולחנם הדתי הם משתמשים בשפה המצרית העתיקה, או הקופטית. הפטריארך דיווח לי, שהוא חישב ומצא, שמספר הקופטים הוא כ־150,000. אני חושב, שזוהי הערכה נמוכה מדי. רבים מהם מועסקים במשרדים הציבוריים; השכלתם הממוצעת עולה בהרבה על זו של המֻסלמים, אך בינם לבין המתיישבים האירופים אין כמעט כל מגע, ועל מנהגיהם הביתיים ידוע מעט, כמו על אלה של המסלמים.* נשיהם מופרדות (בדומה למסלמים), ויש להם הרמונות כמו לבני־מזרח אחרים. בחלקים הרחוקים ביותר של מצרים נוצרה אצלם הפוליגמיה, והם מלים את ילדיהם. בקאהיר הם גרים ברובע נפרד. מעטים מהם אמידים, ומהם עוסקים במסחר בהיקף גדול. יש להם בתי־ספר רבים, אשר בהם נרכשת השכלה אלמנטרית, אולם לא מעבר לכך. שימוש בסמים הוא מנהג רווח בין הקופטים. בבתי־החרושת של הפאשא מועסקים קופטים רבים כאורגים בנולי־יד. הקופטים טוענים להיותם יורשיהם הבלעדיים של המצרים העתיקים, ומחשיבים את האוכלוסייה הכפרית החקלאית, אשר כמעט כולה מֻסלמית, כגזע נחות; אולם לנו אין סיבה לחשוב, שהנוצרים הקופטים לבדם הם צאצאי השבט המצרי העתיק. למרות שהחינוך נפוץ בתוכם, יותר מאשר בקרב הגזע הערבי, לא יצאו להם מוניטין באשר ליושר ולהגינות.

* המזרחן הבריטי אדוארד ליין היה מן הבודדים באנשי המערב, שהצליחו לחדור אל נבכי החברה המצרית. ליין התגורר (בדומה למקובל בקרב האנתרופולוגים בימינו) בקִרב בני קאהיר, כאחד מהם, ובספרו (שהופיע לראשונה בשנת 1836, שנתיים לפני פרסום דו"ח בואורינג) ישנו תיאור מקיף וחודר של חיי הבית המצרי, וכן תיאור נרחב גם של הקופטים (אף שתיאור זה מבוסס בעיקרו על עדות שמיעה).

התורכים

מספר התורכים [דוברי התורכית] או העֻתְ'מַאנְלים במצרים אינו עולה על 20,000, אולם הם אינם מתוחלפים או מתוגברים, כבעבר, באמצעות ייבוא של ממלוכים צעירים; כך שמספרם והשפעתם פוחתים מדי שנה. הם מפוזרים בכל רחבי הארץ, בין שניים לשלושה בכל כפר, בין 10 ל־20 בכל עיר. בערים הראשיות מספרם ניכר יותר. הם תופסים את כל העמדות מעל הקופטים; אולם גם מעמדם השתנה; הם אינם, כבעבר, אדוניהם של הכל. חייל ערבי בן הדור שעבר היה נתון לרחמי הקצין התורכי שלו; אך עתה אין זה כך. ערבי מן השורה יכול לפנות בקבילה על קצין תורכי לדיואן של הקונסול שלו.* קווקאז וג'ורג'יה [גרוזיה] סיפקו בעבר למצרים את רוב הפאשות והביים; ואולם מעט תגבורות באות משם עתה, וכתוצאה מכך הם הם האצולה השלטת על הקרקע, ולמרות מיעוט מספרם — כה חזק, כה כללי, הוא הרגל הצייתנות של בני המקום, שאדנוּת נראית בכל מקום בקשורה עם "המעטים" של הגזע החיצוני, וכניעות — עם ה"רבים" של האוכלוסייה המקומית. יחד עם זאת יש לזכור, כי ההגירה של תורכים אל מצרים קטנה ביותר והשפעתם של בני המקום נמצאת בסימן גידול בשל מינוּיָם לעמדות של כבוד וכוח. מנהל־החשבונות הראשי, בציליוס בי למשל, הוא קופטי מקומי. אם העניינים ימשיכו במהלכם הנוכחי תיפסק בתוך שנים אחדות, כמעט לחלוטין, הגירת התורכים; וילידים, בין מֻסלמים ובין נוצרים, יהיו אדוני הארץ. באופי האוכלוסייה הולך ומסתמן שינוי משמעותי. האלמנט המצרי מחליף בהדרגה את האלמנט התורכי. השפה הערבית הופכת בהדרגה ובהתמדה לשפת השימוש

* ר' להלן הערך "אבראהים, מחמד עלי ותעמולה ברוח הערביות"

למטרות רישמיות. דינים וחשבונות ציבוריים נערכים בערבית. תזכירים וצווים, היוצאים מהרשויות התורכיות, מנוסחים אף הם בלשון בני המקום. ערבים מועסקים בשירותים, שלפני דור הם אף לא חלמו עליהם. מספר התורכים בקאהיר הוא כ־5,000, באלכסנדריה כ־2,000. 3,000 אמורים להיות מפוזרים במצרים התחתית והעילית. רוב הגרים בבירה קשורים לחצר ולמימשל; והגרים בפרובינציות הם ברובם בעלי־אחוזות. הרוב המכריע של ילדיהם מתחנך בבתי־ספר צבאיים, ומיועד לצבא. יש כ־2,000 ממלוכים, מסופחים למשפחות תורכיות — רובם גברים צעירים, המתפקדים כמשרתים וכשומרים צבאיים; כן יש כ־300 יוונים מסלמיים, הממלאים תפקידים דומים. יש בערך 3,000 משפחות מג'ורג'יה, מקווקאז ומאזורים נוספים. לכך יש להוסיף את התורכים קציני צבא הפאשא בנוביה, בערב ובסוריה,* וכן פונקציונרים אחרים, המפוזרים סביב נחלותיו.

* שים לב, שהדו"ח נכתב עוד טרם הנסיגה המצרית מסוריה.

לפני כמה שנים מספר התורכים בקאהיר לבדה הוערך ב־9,000, ציבור השווה־כמעט במספרו לזה שהתיישב בבירה המצרית בזמן הכיבוש העת'מאני. על משפחותיהם הוערך מספרם ב־35,000 נפשות.

בדוים

באשר למספרי הבדוים, או ערביי־המדבר, היושבים במצרים אין אפשרות לערוך אומדן מדויק. אמצעי הקיום שלהם מוגבלים ביותר, וסביר שמספריהם קבועים. לא חל שינוי לא במנהגיהם ולא בהרגליהם מאז זמנים עברו. הם שומרים על התבדלות מכל גזע אחר, ולעתים נדירות, אם בכלל, הם נישאים נישואי תערובת עם הפלאחים או עם הכושים של מצרים עילית; למרות שכמה מאלה האחרונים [הכושים] נראים ביניהם כעבדי־בית. כמה מהבדוים יושבים קבע על גבול המזרע, היכן שהם מבלים כמה מחודשי השנה עם העדרים והמקנה. הם נראים במספרים

איור 77
פנטזיה בדוית

ניכרים בערים הגדולות ומהווים בצבא את עיקר מניינו של כוח הגמלים, בהמות שהן אמצעי־המשא היחידי למעשה במצרים. פיסית, הם גזע אציל במראהו; הם הולכים בצעד גאה ונועז, לבושים בפשטות ונראים כאדישים לעולם ולמותרותיו. אולם הם הפסיקו, במצרים לפחות, לחיות על השוד, אשר אִפיין אותם בעבר: מקרי שוד של נוסעים הפכו נדירים ביותר, ובאותם מקרים ספורים שקרו — היתה הרדיפה אחר מפירי החוק כה נמרצת, החיפוש כה יעיל והעונש כה כבד, שהפרת החוק מתרחשת לעתים רחוקות מאוד. באזור פיום נראים הבדוים כמאמצים בהדרגה חיים של רועים שלווים. בשטחי המדבר, הקרובים למזרע, נטשו רבים מהבדוים את אוהליהם, והפכו עצמם לחקלאים נמרצים. כך או כך, הם אינם אורחים קרואים אצל שכניהם הפלאחים. לממשלה הם מספקים יחידה לא סדירה של פרשים וזוכים ליחס מועדף של הרשויות. מס־הקרקע שהם משלמים הוא נמוך, והיכן שהם טייבו אדמת בור והביאוה לכלל עיבוד — אין הם משלמים מס־קרקע במשך כמה שנים. הבדוים הם עתה במצב של כניעות מוחלטת למחמד עלי, ונראה שנטשו כל רעיון של התנגדות לכוחו. מ׳ לינאן (M. Linant), אשר חי יותר משנתיים במדבר ביניהם, אמר לי, שהוא נכח בכמה מדיוניהם בעת שהטרידו אותם חיילים, שנשלחו על־ידי הפאשא כדי להטיל עליהם מרות, ותוצאת דיוניהם הממושכים היתה ההודעה הבאה, ששלחו למפקדם: "אנו איננו צריכים להיכנע לך, אנו יכולים להרוס כל אחד מכם ללא כל קושי, איש מכם לא יוכל להימלט, אך אנו מכירים את אדונך, ויודעים שהוא יכול לשלוח צבא כה רב, שאותו לא נוכל להביס. לטובתנו, איפוא, עלינו להיכנע, ואנו נכנעים." זמן קצר לפני כן, כתוצאה מחוסר־הבנה כלשהו עם הפאשא, הם תקפו שיירה של עולי־רגל למכה ושדדו ממנה קפה ומשי בסכום של כעשרים אלף דולר; הקפה נצרך מהר, המשי נהרס מהר; וצבא סדיר, שנשלח נגדם, לקח בשבי את השיח׳ ובניו. הם לא שוחררו עד שהשיבו את מלוא הערך של כל מה ששדדו; אף שאיבדו בכך את רכושם. הם סיכמו את לקחם באומרם ללינאן: "שוד שוב איננו עיסוק רווחי".

הארמנים

הארמנים, למרות שאינם רבים, הם בעלי השפעה, ותופסים רבות מהעמדות הבכירות ביותר בממשל. בוֹעַ׳וֹס בֵּי, ראש הממשלה של הפאשא, הוא נוצרי ארמני. בשל בקיאותם בשפות זוכים הם במשרות מזכירים ומתרגמים. רבים מהם צורפי זהב וכסף, אחרים עוסקים במסחר ובמלאכות־יד שונות. בדרך כלל הם משכילים. הם נחלקים לשתי קהילות דתיות.

הכושים

על הכושים במצרים תהא לי ההזדמנות לדבר יותר באריכות בהתייחסי לעבדות ולסחר העבדים. מוערך שב־6,000 בתים יש אישה שחורה או אתיופית, ובסה"כ כ־12,000 שפחות. ישנם כנראה, פרט לכך, 2,000 עבדים שחורים גברים, ובצבא כ־2,500. יש זרימה ניכרת של שחורים חופשיים מנוביה; הם שרתים ביתיים, אמינים, מועסקים לרוב כשוערים, שומרי־סף, שומרים וכו׳. את מספרם בקאהיר מעריכים ב־5,000.

זרים אחרים

ישנה גם אוכלוסייה של יוונים, בני־מלטה ואירופים אחרים, הנמצאים בערים העיקריות של מצרים, בייחוד בקאהיר ובאלכסנדריה. אין הם שונים מקבוצות דומות של מתיישבים במקומות שונים אחרים לחופי הים התיכון, [והם משמשים] חנוונים, אומנים, שרתים ביתיים וכו׳. מספר הזרים האלה באלכסנדריה לבדה מוערך בין 8,000 ל־10,000.

אוכלוסיית אלכסנדריה*

תושבי אלכסנדריה הוערכו על־ידי הרשויות בכ־60,000 נפש. מהם 8,000 מלחי־הצי ואנשי־צבא, ו־3,000 המועסקים במחסנים. מספר הפטירות הממוצע בעיר, כך נמסר לי, כ־12 ביום, שהן כ־4,380 בשנה, כלומר, שיעור התמותה השנתי הוא 7.8 אחוזים. בזמן שהייתי באלכסנדריה, בשנת 1837/8, ממוצע הפטירות היה 18 ביום, או כ־11 אחוזים. יש להביא בחשבון את המצב התברואי הגרוע באלכסנדריה. בעת מגפת דבר, כמו למשל בחודש מארס 1835, גוועו לא פחות מ־4,250 איש. מספר הנפשות הממוצע למשפחה באוכלוסייה הערבית הוא ארבע. הפוליגמיה נפוצה למדי בין בעלי הנכסים, ואפילו בקרב המעמדות הבינוניים, אך נדירה בין הפועלים והעניים, הנישאים לכל היותר לאישה אחת, משום הקושי לכַלכֵּל נשים נוספת.

* ראה גם הערך "עיור ועיריות במצרים בתקופת סעיד ואסמאעיל", להלן בחטיבה ג.

שאלה 8

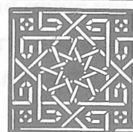
מכלול התמורות **לטוב ולרע** בחייה של החברה במצרים, על קבוצותיה השונות, נבע בראש ובראשונה מכך, שמפעל המודרניזציה של הפאשא חיסל משטר ישן, שהיה בנוי על עיקרון של **הפרדה** בין הקבוצות ועל גישור ביניהן באמצעות **מתווכים** למיניהם; ובנה משטר חדש, שרתם את הכל למערכת **ריכוזית** אחת — המדינה המִתְמַדְרֶגֶת החדשה בעמק הנילוס.

התסכים עם קביעה זו? ענה בהרחבה (כשלושה עמודים).

איור 78
יוון (המודרנית) עולה מתוך חורבות מִיסוֹלוֹנְגִי — ציור של הצייר הצרפתי ד׳לקרואה.

3.4

מחמד עלי הכובש והמתפשט

◀ עיין שוב בתיאורו של שמיר, בע״ע 40-51.

כפי שראינו, שילב מחמד עלי את מסעי המלחמה שלו לַעֲרָב ולסודאן בניסיונו לבנות צבא חדש. אמנם, במסעות אלה נטלו עדיין חלק יחידות צבא מן הטיפוס הישן והמסורתי, ואולם לקראת אמצע שנות ה־30 כבר היה נכון בידיו של הפאשא צבא הנט׳אם, אשר עם כל מגרעותיו — על־פי קני־מידה אירופיים — היה ללא ספק החדיש והחזק באזורנו כולו. בכך קנה לעצמו מחמד עלי לא רק משענת איתנה לשלטונו בעמק הנילוס, אלא אף אמצעים, שסייעו בידו לקנות השפעה ולהשתלט בפועל על שטחים שמחוץ לארצו. לראשונה הפעיל הפאשא יחידות נט׳אם מודרניות תוך כדי סיועו לניסיון העת׳מאני לדכא את המרד הלאומי היווני.

3.4.1 המרד היווני

מרידת היוונים בעת׳מאנים החלה בשנת 1821 (ראה להלן, וכן הערך ״המרד היווני״). מחמד עלי לא התערב בכך; שלא כחצי־האי הערבי — יוון לא היתה מעולם באזור ההתפשטות של מצרים, ואף לא באזור הפיקוח שלה. בשנת 1822, מכל מקום, הבטיח הסלטאן לפאשא את הוילאית של כרתים, בתנאַי שישליט בו סדר. מחמד עלי עשה זאת בהצלחה תוך שנתיים ואז העניק לו מחמוד השני את הוילאית היווני המתקומם של מוֹרֵיאה, על־פי אותם תנאים. בכך נקלע מחמד עלי למלחמת יוון, וההשתתפות בה נתנה לו הזדמנות לבחון את הצבא החדש ואת הצי, שאותם בנה בעמל במשך שנים.

* ראה גם הערך "עיור ועיריות במצרים בתקופת סעיד ואסמאעיל", להלן בחטיבה ג.

אוכלוסיית אלכסנדריה*

תושבי אלכסנדריה הוערכו על־ידי הרשויות בכ־60,000 נפש. מהם 8,000 מלחי־הצי ואנשי־צבא, ו־3,000 המועסקים במחסנים. מספר הפטירות הממוצע בעיר, כך נמסר לי, כ־12 ביום, שהן כ־4,380 בשנה, כלומר, שיעור התמותה השנתי הוא 7.8 אחוזים. בזמן שהייתי באלכסנדריה, בשנת 1837/8, ממוצע הפטירות היה 18 ביום, או כ־11 אחוזים. יש להביא בחשבון את המצב התברואי הגרוע באלכסנדריה. בעת מגפת דבר, כמו למשל בחודש מארס 1835, גוועו לא פחות מ־4,250 איש. מספר הנפשות הממוצע למשפחה באוכלוסייה הערבית הוא ארבע. הפוליגמיה נפוצה למדי בין בעלי הנכסים, ואפילו בקרב המעמדות הבינוניים, אך נדירה בין הפועלים והעניים, הנישאים לכל היותר לאישה אחת, משום הקושי לכַלכֵל נשים נוספת.

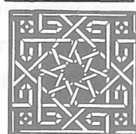
שאלה 8

מכלול התמורות **לטוב ולרע** בחייה של החברה במצרים, על קבוצותיה השונות, נבע בראש ובראשונה מכך, שמפעל המודרניזציה של הפאשא חיסל משטר ישן, שהיה בנוי על עיקרון של **הפרדה** בין הקבוצות ועל גישור ביניהן באמצעות **מתווכים** למיניהם; ובנה משטר חדש, שרתם את הכל למערכת **ריכוזית** אחת — המדינה המְתְמַדְרֶנֶת החדשה בעמק הנילוס.

התסכים עם קביעה זו? ענה בהרחבה (כשלושה עמודים).

איור 78
יוון (המודרנית) עולה מתוך חורבות מִיסוֹלוֹנְגִי — ציור של הצייר הצרפתי ד׳לקרואה.

3.4 מחמד עלי הכובש והמתפשט

◄ עיין שוב בתיאורו של שמיר, בע״ע 40-51.

כפי שראינו, שילב מחמד עלי את מסעי המלחמה שלו לעֲרָב ולסודאן בניסיונו לבנות צבא חדש. אמנם, במסעות אלה נטלו עדיין חלק יחידות צבא מן הטיפוס הישן והמסורתי, ואולם לקראת אמצע שנות ה־30 כבר היה נכון בידיו של הפאשא צבא הנט׳אם, אשר עם כל מגרעותיו — על־פי קני־מידה אירופיים — היה ללא ספק החדיש והחזק באזורנו כולו. בכך קנה לעצמו מחמד עלי לא רק משענת איתנה לשלטונו בעמק הנילוס, אלא אף אמצעים, שסייעו בידו לקנות השפעה ולהשתלט בפועל על שטחים שמחוץ לארצו. לראשונה הפעיל הפאשא יחידות נט׳אם מודרניות תוך כדי סיועו לניסיון העת׳מאני לדכא את המרד הלאומי היווני.

3.4.1 המרד היווני

מרידת היוונים בעת׳מאנים החלה בשנת 1821 (ראה להלן, וכן הערך ״המרד היווני״). מחמד עלי לא התערב בכך; שלא כחצי־האי הערבי — יוון לא היתה מעולם באזור ההתפשטות של מצרים, ואף לא באזור הפיקוח שלה. בשנת 1822, מכל מקום, הבטיח הסלטאן לפאשא את הוילאית של כרתים, בתנאי שישליט בו סדר. מחמד עלי עשה זאת בהצלחה תוך שנתיים ואז העניק לו מחמוד השני את הוילאית היווני המתקומם של מוֹרֵיאָה, על־פי אותם תנאים. בכך נקלע מחמד עלי למלחמת יוון, וההשתתפות בה נתנה לו הזדמנות לבחון את הצבא החדש ואת הצי, שאותם בנה בעמל במשך שנים.

איור 79
מפת מסעות הכיבושים של צבא מחמד עלי

חיל־המשלוח עזב את אלכסנדריה ביולי 1824 בפיקודו של אבראהים פאשא. ואולם סמכויותיו של אבראהים לא היו מלאות, והוא לא היה אדוניה היחיד של המלחמה ההיא. הסלטאן מחמוד מינה לתפקיד האדמיראל לא אחר מאשר את חֻ'סְרו פאשא, אשר היה כזכור הואלי של מצרים בשנת 1803, והיה אותה עת גם ראשון קורבנותיו של מחמד עלי במירוצו אל הכוח.

למרות הפיקוד המפוצל והיריבות המרה — פרי תכבי הסלטאן — בין אבראהים לח׳סרו, החלה הכף לנטות בראשונה כנגד היוונים. ב־1825 נחת אבראהים במוריאה, והישגי כוחותיו החדישים במקום החלו לבלוט על רקע הכישלונות הקודמים של הצבאות המסורתיים של הסלטאן.

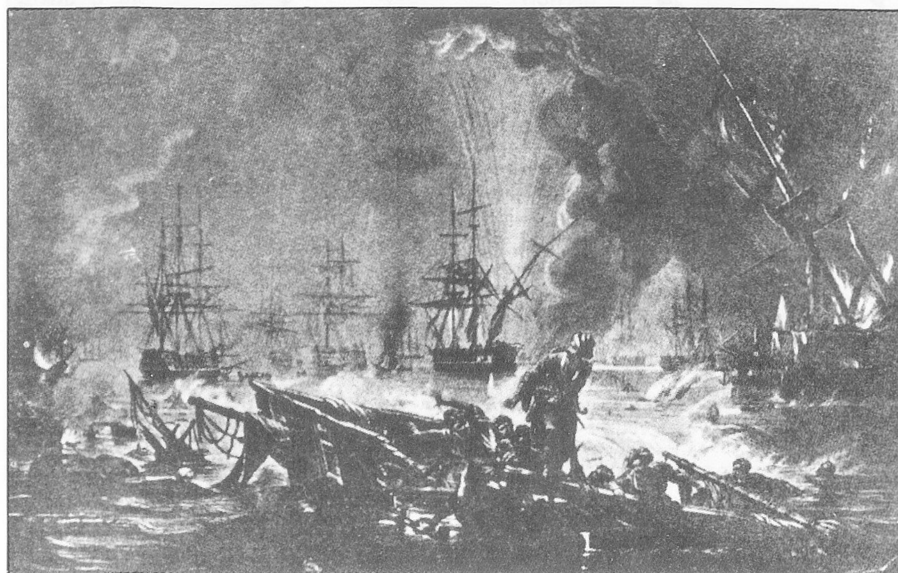
ואולם, כישוריו של אבראהים כמפעיל־צבאות וכאיש־זרוע החלו עד מהרה לבוא לידי ביטוי מוגזם. אבראהים חסר היה הן את החוש הפוליטי המפותח של אביו והן את סבלנותו, וחשב לפתור את בעיותיו עם היוונים באמצעות החרב המשתלחת בלבד. מעשי הטבח שביצע חזרו וטפחו על פניו, כיוון שנוצלו בידי מעצמות אירופה כסיבה להתערב. הרוסים, שחיכו זה מכבר לאמתלה, כבר עמדו לנקוט פעולה חד־צדדית, אך נעצרו ברגע האחרון על־ידי מהלך דיפלומטי. שאר מעצמות אירופה, שהונעו משיקוליהן־שלהן, הסכימו על פעולה משותפת לטובת היוונים.

ביולי 1827 הטיל צי אירופי משותף מצור ימי על הכוחות העת׳מאניים [המִצריים] במוריאה. העימות הימי שתכף לכך התחולל במפרץ נבארינו, בקרב המפורסם של ה־20 באוקטובר 1827, שבמהלכו הושמד הצי המֻסלמי וכוחות היבשה של אבראהים במוריאה נותקו.*

הפרשה כולה הסתיימה בחיסול השלטון העת׳מאני על יוון (ונדון בה ביחידה 4). באשר למחמד עלי, משנוכח באובדן ציו אל מול עוצמת המערב — הסיק את הבלתי נמנע ואמר במרי שיחו:

> הכרזת מלחמה נגד שלוש המעצמות לא תניב תוצאה אחרת מאשר הגדלת מספרם [של הנלחמים] נגדנו, כיוון שהאחרונות תצטרפנה לקואליציה, בחושבן שאין הן יכולות להותיר בידי המעצמות הראשונות את כל הקרדיט. יהיה זה טוב

* ר׳ הערך ״קרב נבארינו״

איור 80
קרב נבארינו

יותר לסיים את המצב עכשיו, בתנאים קלים, ולהעסיק עצמנו במשימה של חיזוק כוחנו בכל מקום עד שיעברו הימים הרעים הבלתי־נמנעים. [...] טוב יותר לחתום [על הסכם] שלום עתה, בתנאים קלים, ולהעסיק עצמנו בהשגה מחדש של כוחנו וברתימת כוחותינו יחד. [...] אין זה הזמן לצאת למלחמה נגד המעצמות.[22]

במצוות אביו, הזהיר ורחב־האופקים ממנו, נאלץ אבראהים הנצור במוריאה לחדול מפעילותו. עלה בידו להתפנות ממוריאה רק באוגוסט 1828, משנחתם הסכם, שאיפשר לו ולחיילותיו לחזור מצריימה בעור־שִׁניהם.

◇ להרחבה על המרד היווני ראה בספרו של פרנקלין פורד, **אירופה 1830-1780** (ערך: ד"ר ג' קולקה; תל־אביב: האוניברסיטה הפתוחה, 1984), ע"ע 340-335.

3.4.2 כיבוש סוריה

המעורבות ביוון היתה פרשה יוצאת־דופן במדיניותו של מחמד עלי, והיא לא הקנתה לו עוצמה או יוקרה. אך הפרשה שימשה לו לקח חשוב, שלא להפנות פניו אל אזורי התעניינותן הישירה של המעצמות, פן יבולע לו מידיהן שנית. הוא פנה איפוא להתעניין באימפריה העת'מאנית מבית פנימה. עתה, משנכונה בידו עליונות צבאית על הסלטאן, עליונות שהוכחה במבצעי מוריאה, דומה שהפאשא גמר אומר, להגשים את מאוויו הכוחניים בתוככי אזורנו ועל חשבון השושלת הוותיקה השלטת בו מאסטאנבול.

מפעלו הצבאי הבא של הפאשא היה בסוריה, אזור שנמצא מאז ומעולם בתחום ההתעניינות המסורתית של שליטי מצרים. דבקותו של מחמד עלי במשימת ההשתלטות על סוריה יכולה להיות מוסברת על־ידי אילוצי האסטרטגיה שלו כנגד הסלטאן מחמוד השני. מטרתו של מחמד עלי היתה, להשתלט על אזור החיץ הסורי, שבין מאחזו שבעמק הנילוס לבין המרכזים של הכוח העת'מאני שבאנטוליה. עניינו בסוריה החל עוד ב־1821, כאשר התערב אצל הממשלה העת'מאנית למענם של עבדאללה פאשא,* מושל עכו, ובשיר השני, אמיר הלבנון,** שברחו באותה עת למצרים למצוא בה מחסה. ואכן בשניים אלה, בבשיר ובעבדאללה, מצא הפאשא בני־חסות, שהיו קשורים אליו ברגשי־תודה ובאינטרס־קיום, ואשר שירתוהו מאז כראשי־גשר במחוזות יעדו הסורי.

* ראה הערך "עבדאללה פאשא, ואלי צידון"

** ר' הערך "בשיר השני וקשריו עם מחמד עלי ועם אבראהים"

בשנות העשרים, כל עוד עסוק היה בהגשמת מטרות אחרות, לא הרחיק מחמד עלי לכת מעבר לטיפוח קשרי הרקע עם בעלי־בריתו אלה בסוריה. ואולם לקראת תום העשור נעשתה לגביו ההשתלטות על סוריה לדחופה יותר. הסלטאן מחמוד השני הצליח — כפי שעוד נלמד בהרחבה — לנצל את הכשלונות הצבאיים של חילותיו המסורתיים ביוון על מנת להשמיד את חיל היניצ'רים (בשנת 1826), והחל לארגן את צבאו המודרני. כישלונו של מחמוד השני ביוון לווה במלחמה כנגד רוסיה ב־1828 (ראה להלן ביחידה 4, וכן הערך "מלחמת 1829-1828 בין רוסיה לעת'מאנים"). ואולם, משנסתיימה מלחמה זו בספטמבר 1829 (**שלום אדריאנופול**), שוב התפנה

[22] מובא על־ידי Afaf Lutfi al-Sayyid Marsot בספרה הנ"ל (ר' הערה 6 לעיל), עמ' 217, וכן ראה הערה 66 שם.

הסלטאן להמשיך במבצעי הריפורמות הצבאיות והמינהליות שלו, תוך שהוא מחקה ביסודיות את מחמד עלי עצמו ומאיים לבנות צבא מודרני במתכונת דומה.

עליונותו הצבאית האזורית של מחמד עלי, ועמה עצם קיומו כפאשא עצמאי במצרים, הועמדו עתה בסכנה. חששותיו של הפאשא בפני כוונות הסלטאן כנגדו היה להן על מה לסמוך; בשנת 1827 עשה מחמוד השני את ח'סרו פאשא, אויבו המושבע והמר של הואלי המצרי, לאיש אמונו וליד ימינו. הסלטאן מינה את ח'סרו פאשא למפקד הכוחות העת'מאניים, כשעיקר תפקידו הוא חיזוקם של הגייסות ועיצובם במתכונת מודרנית. בין אם משיקולי מיגננה, ובין אם מתוך דחף להרחיב את נחלאותיו ואולי אף לרשת את הסלטאן, הפך עתה מחמד עלי את סוריה, ארץ החיץ האסטרטגי שבינו לבין יריבו הסלטאן, לשדה מערכה.

בראשונה ניסה מחמד עלי להשתלט על סוריה ללא קרב, ועל־פי אותם התנאים, שבהם קיבל בזמנם את כרתים ואת מוריאה. ואולם, בקשתו התמימה־כביכול בעניין זה, ששוגרה לאסתאנבול בשנת 1827, נענתה בשלילה. הפאשא חיפש איפוא אמתלה להתערב צבאית, וזו נמצאה לו בהתנהגותו של "איש אמונו" הוותיק, עבדאללה פאשא. עבדאללה, שזה מכבר חפץ היה להשתחרר מקשריו למחמד עלי, ביטא זאת בנותנו מקלט לפלאחים מצריים, שערקו וברחו לסוריה מאימת הגיוס לצבא. בכך ניתן האות למלחמה. באוקטובר 1831 חצו צבאות מצרים, בפיקודו של אבראהים, את הגבול ונעו לעכו. גייסותיו של אבראהים הוכיחו עכשיו יעילות רבה עוד יותר מאשר ביוון, היות שהפאשא השכיל לנצל את ההפוגה בפעילות הצבאית מאז מלחמת יוון על מנת לאמן את גייסותיו ולציידם היטב. בהתקדמותו נעזר אבראהים בבשיר השני, שלמרות זהירותו והיסוסיו העניק שירותים חשובים לחיל המצרי.

בשלביה הראשונים דמתה המערכה, שהתפתחה בין החיל המצרי לגייסות המקומיים בסוריה, לשורת תקריות בין מושלים מחוזיים, מן הסוג שהיה נפוץ באזורנו מאז התרופפות שלטון בית עת'מאן. ואולם באסתאנבול החלה עתה לנשב — כתוצאה מן התיקונים — רוח חדשה של ביטחון עצמי, ומחמד עלי הוכרז פומבית ורשמית כמורד במלכות. החדשות בעניין זה הגיעו בראשית שנת 1832, עת שרוי היה אבראהים במצור על עכו.

עתה התדרדר המאבק, המקומי כביכול, להתגרות גלויה ופתוחה של הפאשא של מצרים באדונו הסלטאן. עכו נכנעה לאבראהים בחודש מאי. בחודש שלאחריו נמלט מושל דמשק ואבראהים נכנס העירה ללא קרב. הוא יצא ממנה צפונה, וביולי הביס צבא עת'מאני על־ידי חומץ (בטא: חומס), כבש את חַלַב והיכה צבא עת'מאני נוסף במעבר בֵּילַאן שליד אַלֶכְּסַנְדְּרֶטָה. בהמשיכו להתקדם במישור אנאטוליה היכה אבראהים בדצמבר 1832 צבא עת'מאני, בפיקודו של הוזיר הגדול עצמו, ליד העיר קוניה.*

לאחר קרב זה, רם ברוחו בשל חדוות הניצחון, ביקש אבראהים הנחרץ והנמרץ להמשיך לכיוון אסתאנבול, במטרה להכריז על אביו כשליט עצמאי. ללא אישורו של מחמד עלי הוא החל לנוע בראש חייליו לכיוון אסתאנבול. לאביו שבבית כתב: "כל עוד חי נבל זה, ששמו הסלטאן מחמוד, הוא יציק לנו בכל אשר יוכל. [...] תפקידנו להורידו מכס השלטון. גם אם לא ימצא הדבר חן בעיני אירופה — לא יהיה בידה זמן לעצור בנו. ומה תוכל היא לעשות לנוכח עובדה גמורה?" ואולם, מחמד עלי היה זהיר יותר ועדיין תחת רישומה של חוויית נבארינו, והוא ציווה על בנו להיעצר.

איורים 82-81
חיילים מצריים בדמשק בזמן הכיבוש המצרי

* ר' הערך "ניצחון אבראהים בקוניה על צבא הוזיר הגדול"

איור 83
אברהים

יותר מכל שאף הפאשא למנוע התערבות של המעצמות האירופיות, התערבות מסוג זו שחיסלה את צבאותיו ביוון. הוא עבר למלחמת תעמולה כנגד מחמוד השני, ובה הציג עצמו כמושיעה של האימפריה העת'מאנית מידיו של סלטאן שוטה. בכרוזים שהפיץ האשים הפאשא את הסלטאן, כי "נטש את מנהגי המסלמים ואימץ את דרכי האירופים."*

היה זה כמובן משחק ציני של הפאשא, שבעצמו החל בהתמערבות הרבה לפני הסלטאן, ואשר הוא עצמו שימש, כידוע, למחמוד השני מודל לחיקוי.** ואולם,

* ר' שוב הערך "אבראהים, מחמד עלי ותעמולה ברוח ה'ערביות'".
** ר' הערך "משקיפים אירופיים על השפעת מחמד עלי על מחמוד השני"

המלחמה המילולית נותרה עקרה ונטולת השפעה ובה בלבד לא היה די כדי לעצור את גלגלי ההתרחשויות. הללו אכן נעו בכיוון, שממנו כה חשש הפאשא. בינואר 1833 נפוצו שמועות בדבר ברית רוסית־עת׳מאנית (ראה להלן 4.4.2, וכן הערך: ״הצאר ניקולאי והשינוי במדיניותו כלפי האימפריה העת׳מאנית״), ובפברואר כבר עגן צי רוסי באסתאנבול, צי שתוגבר באפריל על־ידי כוחות יבשה.

צעד זה הזעיק את בריטניה וצרפת שחפצו — ממש כפי שהיה הדבר בפרשת יוון — לסיים את פעולות האיבה לפני שיעלה בידי הרוסים לבצר את מעמדם החדש, והפעם במיצרים האסטרטגיים של הבוספורוס והדרדנלים. מבירות המערב הופעל עתה לחץ כבד הן על הסלטאן והן על הפאשא. לאחר משא ומתן מייגע ויתר מחמוד לטובת מחמד עלי על המחוזות של סוריה ועל אזור אדנה, שלמרגלות מעברי הטאורוס. משהושגו הסדרים אלה **בוועידת כּוּתַאהְיָה*** (אפריל-מאי 1833) הסיג אבראהים את כוחותיו מאנטוליה.

* ר׳ לעיל איור 79

איור 84
מחמד עלי — ליתוגרפיה מאת צייר בלגי.

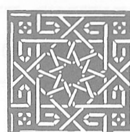
שלטונו של מושל מצרים על חבליה של סוריה לא היה כידוע תופעה חדשה בהיסטוריה. שליטה זו חזרה על עצמה פעמים רבות עוד מראשית ימי הפרעונים. לאחרונה נשלטה סוריה על־ידי הממלוכים של מצרים למן המאה ה־13 ועד למאה ה־16, שלטון שנקטע רק עם כיבוש האזור בידי העת'מאנים בשנים 1517-1516. ואולם, כאשר כבש מחמד עלי את סוריה — נשא כיבוש זה אופי חדש. אבראהים, יד ימינו של הפאשא ומושלה של סוריה מטעמו, ניסה ליישם בשטחי סוריה, ארץ־ישראל ולבנון אותו שלטון ריכוזי, שבנה אביו בעמק הנילוס, במטרה להפוך גם שטחים אלה למקור של עוצמה ושל כוח. אולם, שלא כבעמק הנילוס, איפשרו התנאים הדמוגרפיים והגיאוגרפיים שבאזורים אלה לגורמי אופוזיציה שונים להרים ראש ובהצלחה.

כבונפארט בשעתו נוכח עתה גם אבראהים, עד כמה קשה לבנות מדינה מסודרת באזורים אלה. משטרו, שהתאפיין במובהק בניסיונות להנהיג מיסוי גבוה, בעבודות־כפייה, בפירוק־נשק מעל התושבים, בגיוס לצבא ובהפעלת אמצעי־כפייה שונים בתחומים מגוונים — השניא עצמו עד מהרה על התושבים ועורר מרידות רבות.*

* ר' שוב הערך "מרידת 1834 בארץ־ישראל"

◄ על משטרו של אבראהים בסוריה קרא ב**שמיר**, ע"ע 227-218.

3.5

סיכום: פועלו של מחמד עלי ומורשתו

למדנו עד כה על מפעליו של מחמד עלי במצרים ועל פועלו ברחבי האזור כולו. התפשטותו וכיבושיו ברחבי האימפריה ואיומו על הסלטאן הביאו להתנגשות ביניהם, שהובילה את שניהם אל קצם (בכך עוד נדון ביחידה 4). ואולם לפני שנִפנה לעסוק במפעלו ובתיקוניו של מחמוד השני, ולפני שנגיע לפרשת העימות הסופי שבין הסלטאן לבין מחמד עלִי, הבה ונסכם לעצמנו בנקודה זאת — בהיות מחמד עלי ומפעלו בעמק הנילוס בשיאם — את מורשת "מייסדה של מצרים המודרנית".

◀ קרא בעיון את סיכומו של שמיר, בע"ע 79-81.

עתה נביא בפניך את סיכומו של הולט:[23]

> התואר המיוחס למחמד עלי, "מייסדה של מצרים המודרנית", הפך כבר לקלישאה. הישגיו ואופיו פוארו רבות על־ידי סופרים, בין מצריים ובין זרים, מימיו שלו ועד לנפילת שושלתו בשנת 1952. ביסודו של דבר, הוא היה אחד מאותם הרפתקנים צבאיים, אשר מזמן לזמן תפסו עמדות של כוח ברחבי האימפריה העת'מאנית, ונתנו להישגיהם מעטה של לגיטימציה. הוא היה בר־מזל באשר למקום ולזמן של עלייתו: מצרים שלאחר בונפארט היתה במצב של אנרכיה, ואילו חולשת הממשלה העת'מאנית בתקופה שבין נפילת סֶלים השלישי וטבח היניצ'רים [1826 — ראה להלן ביחידה 4] נתנה לו הזדמנות לבנות את כוחו. היתה לו היכולת לבנות על־פי דגם חדש את כוחו הצבאי ואת המינהל שלו, באמצעות שיטות אירופיות, וזאת כדי לכונן במצרים **עריצות ריכוזית**, ואפילו כדי לנסות ולהדיח את אדונו הסלטאן. גם בזה שיחק לו מזלו, בכך שהתמוטטות האימפריה הנפוליאונית [באירופה] איפשרה לו לשכור את שירותיהם של חיילים וטכנאים, שנשארו מובטלים. אמת, יש להודות כי השינויים שהכניס הביאו לתמורות קיצוניות בחברה, בתרבות ובחיי הפוליטיקה

[23] הולט, **שם**, עמ' 192.

של מצרים, אך אלה לא היו אלא מוצרי־לוואי, מִשנִים לאמביציה העצומה שהיתה לו לגבי עצמו ולגבי משפחתו. ייתכן שהוא זיהה את מצרים עם עצמו; הוא מעולם לא זיהה את עצמו עם המִצרִים.

איור 85
מחמד עלי — רישום מאת א' קולין.

תן דעתך להיבטים העיקריים אשר בסיכומו זה של הולט. לפניך גם סיכומו של וטיקיוטיס:[24]

[...] טעות היא איפוא לייחס למוחמד עלי רגשות מודרניים כגון לאומיות, בין שתהיה זו מצרית, ערבית או תורכית. הוא לא היה אלא שליט מוסלמי, שמושגיו על החברה ועל היחסים בין בני־אדם היו ביסודם דתיים, ועם זאת היה לו אינסטינקט חזק לשליטה ופיקוד. הוא לא הכיר, לא אהד, ואף לא הראה עניין בקניית מושגים אירופיים מודרניים כגון שיחרור העם, ריבונות העם וייצוגו. בעיניו היה העם ציבור של נתינים, הנשמעים לשליט חזק, השולט לבדו שלטון מוחלט, בלא השתתפותם.

למוחמד עלי אף לא היה עניין בשאלת מהותה הפנימית, טובה כרעה, של המודרניזציה. הוא פשוט הבין — או אימץ — נוסחה האומרת, שבמודרניות טמונים יתרונות שהם הכרחים בשבילו לשם השגת השלטון והקמת שושלת חזקה. אם להשגת המטרות האלה היה צורך בריפורמות ובתנאים אחרים, לא היסס לבצע את הריפורמה וליצור את התנאים. מכל מקום, **תוצאותיה** של רדיפת הפאשא אחרי השלטון והשררה היו היסודות העיקריים, אשר עליהם התפתחה מצרים החדשה כמדינה וכחברה.

עתה, משעיינת היטב בסיכומיהם של שמיר, של הולט ושל וטיקיוטיס, תן דעתך למכלול ההיבטים — שעליהם למדת — של מפעלי מחמד עלי במצרים; על התמורות במגוון התחומים שבהם פעל; התחומים שבהם לא פעל; התחומים שבהם רק השפיע בעקיפין; מניעיו ומטרותיו. חזור ועיין בסיכומים, וענה (בכתב! — כארבעה עמודים) על השאלה הבאה:

שאלה 10

האמנם יאה הכותרת "מענה העוצמה" לתיאור כוונותיו ומעשיו של מחמד עלי במצרים?

לא כל ההיסטוריונים תמימי־דעים עם התיזה, שמחמד עלי היה המודרניזטור הראשון ופותח העת החדשה במצרים. בעיקר נשללת דעה זו על־ידי אותם היסטוריונים (חלקם הגדול מבני האזור), המבקשים להמעיט בחשיבות "אתגר המערב" ככוח מניע בהתחדשות האזור, ומעדיפים להצביע על התמורות, שחלו באזורנו לפני פלישת בונפארט, כעל שורשי תהליכי התמורה. אופייני לתפיסה זאת הוא הקטע הבא מספרה של עפאף לטפי אל־סיד מרסו:[25]

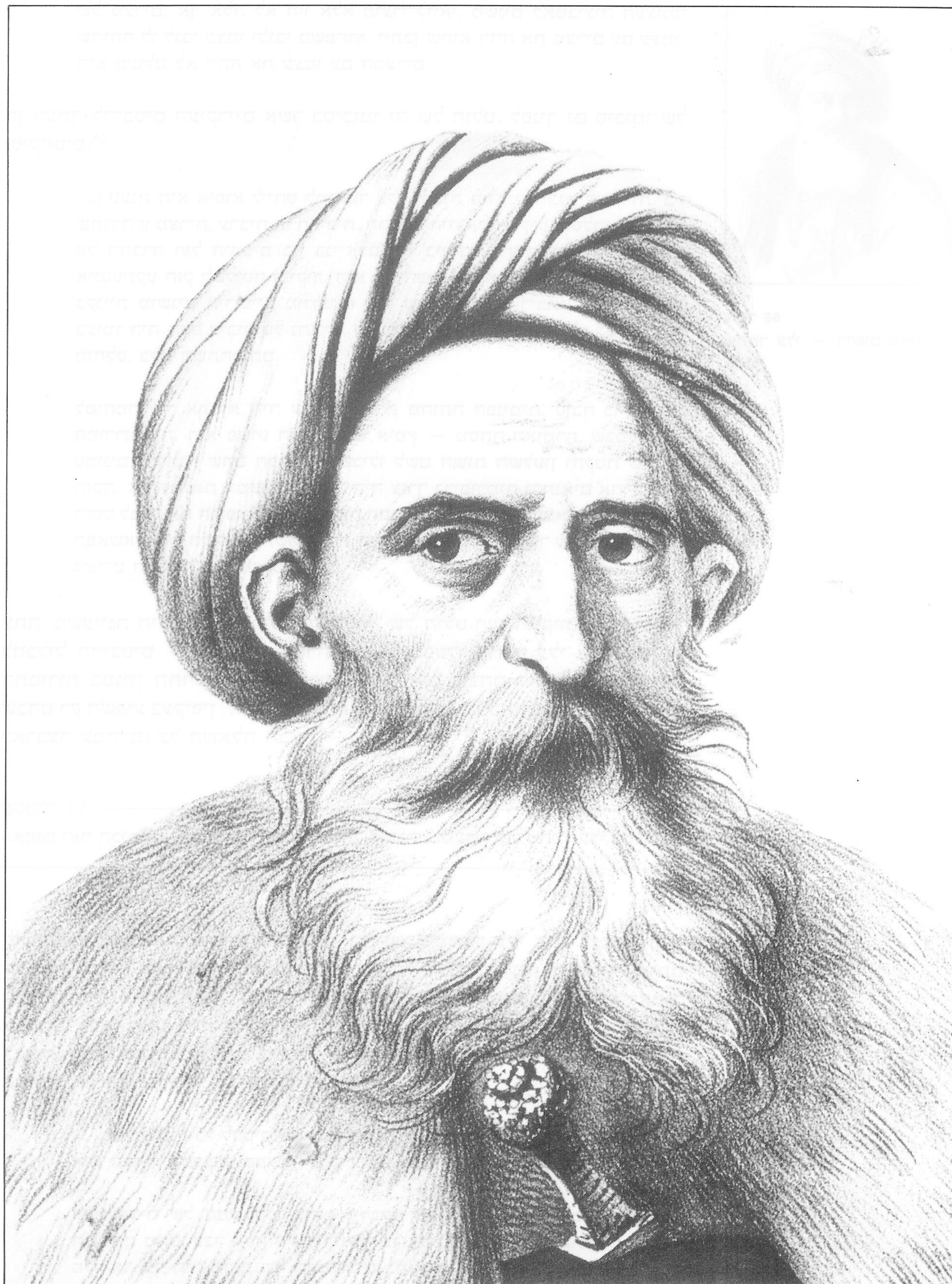
[...] מסקירתנו נוכל להסיק, כי רבים מן ה"חידושים" שיוחסו אחר כך למחמד עלי הוא העתיק למעשה, ממשטרים קודמים [במצרים].

הקונצפציה של ממשלה ריכוזית ויישום חוק וסדר, עם היציבות והביטחון הנובעים מהם, כבר נוסתה על־ידי עלי בי אל־כביר.* האחרון אימץ תפיסה זו מקריאה על תור הזהב של הממלוכים במצרים לפני הכיבוש העת'מאני. [...]

* ר' לעיל 1.10.2

[24] וטיקיוטיס, **שם**, ע"ע 68-69.

[25] Afaf Lutfi al-Sayyid Marsot. *Egypt in the Reign of Muhammad Ali*.(Cambridge, 1984) , p. 21.

איור 86
מחמד עלי